

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Випуск 69

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2015

*Затверджено до друку
та рекомендовано до поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Інституту держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України
17 вересня 2015 року, протокол № 6*

**Збірник затверджено Міністерством освіти і науки України
як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати
дисертаційних досліджень**

Редакційна колегія

Шемшученко Ю.С. – доктор юридичних наук, академік НАН України (голова редколегії);
Кресіна І.О. – доктор політичних наук (головний редактор); **Акуленко В.І.** – доктор юридичних наук;
Андрійко О.Ф. – доктор юридичних наук; **Бабкін В.Д.** – доктор юридичних наук; **Батанов О.В.** – доктор юридичних наук; **Батлер Уільям Елліот** – доктор юридичних наук, іноземний член НАН України (США); **Голосов Г.В.** – доктор політичних наук (Європейський університет, м. Санкт-Петербург, РФ);
Горбатенко В.П. – доктор політичних наук; **Денисов В.Н.** – доктор юридичних наук; **Кваша О.О.** – доктор юридичних наук; **Коваленко А.А.** – доктор політичних наук; **Костенко О.М.** – доктор юридичних наук;
Кресін О.В. – кандидат юридичних наук; **Кулинич П.Ф.** – доктор юридичних наук; **Лойко Л.І.** – доктор політичних наук; **Малишева Н.Р.** – доктор юридичних наук; **Нагребельний В.П.** – кандидат юридичних наук;
Оніщенко І.Г. – доктор політичних наук; **Оніщенко Н.М.** – доктор юридичних наук; **Пархоменко Н.М.** – доктор юридичних наук; **Прилуцький С.В.** – доктор юридичних наук;
Сіренко В.Ф. – доктор юридичних наук, член-кореспондент НАН України; **Скрипнюк О.В.** – доктор юридичних наук; **Тимченко Г.П.** – доктор юридичних наук; **Усенко І.Б.** – кандидат юридичних наук;
Хуторян Н.М. – доктор юридичних наук; **Шкляр Л.Є.** – доктор політичних наук, **Ющик О.І.** – доктор юридичних наук.

Д 36 **Держава і право** : Збірник наукових праць. Серія Політичні науки. Випуск 69 / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2015. – 218 с.

У збірнику висвітлюються проблеми теорії та методології політичної науки, основні етапи історії політичної думки, питання розвитку політичного життя і політичної влади, актуальні проблеми розвитку та вдосконалення політичної і партійної систем. Значна увага приділяється аналізу сучасних політичних процесів в Україні та зарубіжних державах.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати знання з політичних наук.

Адреса редакції

01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України
тел. 279-73-96, факс 278-54-74

ISSN 1563-3349

© Інститут держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України, 2015
© Видавництво «Юридична думка», 2015

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 321.01

О. П. ДЕМ'ЯНЧУК

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОГО РИНКУ І ПОЛІТИЧНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСНОВНІ КОНЦЕПТИ

Політичні процеси, що відбуваються всередині політичної системи, та основні взаємодії політичних акторів з суспільством розглядаються з позицій теорії політичного ринку та політичного підприємництва. Розглянуто характеристики політичного ринку в умовах чотирьох моделей розподілу політичної влади в політичній системі: монополізму, плюралізму, елітизму та неокорпоративізму. Обговорюються питання видів ресурсів, що задіяні на політичному ринку, та їх взаємної конвертації.

Ключові слова: політична система, політичний ринок, політичне підприємство, політична влада, ресурси владні, монополізм, плюралізм, елітизм, неокорпоративізм.

Дем'янчук А. П. Теория политического рынка и политического предпринимательства: современное состояние и основные концепции

Политические процессы, протекающие внутри политической системы, и основные взаимодействия политических действующих лиц с обществом

© ДЕМ'ЯНЧУК Олександр Петрович — доктор політичних наук, доцент, професор Національного університету «Києво-Могилянська Академія»

рассматриваются с позиций теории политического рынка и политического предпринимательства. Рассмотрены характеристики политического рынка в условиях четырех моделей распределения политической власти в политической системе: монополизма, плюрализма, элитизма и неокорпоративизма. Обсуждаются вопросы видов ресурсов, задействованных на политическом рынке, и их взаимной конвертации.

Ключевые слова: политическая система, политический рынок, политическое предпринимательство, политическая власть, ресурсы власти, монополизм, плюрализм, элитизм, неокорпоративизм.

Demianchuk Oleksandr. Theory of political market and political entrepreneurship: modern status and the main concepts

Political processes inside a political system and the main interactions of political actors with the society are considered from the perspective of political market and political entrepreneurship theories. Characteristics of political market are discussed in the four models of political power distribution: monopolism (Marxism), pluralism, elitism and neocorporatism. Types of resources used in the political market and their mutual transformation s are considered.

Key words: political system, political market, political entrepreneurship, political power, political power, resources of power, monopolism (Marxism), pluralism, elitism, neocorporatism.

ПОЛІТИКА ЯК ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Термін «підприємництво» походить з економічних наук. Так, у підручнику «Політична економія» С.В. Мочерного з посиланням на низку класиків світової науки подано таке визначення: підприємництво — самостійне організаційно-господарське новаторство на основі використання різних можливостей для випуску нових або старих товарів новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту тощо для отримання прибутків, самореалізації та досягнення власної мети¹. Інший український автор Є.В. Сірий серед усіх функцій підприємницької діяльності окремо виділяє «...соціально-політичні функції підприємництва, до яких належать: трансформація соціальної структури суспільства, перерозподіл суспільного багатства, доходів і політичної влади економічно і політично прийнятним шляхом, сприяння створенню інноваційного суспільства, протидія застою соціально-політичної системи; забезпечення вертикальної соціальної мобільності, функціонування соціальних ліфтів; створення можливостей для конверсії економічного капіталу в політичний»². Цей же автор цитує Закон України «Про підприєм-

ництво», виділяючи, що «це самостійна ініціатива, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, *наданню послуг* (виділення моє. — О. Д.)... з метою отримання прибутку»³.

З такого визначення підприємництва легко вивести концепцію «політичного підприємництва», адже політичні партії й окремі політики з власної ініціативи, систематично і на власний ризик *надають політичні послуги* членам суспільства і суспільним групам з метою отримання прибутку у вигляді певних соціальних ресурсів. Варто звернути увагу на те, що таке визначення стосується всіх без винятку політичних партій незалежно від політичного режиму чи політичної системи, в яких вони діють.

Бернар де Ювенель у книзі «Чиста теорія політики»⁴ визначає політичного підприємця як того, хто розпочинає свою особисту ініціативу, для здійснення якої потрібна воля інших людей, і при цьому він мусить шукати цих конкретних осіб. Фактично це означає, що приватний підприємець на власний розсуд формулює політичні ідеї, цілі, переконання, інтереси і потім уже починає шукати підтримку в суспільстві, серед специфічних стейкхолдерів тощо. Відповідно, формулювання публічних політик, похідних від результатів підприємницької ініціативи, визначається не стільки волею виборців, якою б демократичною не була суспільно-політична система, скільки вмінням політичного підприємця «продати» свій політичний «товар». Специфіка діяльності політичного підприємця, за словами де Ювенеля, полягає у необхідності взаємодіяти з іншими підприємцями, оскільки *приватна ініціатива індивідуального* підприємця спрямована на здійснення *спільних/суспільних* справ, досягнення спільних (принаймні для частини суспільства) цілей.

На думку де Ювенеля, дії одного політичного підприємця/актора процесу не є і не можуть бути тривкими⁵, оскільки цим діям завжди (рано чи пізно) виникатиме протидія, а тому кожного політичного підприємця цікавлять довготривалі, масштабні проекти, які, однак, потребуватимуть залучення інших підприємців.

З іншого боку, допоки політичний підприємець чи підприємці здійснюють конкретний політичний проект, їхня взаємодія носить тимчасовий, кондиційний характер і з сьаким-таким досягненням поставлених цілей може підійти до завершення чи, радше, припинення.

З'явиться потреба у формулюванні нового конкретного проекту чи формуванні нових ініціатив, а це може призвести до радикальних змін взаємодії акторів на політичному ринку подібно ринку економічному. Наприклад, позитивна взаємодія українських політичних партій у питанні підписання з Європейським Союзом Угоди про асоціацію може з часом перейти у стадію конфронтацій і ворожнечі, оскільки мета проекту досягнута, і в пошуках нових довготривалих проектів можливе переформатування політичних коаліцій чи угруповань. Але в тих випадках, коли політичні проекти не мають конкретно встановлених цілей і вимірюваних результатів, а їхній зміст базується на достатньо широкому діапазоні суспільних цілей і цінностей, встановлюється стан, який де Ювенель називає «чистою політикою».

Класичні уявлення про те, що політика виникає знизу, від потреб, інтересів і проблем суспільних груп і окремих членів суспільства, не повністю відповідає політичній практиці, адже суспільство нездатне на свідоме й цілеспрямоване агрегування своїх інтересів, вербалізацію проблем і формування цілей подальшої життєдіяльності. Це справа еліт, які мають (або, принаймні, повинні мати) достатню освіченість, професійну підготовленість, прагнення до здобуття додаткових ресурсів (прибутку), і задля цього інвестують власні ресурси у формулювання пропозицій по вирішенню суспільних проблем, визначенню цілей і представленню інтересів населення⁶.

Роберт Даль у цитованій книзі, вивчаючи досвід діяльності політичного керівництва стосовно розвитку американського міста Нью-Хейвен, доходить висновку про те, що на зміст і спосіб прийняття політичних рішень найбільше впливають особи з найвищими ресурсами, *в тому числі політичними*, які здобуті ними завдяки ресурсам економічним, соціальним та інтелектуальним. Водночас інше питання, поставлене ним у вступному розділі книги, наскільки значним є вплив найбільш розподіленого політичного ресурсу — голосів виборців, не отримує у книзі однозначної відповіді, оскільки в різних політичних ситуаціях громадяни різною мірою використовують свої голоси як політичні ресурси, тобто поведуться певною мірою як споживачі на економічному ринку, купуючи певні товари або відмовляючись від цього. А питання купівлі чи відмови визначається якістю самого товару (генерування ідей розвитку чи вирішення

проблем) та його необхідністю для споживача (відповідність пропозиції очікуванням, інтересам і потребам виборця).

Американські дослідники Адам Мартін і Діана Томас цитують визначення приватного підприємця, що міститься в книзі Нормана Фроліха і Джо Оппенгеймера «Сучасна політична економія»: «Той, хто інвестує свій час чи інші ресурси в координацію й об'єднання інших чинників/засобів для створення колективного блага»⁷. При цьому вони вносять у теорію політичного підприємництва інституційну компоненту: кожний такий підприємець намагається, з одного боку, використати вже існуючу інституційну інфраструктуру, а з іншого, діяти в напрямку створення нових політичних інститутів, що сприяли б реалізації політичного проекту(-тів), які цей підприємець просуває. У такий спосіб, згадуючи ідеї де Ювенеля, відбувається поєднання «чистої» та «підприємницької» політики.

Ізраїльський дослідник Ніссім Коен у вступі до своєї публікації «Підприємці [публічної] політики і вироблення публічної політики: концептуальні рамки і випадок Закону про національну систему страхування здоров'я Ізраїлю» наводить терміни, якими різні автори позначали політичне підприємство: «політичний підприємець» (П. Шнайдер і М. Теске), «інституційне підприємство» (Дж. Кемпбелл, П. Ді Маджо), «публічні підприємці» (Е. Остром і ряд інших авторів), «підприємці публічної політики» (Джон Кінгдон) т. ін.⁸ Автор вважає, що ці терміни так чи інакше стосуються однієї й тієї самої сфери — вироблення, ухвалення і впровадження рішень з питань організації суспільного життя. Так, кожний політичний проект, який має здійснюватися з «приватної» ініціативи політичного підприємця(-ів), своєю кінцевою метою ставить зміну стану в певних галузях суспільного життя, що принесе користь і суспільству, і цьому підприємцю(-ям). На перший погляд може здатися, що політичне підприємство і підприємство у публічній політиці⁹ — різні види діяльності, проте політичний підхід до публічної політики, яким ми скористаємося нижче, дає право стверджувати, що вироблення і впровадження публічної (або, якщо хочете, державної) політики і здійснення державного управління охоплює не лише управлінські чи раціональні економічні дії, але й політичну боротьбу та співробітництво, об'єднання чи розділення політичних акторів відповідно до їхнього ставлення й учасні у здійсненні політичних проектів за ініціативою одного чи кількох цих акторів.

Очевидно, слід відрізнити політичне підприємництво від лоббізму: як стверджує Merriam-Webster Dictionary, лоббіст — людина чи група осіб, які діють задля впливу на управлінські (отже, і політичні) рішення¹⁰, тобто, знаходяться осторонь колективу акторів, що ухвалюють рішення, тоді як політичний підприємець за визначенням бере безпосередню участь у виробленні, ухваленні та впровадженні цих рішень і є тим самим актором процесу, від якого певною мірою залежить зміст і форма рішення.

Такий підхід дозволяє підходити до аналізу дій політичних сил та політичних інститутів за аналогією з процесами, що спостерігаються на економічному ринку. Такі поняття, як «маркетинг», «реклама», «переговори», «прибуток», «витрати» тощо можуть вживатися і вже використовуються в багатьох політичних дослідженнях. Наприклад, питанням політичного маркетингу була присвячена нещодавно захищена докторська дисертація Наталії Лікарчук¹¹, де ретельно обгрунтовані принципи і методи застосування категорій економічного ринку до аналізу поведінки політичних акторів.

Зокрема, до категорій економічного ринку, що можуть бути використані у політичному аналізі, можна віднести «монополізм» деяких учасників у випадку специфічного політичного ринку, конкуренцію та боротьбу за «споживача», що особливо помітно в ході виборчих кампаній, використання примусу (рекету) або переговорів для досягнення мети тощо. «Продавцями» на політичному ринку виступають політичні сили, що прагнуть до влади і мають можливість її здійснювати (легітимність, тобто, визнання споживачами, матеріальні й нематеріальні ресурси, в тому числі ідеологічні, інформаційні, людські та інші); «покупцями» або «споживачами» є суспільство в цілому, різні суспільні групи, класи, регіони та окремі індивідууми; в якості товару на політичному ринку знаходяться в обігу політичні й адміністративні (управлінські) послуги. На відміну від ідей Б'юкенена і Туллока, які, як зазначає німецький філософ Петер Козловський¹², розглядали проблеми взаємодії державної влади (державного управління) та економічного ринку, досягнення консенсусу між політичними та економічними елітами задля досягнення і збереження демократичних прав і свобод, у наших дослідженнях модель ринку використовується, так би мовити, в «операційному» сенсі, тобто, певні структурні та функціональні атрибути ринку переносяться на сферу політики.

Іншою категорією, з якою ми маємо тут справу, є політична влада і характер її розподілу на тому чи іншому етапі розвитку політичної системи. Категорія політичної влади не має остаточного визначення. У традиціях західної політичної науки є ототожнювати владу політичну і державну (див., наприклад, один з найпоширеніших підручників з політичної науки¹³, в якому автори як «політичну» описують фактично державну владу). Вітчизняну трактовку політичної влади детально подано у книзі С.Г. Рябова, де він у явному вигляді порівнює її з державною владою¹⁴, показуючи принципові відмінності між цими двома поняттями і водночас існування між ними прямого тісного зв'язку. У подальшому аналізі ми звертатимемося саме до цього зв'язку, вважаючи, що носій державної влади є одночасно носієм і влади політичної, а політичні рішення ухвалюються в умовах взаємовпливу носіїв політичної й державної влади. Відповідно до кола суб'єктів політичної влади доцільно буде включити і політичні сили, і органи державної влади та державного управління (для цілей цього дослідження варто з загальної категорії інститутів держави виділити саме адміністративні — управлінські — її складові).

Політична влада як здатність впливати на формування і ухвалення політичних рішень (тобто, рішень стосовно державних політик) може мати різний характер розподілу між окремими її суб'єктами. В кількох попередніх статтях вже розглядалися особливості прояву типів розподілу політичної влади в Україні¹⁵, але для більшої переконливості й зрозумілості засновків доцільно буде коротко повторити основні принципи такого підходу і головні типології розподілу політичної влади.

ТИПИ РОЗПОДІЛУ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Марксистська модель. Публічна політика розробляється, впроваджується і контролюється однією панівною політичною силою, що виступає абсолютним монополістом політичного ринку і об'єднує в одних руках законодавчу, виконавчу й судову (контрольну) владу. Принцип дії такої політичної системи побудований на структурному функціоналізмі, тобто, ретельному плануванні будь-яких змін у суспільстві і виключно нормативній побудові державних політик та нормативному (авторитарному) розпорядженні всіма без винятку ресурсами — матеріальними й нематеріальними¹⁶. **Спостерігається диктат однієї партії.**

Плюралізм. З самої назви випливає наявність множини акторів політики приблизно однакової сили. В умовах плюралістської моделі «політична влада... широко розподілена [серед учасників політичного процесу], між групами відбувається постійна конкурентна боротьба, і постійно виникають нові [політичні] групи. Рішення є наслідком переговорів між впливовими групами, і, хоча політична влада розподілена нерівномірно, жодна група не має монополії.»¹⁷ (*переклад мій — О.Д.*).

Для плюралізму характерна значна відірваність політичної системи від суспільства, слабкий обмін з ним матеріальними, людськими, ідейними чи моральними ресурсами. Іншою особливістю плюралізму є неможливість «неприйняття рішень», тобто, свідомої відмови від будь-яких дій в умовах здійснення невдалої чи неадекватної публічної політики, оскільки така дія вимагає стійкої стратегії, виробленої постійно діючою більшістю в політичній системі, а це майже неможливо реалізувати в плюралістській політичній системі.

Стабільність (протягом певного відрізка часу) плюралістської моделі розподілу політичної влади можлива лише в умовах існування домінуючої управлінської групи, наділеної переважним або й виключним правом розпорядження ресурсами, в тому числі владним. Присутність на політичному ринку великої кількості політичних партій відбиває його сегментованість, дефіцит наявних ресурсів (матеріальних, нематеріальних, людських) і обумовлює прагнення кожного з підприємців на цьому ринку об'єднатися з інституційним розпорядником цих обмежених ресурсів — виконавчою владою. **Можна зробити висновок, що в плюралістській політичній системі існує диктат інституції.**

Елітизм. У такій системі, що загальними характеристиками вельми подібна до плюралізму, політична влада розподіляється не між політичними партіями, а між окремими представниками політичної або економічної еліти. Забезпечення стабільності й прогресу в суспільстві з цією політичною системою залежить від наявності й сили такого самого розпорядника обмежених суспільних ресурсів, як і за плюралізму¹⁸, який може, але не обов'язково має бути інституційованим. **Тобто, в елітистській системі свою волю іншим диктує фактичний (авторитарний) розпорядник ресурсів.**

Зміцнення елітизму є прямим шляхом до встановлення марксистської політичної системи, оскільки внаслідок внутрішньої полі-

тичної боротьби і в умовах відсутності доступу інших політичних сил ззовні в ній залишаються нечисленні політичні актори, для яких життєво важливо якомога більше обмежувати коло дійових осіб державної політики.

(Нео)корпоративізм. Для подальшого обговорення поставлених у статті проблем розглянемо корпоративізм трохи детальніше. Корпоративістська модель розподілу політичної влади виникає в результаті конкуренції й об'єднання різних суспільних груп у процесі вироблення і прийняття рішень. В умовах ліберальної демократії корпоративізм можна розглядати як політичну систему, сприятливу для посередництва у задоволенні інтересів¹⁹. На відміну від плюралістичної й тим більше елітистської моделей, корпоративізм базується на «політичному підприємстві» — утворенні «корпорацій», що включають у себе політичні партії, структури бізнесу/ринку, громадські/неурядові організації тощо.

Процес вироблення і ухвалення політичних рішень за цієї моделі відрізняється помітною «горизонтальною» складовою в системі акторів політики, тобто, окрім управлінської вертикалі, утвореної органами виконавчої влади, з'являється додаткова структура, впливова в ухваленні рішень: представники бізнесу і недержавних (у тому числі міжнародних) організацій. Безперечним позитивом корпоративістської системи є її відкритість, відносна прозорість, внаслідок чого можна очікувати низького рівня «соціальної ентропії»²⁰ або, кажучи в термінах політичних наук, високої партисипаторності населення, його політичного структурування і в кінцевому підсумку утворення динамічного демократичного громадянського суспільства.

Іншими словами, суть корпоративізму полягає у створенні можливостей співпраці держави й особистості у виробленні публічних політик. Ці можливості забезпечуються існуванням «політичних підприємств» з їхньою ієрархією, яка носить і політичний, і адміністративний характер, а також осередків вираження і захисту інтересів суспільних/етнічних груп і окремих громадян.

Для корпоративізму властиве чітке розділення політичних та адміністративних функцій, тобто, процесів вироблення політики (політичних процесів) і процесів надання управлінських послуг (адміністративних процесів). З одного боку, адміністративні процеси є результатом політичних процесів, у яких були вироблені принципи

здійснення управління, процедури надання управлінських послуг, визначені певні ресурси для цих функцій. З іншого — вироблення публічної політики відштовхується від суспільних проблем, що не можуть бути вирішені суто адміністративними методами, а отже, вимагають якісно нових підходів. Саме в цьому й полягає головна відмінність обох типів процесів державного управління — його політичної та адміністративної компонент, хоча при цьому дуже важко (радіше неможливо, та й не потрібно) відділити й ізолювати намагання адміністративної системи активно втручатися в політичні процеси вироблення публічної політики.

РИНКОВІ МОТИВИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПІДПРИЄМЦІВ

Закони ринку стверджують, що кожен його учасник прагне до максимізації прибутку за будь-яку ціну. Діяльність сучасних політичних підприємств на українському політичному ринку є яскравим свідченням цього. Інвестуючи значні фінансові, людські й інформаційні ресурси, переможці останніх виборів здобули право формувати команду, що розпоряджатиметься суспільними ресурсами протягом невизначеного часу.

Ринкова модель політики дає нам змогу прямо порівняти ресурси, що знаходяться у розпорядженні окремих учасників ринку, і способи управління ними в умовах корпоративної моделі розподілу влади порівняно з іншими моделями.

• **Фізичні ресурси (нерухомість, знаряддя матеріального виробництва, сировина, готові товари):** На відміну від економічного ринку, на ринку політичному фізичні ресурси обмежені за обсягом до розмірів, необхідних і достатніх для виконання завдань в інтересах суспільства в цілому чи окремих суспільних груп. Ця обмеженість за обсягом і обмежена їх відтворюваність у часі означає, що розподіл фізичних ресурсів має відбуватися авторитарним способом, тобто, в чітко визначених обсягах і за жорстким графіком, і ось чому. Оскільки фізичні ресурси на політичному ринку, на відміну від ринку економічного, не належать легально до жодного з акторів політики, обсяги й графік їх використання можуть тривалий час обговорюватись і узгоджуватись у переговорах між ними (вироблення політики), але після ухвалення політичного рішення процедура

розпорядження ресурсами переходить до рук адміністративних органів, інституційним обов'язком яких є забезпечити стабільність і наступність дій в управлінні суспільним життям.

• **Фінансові ресурси (гроші, кредити, борги):** Учасники політичного ринку (політичні корпорації) мають тимчасове й опосередковане відношення до бюджетних фінансових ресурсів, які не можуть належати якомусь одному актору політичного процесу. Жоден окремих актор політики в корпоративістській політичній системі не може отримати ексклюзивний доступ до розпорядження цими фінансовими ресурсами саме в силу відсутності монополії на політичні рішення. В умовах усіх інших моделей розподілу політичної влади ексклюзивний доступ і навіть відчуження фінансових ресурсів на користь однієї політичної сили цілком можливі й часто зустрічаються на практиці.

• **Людські ресурси (державні службовці, прихильники, члени політичних партій):** Тоді як фізичні й фінансові ресурси розподіляються достатньо жорстким (авторитарним) способом, людські ресурси потребують демократичного, «м'якого» поводження. Людські ресурси виступають і як інструмент (державні службовці, члени політичних партій, групи підтримки), і як джерело (громадяни, виборці) отримання політичних (а часто — й економічних) прибутків політичними підприємцями. Крім того, слід зауважити, що одна й та сама одиниця «людських ресурсів» може виступати в різних якостях одночасно. В умовах демократії, де тільки й можливий корпоративізм, людські ресурси неможливо адмініструвати, тобто, авторитарно розпоряджатися їхньою поведінкою. Натомість політичні підприємці мають вдаватися до маніпуляцій²¹, матеріального, морального чи ідеологічного стимулювання людей у прагненні максимізувати свої політичні прибутки.

• **Інформаційні ресурси (інформація про суспільну ситуацію, дії органів управління, зовнішні чинники тощо).** Важливість інформаційних ресурсів для діяльності політичної системи беззаперечна. В умовах марксизму політичній системі, державі достатньо встановити «залізну завісу», різко обмеживши обмін інформацією між власними громадянами та зовнішнім світом. Усі інші типи політичної системи вимагають значного урізноманітнення інформаційних ресурсів і способів їх використання. За висловом Фрейре, «За допомогою

маніпуляцій панівна еліта може привести людей до неавтентичного типу «організації» й тим самим уникнути загрозливої альтернативи: виникнення справжньої організованості посталих людей і тих, хто починає поставати»²². Корпоративізм існує в умовах, коли на будь-яку інформацію маніпулятивного характеру може з'явитися спростування чи контр-інформація. Тому управління інформаційними ресурсами перетворюється на управління змістом, спрямуванням і обсягами інформації.

• **Слід згадати також ресурси ідейного характеру — цінності, настрої, потреби, очікування.** Лише корпоративістська політична система здатна використовувати цей ресурс окремо від залучення інших ресурсів (або з мінімальними обсягами їх залучення).

Економічна і політична діяльність вимагають інвестування різного виду ресурсів з боку підприємців. У країнах розвиненої демократії політичною діяльністю займаються професіонали, а інвестованими ресурси включають у себе не лише їхні фізичні капітали, а й знання, уміння, технології, зв'язки тощо. Українські політики можуть спиратися лише на свої фізичні капітали, купуючи все інше — консультації, програми, технології, ідеї — у значно бідніших фахівців. Відповідно вони й діють на політичному ринку так само, як на ринку економічному. Інша ситуація — становлення політичних діячів як економічних підприємців завдяки можливостям доступу до розпорядження суспільними ресурсами при розробці й реалізації публічної політики. І в тому, і в іншому випадку політичні підприємці використовують економічні підходи до публічної політики.

Ринкова модель у застосуванні до політичних процесів допомагає пояснити певні характеристики політичних процесів, що протікають у країні. Особливо корисною вона виявляється в умовах неокорпоративістського розподілу політичної влади. Очевидно, це пов'язано з тим, що неокорпоративізм можливий лише в умовах інклюзивних політичних та економічних інститутів²³, що створюють широке поле для конкуренції з одночасним жорстким дотриманням правил економічної й політичної поведінки. Крім того, слід зазначити, що за своєю природою саме неокорпоративістська модель пропонує акторам гру з ненульовою сумою, що рідко зустрічається при інших трьох моделях розподілу політичної влади.

1. Мочерний С.В. Політична економія : навч. посіб. / Мочерний С.В. — К., 2002. — С. 28. 2. Сірий Є.В. Суспільно-історичні трансформації та підприємництво як суспільний феномен. [Електронний ресурс] / Сірий Є.В. — Режим доступу : <http://irs.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2010/08/siriy.pdf>. 3. Там само. 4. Juvenel Bertrand de. The Pure Theory of Politics / Juvenel Bertrand de. — New Haven : Yale University Press, 1963. — 221 p. 5. Звичайно, поняття абсолютної тривалості дії достатньо відносне, оскільки воно залежить від появи нових політичних підприємців і виникнення нових приватних політичних ініціатив, що в умовах, наприклад, диктатури може штучно гальмуватися, проте в принципі не може тривати надто довго. Численні історичні приклади розпаду диктатур свідчать на користь такого твердження. — *О.Д.* 6. Dahl R.A. Who Governs? Democracy and Power in an American City / Dahl R.A. — New Haven : Yale University Press, 1961. — 355 p. 7. Adam Martin. Two-Tiered Political Entrepreneurship and the Congressional Committee System / Martin Adam, Diana Thomas // Public Choice. — 20136. — V. 1546. — No. 1. — P. 21–37. 8. Cohen Nissim. Policy Entrepreneurs and the Design of Public Policy: Conceptual Framework and the Case of the National Health Insurance Law in Israel / Cohen Nissim // Working Paper. — No. 7. — The Open University of Israel, 2011. 9. В українській політичній науці прийнято вживати термін «державна політика», про що автор уже неодноразово дискутував у своїх статтях і монографії *Дем'янчук О.П. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти : монографія / Дем'янчук О.П.* — К. : Факт, 2008. 272 с. 10. Merriam-Webster Dictionary. An Encyclopaedia Britannica Company [Електронний ресурс] / Merriam-Webster Dictionary. — Режим доступу : <http://www.merriam-webster.com/dictionary/lobby> 11. Лікарчук Н.В. маркетинг: теоретичні та прикладні аспекти : дис. ... доктора політичних наук / Лікарчук Н.В. — К., 2013. 12. Козловски Петер. Общество и государство: неизбежный дуализм / Козловски Петер. — М. : Республика. 1998. — С. 240–241, 254–257. 13. Roskin Michael G. et al. Political Science: An Introduction / Roskin Michael G. // Prentice Hall // Upper Saddle River, New Jersey. — 2003. — С. 5–11. 14. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави / Рябов С.Г. — К. : Тандем. 1996. — С. 21. 15. Дем'янчук О.П. Уроки Помаранчевої революції для реформування державного управління в Україні / Дем'янчук О.П. // Поза визнанням? Україна і Європа після Помаранчевої революції»; під ред. Гейра Флікке і Сергія Кисельова ; Норвезький інститут міжнародних справ та Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К., 2006; Дем'янчук О.П. Зміни розподілу політичної влади і відповідні закономірності реформування державного управління / О.П. Дем'янчук // Агора. — № 2. — С. 69–75. 16. Тут ми маємо на увазі ресурси, розподілені по групах: матеріальні (фінанси, обладнання, земля, нерухомість), нематеріальні (інформація, мораль, цінності), людські (фізичні та інтелектуальні), а також ресурс влади (законодавство, «батіг і пряник» контролю). Детальний розгляд і охарактеризування ресурсів управління суспільним життям виходять за межі цієї статті. Читачам можна порекомендувати ознайомитися з закономірностями обміну ресурсами між

суб'єктами політичної влади в праці *Scharpf F.W.* «Interorganizational Policy Studies: Issues, Concepts and Perspectives» // Hanf K. & F.W.Scharpf (eds). *Interorganizational Policy-Making*. — 1978. — P. 347–368. **17.** Ball Alan R. *Modern Politics and Government* (4th edition) / Ball Alan R. // Chatham House Publishers, Inc. Chatham. — 1988. — NJ. — P. 31. **18.** *Cohen Nissim*. Цит. праця. — С. 32. **19.** Lehbruch G. (eds) *Patterns of Corporatist Policy-making*, Sage / Lehbruch G., Schmitter P. — London, 1982. **20.** Використовуючи аналогії, запозичені з термодинаміки, можна сказати, що зростання ентропії означає посилення хаосу чи, іншими словами, розупорядкування. Це відбувається у замкнених системах і веде до «теплової смерті», тобто, до завмирання будь-якої діяльності всередині системи. Обмін енергією з іншими системами — запорука їх розвитку (*прим. авт.*). **21.** У політологічному дискурсі термін «маніпуляції» вживається, як правило, в негативному сенсі як синонім слова «зловживання». Скажімо, Пауло Фрейре стверджує, що «Маніпулювання ... є інструментом здобуття перемоги [панівної еліти над масами]. ... маніпулювання стає засадничим інструментом збереження домінування. (*Пауло Фрейре. Педагогіка пригноблених / Фрейре Пауло; пер. з англ. О. Дем'янчука. — К. : Юніверс. 2002. — С. 124, 125.*) **22.** Там само. — С. 126. **23.** *Acemoglu Daron.* Why nations fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Acemoglu Daron, James A. Robinson. — New York : Crown Publishing Group, 2012.

***Demianchuk Oleksandr.* Theory of political market and political entrepreneurship: modern status and the main concepts**

Ukrainian political system experiences complex and vague changes after the Revolution of 2014. The previous political power distribution at Yanukovich's presidency was described by the Marxist model with strong concentration of the authorities in one political party. Theories of changing political power distribution don't give a simple answer on what new model would emerge. Hence it is necessary to consider more theoretically possible trajectories of transformation as well as the resources that are in the sphere of interests of political actors taking part in the processes.

Market relationships in a society include both economic and political spheres of social life. It means that we may consider political actors as entrepreneurs of a special type — as individuals, groups or companies (corporations) that invest into the political activity expecting to get benefits — power, access to social resources, authority to distribute these resources in specific spheres important to them. Political entrepreneurship as a concept was developed by Bertrand de Juvenel, John Kingdon and some other authors for the explanation of political behavior of elites.

It may be shown that under the Marxist, pluralistic and elitist models both political and economic institutions are mostly extractive. Marxist political power distribution is built on a monopolistic possession of all power including administrative one. In such a configuration any opposition or competition is highly dangerous to the power «possessors». Respectively they use all social resources to their benefit distributing to the citizens only a small part necessary for preventing protests.

Pluralistic model looks very democratic but because there are too many political actors the share of political power of each of them is small which prevents the political system from making rational and consistent decisions. In this case the executive branch of power plays a leading role in setting agendas, configuring decisions and distributing resources.

Elitist distribution of political power means that the competition occurs only inside the political system while in relations with a society the system presents more or less solid integrated entity. Extractive character of economic institutions severely restricts amount of resources and their mutual transformation. Because of it the elites competes for these resources and the executive branch «buys» from the decision making elites the decisions needed to keep the nation surviving.

The only model of political power distribution which needs inclusive political institutions and stimulates their development is neocorporatism (term suggested by Philippe Schmitter). It is characterized by a high degree of social problems coverage and a competitive political environment. Moreover, only in this model the political actors have strong connections with the society and due to it the political games are of non-zero sum: the resources created are distributed competitively and equitably.

Consideration of the types of resources created and used by political actors shows that in the first three models the priority is given to the physical and information ones while people and ideas receive secondary importance. The neocorporatist political system makes accent on human resources that are capable to increase volumes of any other type.

Ukrainian political system is still oriented on the physical resources and uses significantly extractive political and economic institutions. At the same time we can't precisely define the model of political power distribution as one of the first three. There is a restricted number of quite powerful political actors taking part in important decisions making. The social actors — NGOs, volunteer movements, independent mass media — play more and more sound role in political processes. Perhaps currently we are in the middle of the transformation processes and hence it is very difficult to make explicit forecasts on the near future.

Key words: political system, political market, political entrepreneurship, political power, political power, resources of power, monopolism (Marxism), pluralism, elitism, neocorporatism.

АТТРАКТОРИ ТА АКТОРИ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ОСЬОВОГО ЧАСУ

Запропоновано і проаналізовано гіпотезу входження політичної системи світу в поліфуркаційний стан «осьового часу» (нім. *Achsenzeit*). Німецький філософ Карл Ясперс ввів цей термін для позначення періоду в історії людства, під час якого на зміну міфологічному (ідеологічному) світогляду приходять раціональний, філософський. Багатозначність і нелінійність сучасних політичних міфів (концептів) вносять в політичний процес нестабільність, яка проявляється в деяких критичних точках — точках поліфуркації — кількох векторів розвитку. Поліфуркація може призвести до сингулярності, тобто появи в системі станів з вкрай нерівноважною, нестійкою динамікою, коли загострюється чутливість до зовнішніх впливів середовища і прискорюються внутрішньосистемні обмінні процеси. Ці процеси в статті описуються в межах парадигм І. Пригожина і традицій політологічного дослідження і як передумови множинних варіантів розвитку світу.

Ключові слова: міжнародні відносини (МВ), осьовий час, дипломатія, діалог культур, поліфуркація.

Костыря И. А. Аттракторы и акторы культурной дипломатии осевого времени

Предложена и проанализирована гипотеза вхождения политической системы мира в полифуркационное состояние «осевого времени» (нем. *Achsenzeit*). Немецкий философ Карл Ясперс ввел этот термин для обозначения периода в истории человечества, во время которого на смену мифологическому (идеологическому) мировоззрению приходит рациональный, философский. Многозначность и нелинейность современных политических мифов (концептов) вносят в политический процесс нестабильность, которая проявляется в некоторых критических точках — точках полифуркации — нескольких векторов развития. Полифуркация может привести к сингулярности, т.е. появлению в системе состояний с крайне неравновесной, неустойчивой динамикой, когда обостряется чувствительность к внешним воздействиям среды и ускоряются внутрисистемные обменные процессы. Эти процессы в статье описываются в пределах парадигм И. Пригожина и традиций политологического исследования.

Ключевые слова: международные отношения (МВ), осевое время, дипломатия, диалог культур, полифуркация.

Kostyrya Inna. Attractors and actors of cultural diplomacy axialage

In the paper proposes and analyzes the hypothesis of entering the political system in the world polifurkation state «axial age» (German Achsenzeit). German philosopher Karl Yaspers introduced this term to refer to a period in history during which replaced the mythological (ideological) belief comes rational, philosophical. Polysemy and nonlinearity of the current political process implies that the systems in some critical points — points polifurkation — several vectors of development. Polifurkation becomes a sign of singularity that there is a state of extreme nonequilibrium dynamics of unstable systems when its sensitivity to external influences environment is growing and intersystem metabolism is accelerated. This concepts is considered in the paper within the paradigms of I. Prigogine and political sponce.

Key words: *international relations (IR), time axis, diplomacy, dialogue of Culture, polifurkation.*

Дипломатія як міжнародно-політичний феномен потребує постійного наукового осмислення, ідейно-теоретичної верифікації, світоглядної праксеологізації. Актуальність теми дослідження зумовлена, по мінімуму, у потрійному сенсі: (1). Після розпаду СРСР і світової соціалістичної системи одностипнобудованих країн на рубежі 80-х і 90-х рр. ХХ ст., — поки США освоювалися з самоіміджем «одноосібного господаря планети», поки ЄС став звикатися з роллю міфічних «Сполучених Штатів Європи» та поки Росія почала докладати всеміслимих зусиль з повернення собі імені «світової супердержави», — світ ледь не пропустив «майже — і входження» Китаю у нову конфігурацію світу. Ось тоді — то, на рубежі ХХ і ХХІ століть, мислячі люди стали перейматися двома «прагматичними» запитаннями: 1) як це усе так сталося, що Китай, якого ще донедавна відносили до числа «відсталих країн третього світу», рішуче виходить на арену відкритого змагання зі США за світову першість? (2). Будь-яка країна може розраховувати на позитивні для себе перспективи лише у разі балансованого проведення внутрішньої та зовнішньої політики. До чого ж може призвести змагання детермінізму і волюнтаризму, порушення внутрішньої диференціації між різними частинами системи або між системою і середовищем? Коли детермінізм як безальтернативність розвитку заперечуються, то які варіанти мають пропонуватися? Чи не породжується новий образ детермінізму в одвічному протиріччі між аттракторами протилежних точок зору на процес історичного розвитку? (3). З давніх здавен незмінно проявляється закономірність: країна будь-якої

фізичної величини, ступеня економіко — ресурсного самозабезпечення та міри етнокультурного багатства може справляти на світ бо-дай якийсь вплив не інакше, як через діалог культур та дипломатію. Наше дослідження має на меті з'ясувати того, якими ж є основні «дієві секрети» успішної ходи по планеті моделі дипломатії. На скільки традиційним і можливим в умовах «осьового часу» є «секрет» китайської дипломатії у вигляді позитивно-нейтрального тріалітету» (1) «не висуватися — (2) «не приєднатися» — (3) «проявляти стриманість і скромність».

Історіософська концепція «осьового часу» К. Ясперса¹ виявилася нам конче важливою для гносеологічного дослідження універсалістсько-гуманістичного погляду на історію взагалі та дипломатії зокрема. У такому разі історичні факти загострення МВ виступають як єдиний і вселюдський процес з якісно-пороговими періодами, минаючі які людство досягає вищого ступеня самоусвідомлення, самодостатності, людяності. Цю вісь слід шукати там, де виникли передумови принаймні якоїсь емпіричної основи для народів Заходу, Сходу, для всіх людей взагалі у формі рамок розуміння їх історичної значимості. Такі обставини світової історії можна знайти, мабуть, в часи близьких до 500 років до н.е., до того духовного процесу, який йшов між 800 і 200 рр. до н. е. Тоді надзвичайно різкі повороти в історії створили культурне середовище людини такого типу, яка зберігся і донині. У той час відбувається багато незвичайного. У Китаї жили тоді Конфуцій і Лао-цзи, виникли всі напрями китайської філософії, мислили Мо-цзи, Чжуан-цзи, Ле-цзи. В Індії виникли Упанішади, жив Будда; у філософії — в Індії, як і в Китаї, — були рефлексовані всі можливості філософського осягнення дійсності, в тому числі й скептичного, матеріалістського, софістського і нігілістичного. В Ірані Заратустра учив про світ, де йде боротьба добра зі злом; в Палестині виступали пророки — Ілія, Ісайя, Ієремія і Второісайя; в Греції — це час Гомера, філософів Парменіда, Геракліта, Платона, трагіків, Фукідда і Архімеда. Все те, що пов'язано з цими іменами, виникло майже одночасно протягом небагатьох століть у Китаї, Індії і на Заході незалежно один від одного. Нове, що виникло в цю епоху в трьох згаданих культурах, зводиться до того, що людина усвідомлює буття в цілому, саму себе і свої межі. Перед людиною відкривається жах світу і власна безпорадність. Стоячи над прірвою,

вона ставить перед собою найвищі цілі, пізнає абсолютність в глибинах самосвідомості і в ясності трансцендентного світу.

Важливим у контексті «осьового часу» для нас став також історико-гносеологічний концепт М. Каплана². Уявлення М. Каплана про теситуру площини політології МВ (як плюралістично облаштовану царину профільного значення) призводить до виокремлення тріади концептуальних формацій: власне теорія — теоретичний нарис — теоретичне припущення. Теорія, на його думку, є повноцінною і цілісною смисловою будовою, яка розгортається винятково з власного дедуктивного потенціалу, постаючи — знову ж таки: тріадно — (1) підставою для розуміння, і (2) «матрицею для дискусій», і (3) джерелом для формування гіпотез. В наведених двох теоретичних тріадах міститься багатий зародок для підтвердження креативності розроблюваного нами стратегемно-дипломатичного концепту.

Тут ми підходимо до понять парадигми синергетики. Термін «синергетика» був введений професором Штутгартського університету Г. Хакеном. У своїй доповіді «Кооперативні явища в сильно нерівноважних і нефізичних системах» (1973) він розглянув ряд різних за своєю природою явищ і зафіксував, що при переході від невпорядкованості до порядку у всіх явищах виникає подібне поведінка елементів, яке він назвав синергетичним ефектом. Російський міжнародник Денис Темников³ вважає, що синергетика не є наукою в строгому сенсі цього слова. Це «некласична наука», проте. теорія самоорганізації володіє методологічними новаціями, які можуть надати новий теорії МВ. Багато дослідників закріпили за нею назву «постнекласичної науки» (Бек У.⁴, Kobrin S.J.⁵), обґрунтовуючи тим самим особливий статус цього напрямку в дослідженні структур різної природи. Оскільки синтез природничонаукової і гуманітарної культури дозволяє виділити фундаментальні закони утворення і розпаду систем різної природи. Виявлення таких загальнонаукових законів дає можливість більш точно визначати, а значить і прогнозувати хід і еволюцію людського соціуму і розвиток таких важливих нелінійних характеристик світу, як світлорегулювання та стратегії глобального лідерства. Академік М.М. Моїсеєв справедливо зазначає, що «в реальності біфуркація — це теж деякий протяжний у часі процес кардинальної перебудови системи»⁶. У соціальній системі поліфуркація завжди має якийсь змістовний аспект, що виявляється

в залежності від того, які флуктуації мають вирішальний вплив на вибір системою напрямки подальшого розвитку. Надалі ці флуктуації набувають характеру тенденцій і закономірностей. Відповідно, по відношенню до майбутнього сенс прогнозу полягає у визначенні того, який зміст отримає біфуркація, тобто якого роду флуктуації будуть впливати на вибір. Вибір також визначається динамікою флуктуацій, для чого потрібне втручання двох антагоністичних проявів — випадковості при малих масштабах і впорядкованості на великих масштабах подій. З ідеєю поліфуркації тісно пов'язані і уявлення про структури — аттрактори в еволюції. Аттракторами називаються ті структури у відкритих нелінійних середовищах, на які виходять процеси еволюції в результаті загасання в них перехідних трансформацій. Якщо система потрапляє в поле тяжіння певного аттрактора, то вона неминуче еволюціонує в його напрямі. Аттрактор як би притягує, організовує, формує, змінює наявне стан системи. У сукупності аттрактори, на які може вийти система, зробивши вибір в результаті проходження біфуркації, утворюють спектр. Саме цей спектр аттракторів і являє собою поле еволюції або поле можливих сценаріїв майбутнього. Спектр аттракторів являє собою ймовірні і/або можливі траєкторії розвитку тих чи інших процесів. Аналізуючи траєкторію розвитку Росії, міжнародник Темников вважає, що розпад СРСР може бути розглянутий в термінах поліфуркації оскільки відбулася спроба підміни біполярного вектору розвитку системи МВ на однополярний. В реаліях було розпочато формування нового світового порядку під впливом змін змісту пріоритетів еліти США, Росії, Китаю, ЄС та стратегій реалізації їх національних та групових інтересів. Змінився зміст боротьби за світове та регіональне лідерство, локальності проти периферізації⁷.

Становлення лідерства США в рамках однополярності викликає неоднозначну реакцію на неоліберальні зовнішньополітичні концепції з боку Китаю, Росії та іноді ЄС. Зростаюче невдоволення пов'язується з використанням боротьби з тероризмом США та гуманітарних акцій в якості стратегії забезпечення свого лідерства. Такі дії США виступили в ролі аттракторів стратегій системної протидії з боку ряду країн. Сила аттракторів особливо посилилася в умовах практичного здійснення концепції «зміни режимів» (Mann Steven R)⁸. Практичним наслідком «незгоди» стало усвідомлення

Росією своєї окремої позиції і нової глобальної ролі у світі, артикулюванюваної в промові В.В. Путіна в Мюнхені в 2007 році⁹. Практичним втіленням протистояння спостерігалось в конфлікті РФ з Грузією в серпні 2008 року, і відбувається в нинішньому протистоянні інтересів США, ЄС та РФ, КНР в питаннях «гуманітарної інтервенції» в Сирії та по подіям в окремих країнах. Іншими словами, відбувається підміна діалогу культур парадигмою Гантінгтона¹⁰. Погляди Гантінгтона були підживлені грецькою традицією. Платон і Аристотель таку ж думку мали в період греко-перських та Пелопоннеської війн. Їхні рекомендації щодо вирішення конфлікту зводилися до одного, — до одержання еллінів перемоги в ньому. Але, якщо Платон і Аристотель здебільшого вирішували «стратегічні» питання (тобто аналізували особливості державного устрою, що найбільше пристосований до ризиків війни), то Конфуцій, Сунь Цзи займалися «стратегемними» питаннями веденнями справ в умовах ризиків¹¹.

Тойнбі¹² вважає, що виклики для лідерства можуть бути будь-які, проте відповідь дипломатії має бути адекватною. Необхідно не тільки вирішувати нагальну проблему, але й виводити суспільство на новий рівень розвитку. Якщо ж потрібну відповідь не знайдено, в суспільстві виникнуть аномалії, накопичаться яких призведе «надлом», а потім занепад. Надлом в еллінів і римлян відбувся спочатку в науковій рефлексії подій. Для них були зрозумілі учасники — держави, причини, закладені в природі людини і шляхи вирішення — перемога у війні. Подібними постулатами політичні діячі користувалися до XVII століття н.е. Зі зміною основоположних принципів практичної політики, слідом за якими прийшли і зміни теоретичні, пов'язані імена трьох геніальних мислителів, політичних діячів та дипломатів осьового часу XVI–XVII ст. — італійця Н. Макіавеллі, араба А. Аль Халдуна та китайця Лі Бо. Стратегемне бачення лідерства вимагає певної метафоризації, тобто притчі, яка б пасувала сучасному світу. Тому ідею діалогу культур ми міфологізуємо в аналізі умовного «діалогу» творчих надбань трьох рівноцінних дипломатів — мудреців — представників своїх культур, а саме італійця Макіавеллі, тунісця Аль Халдуна та китайця Лі Бо. Абдуррахман Ібн Халдун (1332–1406 рр.) був одним з перших теоретиків історії культур і автором соціологічних концепцій. За словами історика і філософа Арнольда Тойнбі¹³, ісламський вчений задумав

і сформулював філософію історії, яка є, без сумніву, самою великою роботою всіх часів і народів, коли-небудь створеної людським розумом. За своєю значимістю для соціології як науки він може бути поставлений в один ряд з такими пізнішими авторами, як Макіавеллі, Віко, Монтеск'є. Ібн Халдун використовував стратегії мислення, які він засвоїв із спадщини античної давньогрецької та елліністичної культури, філософії перипатетиків, суфіїв, калам, «Іхван -ус- Сафо». Ідеї Ібн Халдун черпав із уявлення про соціальну сутність людини, духовне і матеріальна життя якого немислиме поза суспільством. Ібн Халдун був переконаний в тому, що досконалість людини набуває свою завершеність в умовах суспільного життя, в принципах взаємодопомоги і справедливості¹⁴. Оскільки його «нова наука» («умра»), в якій він говорить про «Інсанна» громадян держави, про людську культуру, передбачає гуманізм, який зазвичай пов'язують з європейським Відродженням. І суть справи тут не зводиться до виявлення паралелей або проведенню аналогій з такими західноєвропейськими мислителями як Данте, Макіавеллі, Віко, Гердером, хоча, мабуть, відкриття несподіваних паралелей ідей пізнішого часу ідеям Ібн Халдуна є досить важливим моментом. Ібн Халдуна, на наш погляд, як мислитель широкого масштабу, зумів на протигагу пануючій релігійної ідеології і традиції подати по-новому ідею про об'єктивні засади розвитку держави. Він побачив основу суспільного розвитку в його матеріальній базі. Разом з тим сильним моментом його участі діалозі культур може бути його вчення про неминуче виникнення, розвиток, а пізніше загибель суспільства і культури відповідно до закону об'єктивного історичного розвитку суспільства. Халіфат як ідеал, як кращий шлях до досягнення людьми щастя в цьому світі розглядався Ібн Халдуном в природно-історичних і необхідних рамках держави, заснованої на владі одного правителя силою закону або зброї. Зміст політичної доктрини Ібн Халдуна, яку він розкрив в діалозі свого часу з монгольським полководцем Тимурланом, являє собою ряд рекомендацій, що стосуються різних сторін соціально-політичному житті суспільства. Це перш за все, виховання правителів у душі моральності і справедливості та їх дії по вирішенню питань економічної та фінансової політики, адміністративної організації.

Найбільш знаменитий твір іншого учасника культурного діалогу, а саме Ніколо Макіавеллі, це — «Il principe». Цей твір, що перекла-

дається як «Государ / Князь / Правитель», був написаний в 1513 році і вперше опублікований в 1532 році¹⁵. Відкинувши все надлюдське, все надприродне, Макіавеллі кладе в основу життя, як і Аль Хальдун батьківщину. Призначення людини на землі, його найперший обов'язок — це патріотизм, турбота про славу, велич, свободу батьківщини. Оскільки в ті часи поняття батьківщини не існувало, а поняття вірності, підданства стосувалося Государя, то Нікколо Макіавеллі звернувся до цієї постаті. Государ представляється Макіавеллі людиною успіху. Государ може цінувати культуру і мистецтво, але не настільки, щоб погодитися, що вони повинні і можуть скласти мету життя. Головним чинником політичного успіху Н. Макіавеллі вважав перетин трьох величин — «властивостей часу» — «стратегії» — «успіху». Ця ідея згодом була розгорнута в класичній європейській філософії політики ХІХ століття в концепції «відповідальності — політики — ефективності»). Макіавеллі по суті справи став першим європейцем, який долає протиріччя, закладене у концепції «універсальної людини». Макіавеллі стверджує, що головне в політиці — пошук адекватних методів — і — засобів, що справжнім об'єктом політичної рефлексії можуть бути лише «стратегії успіху». На передній план Макіавеллі виносить інноваційну політичну стратегію як спосіб досягнення успіху через використання в різних обставинах різних засобів. У XV-й книзі «Государя» ми читаємо, що государю, якщо він хоче утриматися при владі, необхідно навчитися відступати від добра і користуватися або не користуватися цим умінням, дивлячись по потребі. Таємний зміст цього одкровення Макіавеллі приховано не стільки на початку фрази («навчитися відступати від добра»), скільки в її завершенні — «користуватися або не користуватися цим умінням, дивлячись по потребі»¹⁶. Це прагнення віднайти ефективну стратегію і її виконавця знайшло втілення й в стилі викладу думок, який нагадує трактати з військової стратегії Секста Юлія Фронтіна¹⁷. Макіавеллі дійшов висновку про необхідну зв'язку тріади понять: (1) «реальність» — (2) «стратегія» — (3) «ефективність». Як бачимо, разом із Макіавеллі та Аль Хальдуном європейська думка вже не може сприйняти ефективність інакше, ніж шляхом ризикованого втручання в хід подій; тільки таке втручання і може бути відповіддю на непередзаданість подій, єдиним шансом домогтися успіху.

В іншому вимірі стратегемної культури мислення працював Лі Бо — китайський дипломат та поет епохи династії Тан. Завдяки його знанню стратегем, багатьох мов та досконалій риториці він вмовив і імператора, і «варварів» підписати мирну угоду. Під час перемовин він отримав ефект від стратегії — виголосив промову про необхідність в ім'я (1) блага — (2) простого люду використати (3) стратегему «замирення із іноземцями». Внаслідок цього було підписано мир, символом якого виступив Птах Пен. Оспіваний Лі Бо в поетичній формі Птах Пен став для китайців символом (1) надпровінційного і свого роду (2) надглобального та (3) вселенського рівня самоствердження¹⁸. Далі ми побачимо, що концепція ефективності в Китаї відрізняється від європейської. Вона виходить зі створення умов потрібних для отримання ефекту. Як зазначає французький синолог Ф. Жульєн, тут суть справи не в тому, щоб прямо і безпосередньо домагатися результату як заздалегідь поставленої мети. Необхідно поступово створити умови, в наслідок яких ефект не зміг би не з'явитися. Іншими словами, мова йде не про те, щоб домогтися ефекту, а про те, щоб його дочекатися. Для цього достатньо навчитися отримувати користь з розвитку ситуації. Основу цього образу думки є проникнення в звичайний хід речей і те, що називається стратегією, а в Китаї стратегемі¹⁹. Китайський мудрець виходить з тих же ідей, що і стратег. Бо коли мова йде про можливість самому бути в злагоді зі своєю етикою або досягнення ефективності в світі, як той, так і інший приходять до необхідності відшукати момент зародження тенденції (її перші признаки), і це — їх головна турбота. Якою би не була слабка тенденція спочатку, з того моменту, як вона з'явилася, вона дійсно неминуче почне міняти ситуацію. Стратегія отримує вигляд стратегемі, оскільки витікає з трьох основних понять, тісно пов'язаних між собою. З одного боку, це (1) ситуація або конфігурація (син) в тому вигляді, як вона актуалізується і знаходить форму у мудреця на очах, з іншого боку, це як би реакція на дію, (2) потенціал (ши), вписаний в ситуацію, який необхідно змусити працювати на (3) мудреця. Тут необхідно розглянути тріалітет концептів «стратегія — стратегема — тріада». Український вчений І.М. Варзар²⁰ звертає увагу на ряд моделей тріадно-стратегемного мислення. Він наводить декілька приладів. Китайці у III ст. до н. е. сформулювали для себе модель розвитку у формі соціаль-

но-політичної тріади «влада — закон — довіра». У римлян II ст. до н. е. закріпилася найпросвітніша у світі тріада: «знати (savere) — вміти (habere) — мати (avere)». Ще століття опісля та аж до III ст. н. е. вже на геополітичному терені величезної давньоримської світової імперії діяли три різносенсових тріади: 1) пізнавально-соціальна: «пізнання істини (cognitio) благодіяння (beneficentia) — велич духу (magnitudo animi)»; 2) ментально-громадська: «союз (societas) — розум (ratiū) мовлення (pratio)»; 3) соціоспільнотна: «етноспільність — мовна спільність — батьківщинно-громадська спільність». Французи епохи Великої революції кінця XVIII ст. — початку XIX ст. сформулювали — для себе і для світу — найліберальнішу тріаду, яка — у вигляді «світової франкофонії» — інтегрувала у свій культурний контекст увесь інтелектуальний світ планети: «свобода — рівність — братерство». На переосмислюваннях цієї тріади Наполеон Бонапарте створив всесвітньовідомий «Цивільний Кодекс» Франції (1804 р.). Коли 1811 р. великий німець Й. — В. Гьоте ознайомився з французьким Кодексом (із вуст самого автора), він вигукнув, що увесь сучасний цивілізований світ планети є витвором іншої тріади, вихованцем трьох великих вчителів людства, — релігії, освіти, науки.

Концепція стратегемного мислення, виникнувши в античному Китаї, — звідти ж і почала матеріалізуватися «осередками» специфічної тріади: «торгівля — дипломатія — культура». У роки Високого і Пізнього Середньовіччя позитивно значущими каналами міжнародної взаємодії були торговельно — культурницький «шлях із варяг в греки» (Північ — Південь) та «Великий шовковий шлях із Китаю в Європу» (Схід — Захід)²¹. Тут синергетична складова проявляється у двох символічні саєнтологічні фігури, — 1) лінійну (коли, як у відомій «російській матрьошці», із великої фігури виходить менша, а з неї — ще менша) та 2) трикутнікова (коли ієрархії та субординації між «стовпцями» тріади стратегемним способом мислення визначаються гнучко, динамічно, історіологічно і т.д. і т.і. Комбінаторика фігур, а в їхніх контекстах — кореляції між «стовпцями» тріад, — дипломат (правитель, мудрець, полководець, адміністратор, кратолог і т.п.) — лише це відкрystalізує центральну смислову стратегему: мета — тактика — стратегія. Найефективнішим пізнавальним способом осягнення смислової глибини політико-дипломатичних тріад вважаємо кантівський концепт «прологомени» (із відомого філософського

трактату 1783 року Канта Г.)²². Наведемо кілька ілюстрацій та прикладів. На пунктирно окреслену стратегію тріадику ледь не першим в історії політико-філософської думки звернув увагу давньогрецький політичний діяч і стратегемний мислитель Перикл. Йому належить цілеосміслене твердження про небагатьох здатних творити політику й всіх здатних про неї говорити. Джерела твердять, що він виніс це переконання з практики. У 448 р. до н.е. глава афінської держави Перикл виступив з пропозицією скликання в Афінах панеллінського конгресу, на якому б передбачалося вирішити питання забезпечення вільного морського плавання і зміцненні миру у всій Елладі. При ньому було підписано мирний договір на тридцять років між Афінами і Спартою (445 р. до н.е.), названого «Перикловим договором»²³.

Відомий французький соціолог Р. Арон після тривалого дослідження практики МВ, стверджував, що дане поняття включає грецькі поліси, римську або єгипетську імперії, європейські монархії, буржуазні республіки та народні демократії. Таким чином, змістом міжнародних відносин є, переважно, відносини між державами, і безперечним прикладом МВ є міждержавні договори. Проте, як вважає, Ф. Арон, жодна наукова дисципліна не має чітко окреслених меж. При першому підході зовсім неважливо знати, куди сягають МВ, уточнювати, з якого моменту взаємини між індивідами перестають бути МВ. Необхідно визначити центр інтересу, що становлять осердя цієї специфічної царини²⁴.

Проте не всі вчені розділяють ці погляди. Як зазначає українська спеціалістка з міжнародного права О.В. Буткевич, в ХХ ст. М. Вебер, Дж. Гасеброк, Г. Берве, Г. Шефер, В. Уербаум, Х. Мейер, М. Хансен спростовували суто державницьку концепцію походження права і доводили, що більшість стародавніх таких утворень як грецькі поліси, єгипетські, месопотамські міста, номи, які вступали в МВ і підлягали міжнародному праву не були державами. Тривалий час це була взаємодія між різними об'єднаннями людей: локальними групами, сімейними групами, етнічними спільнотами, родинними кланами, субкланами, громадами тощо (Буткевич О.В.)²⁵. Міжнародник О.В. Буткевич зазначає, що серед існуючих теорій походження міжнародного права виділяють концепт регулювання МВ. Дана сасологема включає поняття «первісної дипломатії» (Р. Ньюмелін)²⁶, А. Берман²⁷. Ми поділяємо вже викладену думку О.В. Бут-

кевич про те, що ці концепції не розкривають об'єктивних факторів зародження міжнародного права, передумов становлення і механізму впливу на учасників МВ. Наша концепція у призмі стратегемного мислення — слід чітко розрізняти феноменальний зміст «дипломатії», «міжнародні відносини», «світова політика». При цьому ми пам'ятаємо про те, що й сама дипломатія є і суб'єктом, актором цих відносин, а найголовніше, — вона є механізмом їх здійснення. Дипломатія, як і поняття «влада», а іноді виступаючи в одній іпостасі (еллінський інститут есімнетів-посередників, суддів в давньому Ізраїлі), старіші за поняття й практику «політики»²⁸. Вона є сукупністю харизми особи, принципів й кодексів поведінки, вміння на основі знань історичної культури, спостережливості в осмисленні подій з позиції бажання зрозуміти співрозмовника і адекватно формулювати те, що сприятиме компромісу інтересів. Ці методи й засоби детерміновані часовим та просторовим виміром певного соціуму.

Основні моделі дипломатії класичної осьового часу, — зокрема: китайська, перська, індійська, еллінська, шумерська та інші, — як правило базувалися на тріадах стійких понять тамтешнього внутрішньополітичного та міжнародного політичного життя. Найчастіше й досі вживаними є тріади (1) мир — війна — торгівля; (2) право — звичай — закон; (3) перемовини — договір — компроміс; (4) сила — мораль — істина; (5) влада — довіра — віра; (6) політика — маневр — діалог; (7) потреба — інтерес — мета і таке інші.

Тобто, як це не парадоксально, але всяка кратологічна ідея внутрішньо передбачає і спирається на концептуальний опис того суспільно-державного механізму в його конкретно-геополітичної вкоріненості, яку місцева еліта прагне оберігати і зберігати, що створює власну детермінованість, яку демонструють як цивілізаційну, заперечуючи тим самим і власну культурну традицію і відповідальність людини осьового часу.

Коротко кажучи, в пошук нових теорій не треба забувати, що при аналізі стратегій глобального лідерства, однополярного світоустрою не можна все зводити тільки до післявоєнного періоду, розпаду Радянська Союзу й соціалістичного блоку.

Вироблення адекватної реакції на виклики виступає соціальною функцією «творчої меншості», яке не тільки висуває і реалізує ідеї, але і стимулює то «концептуалізації» інших аналітиків. Для класиків

культурного підходу в дипломатії було важливим продемонструвати, що у виборі варіантів відповідей на виклики існують закономірності осьового часу. Осьовий час, прийнятий за відправну точку, визначає питання і масштаби, виступає прологом до подальшого розвитку. Попередні йому великі культури втрачають свою специфіку. Народи, які були їх носіями, стають для невід'ємною частиною історичного процесу по мірі того, як вони примикають до руху осьового часу. Доісторичні народи залишаються доісторичними аж до того часу, поки вони не розчиняться в історичному розвитку, що йде від осьового часу, інакше вони вимирають. Осьовий час асимілює все інше. Якщо відправлятися від нього, то світова історія знаходить структуру і єдність культур, здатні зберегтися в часі. У цьому сенсі напророчене С. Гантінгтоном прийдешнє зіткнення цивілізацій йде, скоріше, не по лінії «Захід — не Захід», а приймає характер багатоваріантного виклику «американському» шляху розвитку як універсального внутрішнього («особлива» позиція Франції, а іноді Німеччини та Італії, Росії) і поза Заходу («ісламський виклик» і «китайська альтернатива»). Нині «комуністичний Китай» не сприймається як ватажок «світової голоди», який, подібно до СРСР, формує економічну систему, засновану на інших, повністю відмінних від ринкових, законах. Справа в тому, що китайська думка в сфері світової політекономії сприйняла неомарксистської новації про те, що «світ-економіка» має три взаємопов'язані структури: єдиний світовий ринок, політичну систему незалежних конкуруючих держав і триярусну просторову структуру в середині якої знаходиться «центр», який спеціалізується на виробництві більш ефективних концепцій та товарів.

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Ясперс К. ; пер. с нем. — М. : Политиздат, 1991. — 527 с. 2. Kaplan M. A. Balance of Power, Bipolarity and Other Models of International Systems / M.A. Kaplan // American Political Science Review, LI (1967). — P. 684–695; Kaplan R. E. Trade Routes The Manager's Network of Relationships / R.E. Kaplan // Organizational Dynamics. — 1984 (Spring). — P. 37–52. 3. Темников Д.М. Понятие мирового лидерства в современном политическом дискурсе / Д.М. Темников // Международные процессы. — 2003. — №2 (2). — С. 80–90. 4. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Бек У. ; [пер.с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова]. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с. 5. Kobrin S.J. Back to the Future: Neomedievalism and the Postmodern Digital World Economy / S.J. Kobrin // Journal of International Affairs, Spring. — 1998. — v.51. — №2. — P. 361–386. 6. Mousseev

Н.Н. Логика динамических систем и развитие природы и общества / Н.Н. Моисеев // Вопросы философии. — 1999. — №4. — С. 3–10. **7.** *Темников Д.М.* Цит. работа. **8.** *Maynes Charles William.* Bottom-UP Foreign Policy / Maynes Charles William // Foreign Policy. — 1996. — Fall. — P. 35–53. **9.** *Никифорова В.А.* Реакция Китайской Народной Республики на распад СССР / Никифорова В.А. // Общество и государство в Китае: XLI научная конференция. УЗ Отдела Китая ИВ РАН. — Вып. 3. — М., 2011. — С. 200–203. **10.** *Huntington S.P.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / Huntington S.P. — N.Y. : Simon & Shuster, 1996. — 367 p. **11.** *Сунь-Цзы.* Китайская военная стратегия / сост., перевод., вступ. ст, коммент. В. В. Малявина. — М. : Издательство Астрель, АСТ, 2002. — С. 118–210. — Серия: Китайская классика: новые переводы, новый взгляд. **12.** *Toynbee Arnold.* A Study of History by Arnold Toynbee Abridged One-Volume Edition / Toynbee Arnold. — Oxford University Press, 1947. — 640 p. **13.** Там само. **14.** *Ибн-Халдун.* Введение (Фрагменты) / Ибн-Халдун / пер. С.М. Бациевой // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока 9–14 вв. — М., 1961. — С. 559–628. **15.** *Макиавеллі Нікколо.* Флорентійські хроніки. Державець / Нікколо Макиавеллі ; пер. з італ. Анатоль Перепада. — К. : Основи, 1998. — 492 с. **16.** Там само. **17.** *Фронтин Секст Юлий.* Военные хитрости (Стратегемы) / Фронтин Секст Юлий ; пер. А. Б. Рановича ; вступ. ст. и комм. А. А. Новикова. — СПб. : Алетейя, 1996. — 224 с. **18.** *Ли Бо.* Дух старины: поэтич. цикл : пер. и исслед. / Ли Бо; [составление, пер. с кит., коммент., примеч. С. А. Торопцева]; Рос. акад. наук, Ин-т Дал. Востока. — М. : Вост. лит., 2004. — 224 с. **19.** *Жюльен Франсуа.* Путь к цели: в обход или напрямик. Стратегия смысла в Китае и Греции; пер. с франц. В. Лысенко / Франсуа Жюльен. — М. : Московский философский фонд, 2001. — 360 с. (Серия «Библиотека современной французской философии»). **20.** *Варзар І. М.* Тріадний принцип структуризації та функціональної ієрархізації соціальної і політичної систем транзитного суспільства / І. М. Варзар // Нова парадигма : Спец. випуск: Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі : матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, 8–9 лютого 2006 р. / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М.П. Драгоманова, Творче об'єднання «Нова парадигма», Громадська організація «Феміда», Фонд «Співдружність». — К. : НПУ, 2006. — С. 16–21. **21.** *Kuzmina Elena Efimovna.* The Prehistory of the Silk Road / E. Elena Efimovna Kuzmina, Victor H. Mair. — University of Pennsylvania Press, 2008. — 248 p. **22.** *Кант І.* Прологомени ко всякої будущей метафізики, могут появиться как наука / Кант И. / соч. : в 6 т. — М., 1964. — Т.4/1. — 544 с. **23.** *Рунг Э.В.* Греция и Ахменидская держава. История дипломатических отношений в VI–IV вв. до н.э. / Рунг Э.В. — СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор — История, 2008. — 484 с. **24.** *Арон Реймон.* Мир і війна між націями між націями / Арон Реймон ; пер. з фр. — К. : Юніверс, 2000. — 688 с. **25.** *Буткевич О.В.* Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права / Буткевич О.В. — К. : Україна, 2003. — 800 с. **26.** *Nitelin R.* The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and

international relations / Numelin R. — London : Oxford University Press. Copenhagen : Ejnar Munksgaard, 1950. — 372 p. **27.** Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман. — М. : Издательство Московского университета. Издательская группа Инфра, Норма. 1998. — 624 с. **28.** Аннерс Э. История европейского права / Аннерс Э. — М. : Наука, 1994. — 393 с.

Kostyrya Inna. Attractors and actors of cultural diplomacy axialage

We have examined paradoxically hypothesis that every kratologic idea internally involved and relied on a conceptual description of the present political views of state machinery and on specific geocultural rooted tradition that appeared to be in axial age.

In short, the search for new theories do not forget that the analysis of strategies of global leadership unipolar world order can not be all reduced to the post-war period, the Soviet Union and the socialist bloc. For the classical approach to diplomacy is an important to know that strategy of choice of answers to the challenges were worked out in axial age. Karl Theodor Jasper's historiosophical concept of «axial age» was absolutely essential for our epistemological research of universal and humanistic view of history in general and diplomacy in particular. In this case, historical facts exacerbation of IR appear as a single, universal process of quality-threshold periods, passing which humanity reaches a higher degree of self-awareness, self-sufficiency, humanity. This axis should be sought where there were preconditions at least some empirical basis for the peoples of the West and the East, for all the people in the form of general framework for understanding their historical significance. These circumstances of world history can be found, perhaps, in times of close to 500 BC, to the spiritual process that was between 800 and 200 years. At that time appeared to be extremely sharp turns in a cultural environment. In China it was time of works of Confucius and Lao-tzu, Mo Tzu, Chuang Tzu, Le-tzu. In India emerged the Upanishads and Buddha philosophy. In Iran, Zoroaster taught the world about the struggle between good and evil. In Palestine were the prophets — Elijah, Isaiah, Jeremiah. Old Greeks looked at the universe through the concepts of Homer, philosophers Parmenides, Heraclitus, Plato, tragedians, Thucydides and Archimedes. Everything that is connected with these names, appeared almost simultaneously for a few centuries in China, India and the West independently. New, emerged in this era in the three cultures, is to ensure that the person is aware of being in general, itself and its limits. The man opens the horror of the world and their own helplessness. Standing over the abyss, it sets the highest goals, knows the absoluteness in the depths of consciousness and clarity transcendent world.

We considered the hypothesis about emerging political thinking as universal strategically concept simultaneously in different cultures in «axial time». Basic models of classic diplomacy axial age — including Chinese, Persian, Indian, Hellenic, Sumerian and other — usually based on sustainable concepts of triads of domestic and international political life. Most are still commonly used triads (1) peace — war — trade; (2) law — custom — law; (3) talks — the contract — a compromise; (4) power — morality — truth; (5) power — trust — faith; (6) Policy — manoeuvre — a dialogue; (7) the need — interest — a goal and others.

In ancient China, old Europe it materialized specific triad of traditions thinking «trade -diplomacy — culture.» Trade created significant positive channels of international cooperation: «Silk Road from China to Europe» (East — West); the cultural «route from the Vikings to the Greeks» (North — South). This synergistic component manifested in two symbolic figures — 1) linear (when, with a large figure comes less and from it — even less) and 2) triangle (where hierarchy and subordination between «column «triad strategy way of thinking determined flexibly, dynamically historiologically etc. Combinatory figures, and their contexts — correlation between the» column «triads — diplomat (ruler, the wise commander, administrator, and so kratoloh) — only this central semantic crystallization in strategy: goal — tactics — strategy.

Toynbee believes that calls for leadership may be any, but the response of diplomacy must be adequate. Not only must solve an urgent problem, but also to show the society to a new level of development. If your answer is not found, any anomalies in the society, which will accumulate «breakdown», and then decline.

That is why the changes in the basic principles of practical politics require theoretical changes. This process is associated with the names of three brilliant thinkers, politicians and diplomats of next axial age- XVI–XVII century: Italian Machiavelli, Arabian Khaldoun Al Arab and the Chinese Li Bai.

We think that their Strategic vision of leadership requires a certain metaphor. For us it the idea of ??the dialogue of these three diplomats — the wise men — representatives of its cultures, namely Machiavelli Italian, Tunisian and Chinese Khaldoun Al Lee Bo. Abdurrahman Ibn Khaldun (1332–1406) was one of the first theorists of history, culture and author of sociological concepts. Ibn Khaldun used the strategy of thinking that he learned of the heritage of ancient Greek and Hellenistic culture, peripatetic philosophy, Sufi, kalam, «Ihvan -us- Sappho.» Ibn Khaldun's ideas drew on the idea of the social nature of man, the spiritual and material life is unthinkable outside of society.

The most famous work by other participant of cultural dialogue is Niccolò Machiavelli with his «Il principe». This work, which translates as «The Emperor / Prince / Ruler» was written in 1513 and first published in 1532. Rejecting all superhuman, supernatural all, Machiavelli lays the basis for life, like al Khaldun home. Appointment of man on earth, his primary duty — is patriotism, concern for the glory, greatness, freedom of the motherland. Because in those days there was no concept of the homeland, and the concept of loyalty, allegiance concerned Sovereign, then Niccolò Machiavelli turned to this figure. Emperor seems Machiavelli human success. The Emperor can appreciate culture and art, but not enough to agree that they should and could reach the goal of life. The main factor in political success Machiavelli believed intersection of three values — «properties of time» — «Strategy» — «success.» This idea was later deployed in classical European philosophy of politics XIX century the concept of «responsibility — politicians — efficiency»). Machiavelli in fact became the first European to overcome the contradictions inherent in the concept of «universal rights.» Machiavelli argues that the most important thing

in politics — search for adequate methods — and — means that the real object of political reflection can only be the «Strategies for Success». At the forefront of innovation Machiavelli makes political strategy as a way to achieve success through the use of different circumstances in different vehicles. His desire to find an effective strategy and its artist embodies the style and presentation of ideas, which resembles treatises on military strategy Sextus Frontinus Julia. Machiavelli concluded the necessary connection triad of concepts: (1) «reality» — (2) «strategy» — (3) «efficiency». As can be seen, along with Machiavelli and al Khaldun European idea can not accept the efficiency otherwise than by risky intervention in the course of events; Only the intervention and may be the answer to events only chance to succeed.

In another dimension strategy culture of thinking worked Li Bai — Chinese diplomat and poet of the Tang Dynasty era. Thanks to his knowledge of strategies, many languages and perfect rhetoric and he persuaded the emperor, and «barbarians» to sign a peace agreement. During the negotiations it was the effect of the strategy — made a speech about the need for a name (1) benefit — (2) of the common people (3) strategy of «pacification of foreigners.» Consequently signed a peace symbol which was made bird pins. Li Bo sung in poetic form bird Peng became the Chinese symbol (1) over provincial and a kind of (2) over global and (3) of the universal self. Then we see that the concept of efficiency in China is different from the European. It comes from the creation of the conditions necessary for the effect. Political man should gradually create conditions as a result of which the effect could come. In other words, it is not about how to achieve the effect, but the fact that his wait. It's enough to learn how to benefit from the situation. The basis of this way of thinking is the penetration in the usual course of things and what is called a strategy, and in China stratagem.

The French Revolution, the Age of the XVIII century. — Early XIX century. formulated — for ourselves and for the world — the most liberal triad, which — as the «world Francophone» — integrated in a cultural context of the whole intellectual world of the planet, «freedom — equality — fraternity».

China political elite used it. The fact that the Chinese thought in the field of global neo-Marxist political economy assimilated the innovations that the «world-economy» has three interrelated structure: a single global market, competing political system of independent states and the three-tiered spatial structure in the middle of which is the «centre» which specializes in producing more efficient concepts and products.

Key words: international relations (IR), time axis, diplomacy, dialogue of Culture, polifurkation.

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

УДК 321.01

І. Б. КІЯНКА

ІДЕЇ НАРОДНИЦТВА ТА ПОПУЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ: ОСНОВНІ СПОДІВАННЯ І РЕАЛІЇ САМОДЕРЖАВНОЇ ІМПЕРІЇ: ПРИКЛАД КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Розглядається проблематика народництва та популізму в українській політиці в контексті самодержавної російської імперії (середина XIX століття). Важливу місію того часу відіграло Кирило-Мефодіївське товариство, яке започаткувало новий виток історії розвитку народницьких ідей та політико-управлінського устрою.

***Ключові слова:** народництво, популізм, політична система, політичний режим, демократія.*

Киянка И. Б. Идеи народничества и популизма в украинской политике: основные стремления и реалии самодержавной империи: пример Кирилло-Мефодиевского общества

В статье рассматриваются проблемы популизма и популизма в украинской политике в контексте русской самодержавной империи (середина XIX века). Важную миссия играло Кирилло-Мефодиевское общество.

© КІЯНКА Ірина Богданівна — кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Ключевые слова: народництво, популізм, політична система, політичний режим, демократія.

Kiyanka Iryna. The ideas of populism and populism in Ukrainian politics: the basic aspirations and realities of autocratic empire: example Cyril and Methodius

In the article the problems of populism and populism in Ukrainian politics in the context of the autocratic Russian empire (mid XIX century). An important mission of the time played Cyril and Methodius, which launched a new round of populist history of ideas and political and administrative system.

Key words: populism, political system, democracy.

Ціла низка науковців займалися аналізом ідей та завдань народників, серед них варто відзначити й сучасних авторів: О. Середя займався вивченням галицького народництва в 1860–1870-х рр., М. Мудрий — полонофільською орієнтацією, політичним аспектом україно-польських відносин у краї, взаємовідносинами між народовцями і русофілами. Б. Якимішин — народовським рухом Галичини 70–80-х років, інституалізацією політичної діяльності народовців. І. Райківський — ідеями української національної єдності в громадському житті Галичини.

Більшість істориків приходять до висновку, що основними рисами народовства галичан були: зацікавленність Великою Україною, поглибленням історичної свідомості, вивченням живої народної мови, фольклору, історії галицьких русинів, література¹.

На початку XIX ст., коли набула широкої популярності гердерівська філософія народності, літературне «українофільство» почало переростати в ідеологічне «народництво». Оскільки «дух народу» за Й.-Г. Гердером, слід шукати передусім у фольклорі, швидко набули популярності дилетантські етнографічні дослідження. Один з перших українських фольклористів, князь М. Цертелев вірив, що зібрані ним українські народні пісні «покажуть усім геній і дух, народу, звичаї давніх часів і, нарешті, ту чисто моральну якість, якою малоросіяни завжди славилися і яку вони зберігають навіть тепер як спадщину від предків, рятуючи її від захланних сусідніх народів².

Національне пробудження супроводжувалося підвищенням інтересом до власних історичних витоків, героїчної минувшини, фольклору. Процес самопізнання почався й на українських теренах. Слід взяти й до уваги творчість непересічного українця М. Максимовича, який

не лише збирав і публікував народні пісні, але й витворив власну теорію щодо ролі й значення українського фольклору, зокрема і селянської традиційної культури взагалі, таку собі філософію народності.

Наступним етапом народницької ідеології можна вважати працю «Книга буття українського народу». У цьому тексті знаходимо усі структурні елементи ранньо-народницької ідеології — культ «християнської свободи», ворожість до традиційної держави.

Особлива активізація національного рух в Україні була пов'язана з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847 рр.). Його провідні діячі Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров — відіграли вирішальну роль у формуванні ідеології модерного українського націоналізму.

Не дивно, що слов'янська ідея відіграла надзвичайно важливу роль у духовних процесах української інтелігенції XIX століття, її сприйняття та осмислення³.

Постать Миколи Івановича Костомарова (1817–1885 рр.) вважалась знаковою у середині XIX століття. Він своїми працями здійснив абсолютно новий і корисний крок у дослідженні історії слов'ян.

Навчаючись в Харківському університеті на історико-філологічному факультеті зацікавився і наїть поринув у світ слов'янства. Після закінчення служив юнкером драгунського полку, а невдовзі пішов у відставку. Повернувшись у Харківський університет під впливом ад'юнкт-професора І. Срезневського навколо якого і формувалось інтелектуальне коло. М. Костомаров повністю віддався дослідженню слов'янства. Швидким темпом оволодів польською і чеською мовами. Захистивши кандидатську дисертацію у 30 років, записався до Московського університету. Відвідувавши курси славістики М. Каченівського і курс російської історії проф. М. Погодіна, що дало змогу сформуванню концепцію національно-визвольного руху.

Звідсти вийшла інша концепція «народної історії». І тому в центрі його історіософських поглядів — головне місце і спрямування історичного процесу визначав народ.

М. Костомаров заснував школу, яка в основу історичних явищ ставила психологію народу, в підвалини вивчення цих явищ було народне життя та його історична доля.

М. Костомаров — один із фундаторів та та ідеологів Кирило-Мефодіївського братства. Його політико-ідеологічна доктрина

розвивалася в дусі романтизму та в напрямку пошуку наскрізної ідеї, котра поєднає минуле, сучасне та майбутнє українського народу в історичне ціле. Відтак М. Костомаров прагнув з'ясувати сутність буття й менталітету українського народу, як реальну першооснову історичного розвитку вчений розглядав дух народу⁴.

На думку М. Костомарова, ефективним і надійним з точки зору реалізація людських цінностей може бути лише республіканський політичний устрій, де реалізується виборча, змінна та підзвітна народові виконавча влада.

За його думкою, держава має бути змішаного типу — федерація і конфедерація. Подібні ж погляди обстоювали й інші члени товариства⁵.

М. Костомаров був першим науковцем, який підготував початкові аналітичні праці для української політичної думки. Критерієм історичної оцінки для нього були християнська релігія, слов'янофільство, народництво та месіанський націоналізм. На його думку український народ, на відміну від російського народу, зберіг давньослов'янський демократичний устрій. Залишені елітою українці зреклися свого народного характеру та ідеалів. Збереження народного характеру М. Костомаров пов'язував із літературою. Джерелом формування народного характеру М. Костомаров вважав усну народну творчість⁶.

Історія народу, за М. Костомаровим має спрямовуватись до пізнання «народного духу», який є першоосною історичного розвитку. Вплив на історичне буття мали міфологічні уявлення (черпання енергії від вогню, який був улюблений серед слов'ян.) Загалом ідеологічна позиція М. Костомарова, значною мірою, була сформована на основі ідей Й.-Г. Гердера стосовно історії людства як процесу розвитку духу й розкриття його внутрішніх чинників. А також значний вплив мали західноєвропейські ідеї.

З одного боку, членів товариства захоплювала проблема «національного духу», а з другого — не менше їх цікавила й таємниця людської душі. Коли народ є позасмислова духовна єдність, то і душа людини є її «внутрішня людина», її «глибоке серце»⁷.

М. П. Бойко зазначив у своїй статті «Духовні джерела становлення українського народу в ідеях членів Кирило-Мефодіївського товариства», що М. Костомаров правильно зазначив, що народ, який

обмежений у знаннях своєї історії, не виступає суб'єктом політичної історії, в нього відсутнє розуміння свого місця, а офіційна наука в Російській державі апелювала до вивчення історії держави і царя. Можливо, побут, мислення, свідомість «мужика-робітника» не є цікавими для дослідників, котрі історію поставили на службу державі, тому існувало перевернуте, неправильне розуміння ролі народу в історичних подіях, ніби народ є матеріальною основою рішень волі царів.

М. Костомаров зумів по науковому підійти до проблеми народного духу, в його взаємозв'язку з національністю. Він вбачав у народі, в масах, в його «внутрішній історії» ту духовну силу, котра спроможна рухати поступ. Це відповідало політичному ідеалові слов'янського федералізму. Кирило-Мефодіївське товариство вважало: «кожна народність зберігала свої особливості при загальній особистій і суспільній свободі.»

Захоплюючись ідеєю нації, естетикою, християнством, члени товариства вірили, що зможуть утворити новий лад на Україні — та, мабуть, і в цілому світі, що добро України «можливе тільки при виконанні заповіту нашого божественного Спасителя», тому треба «прагнути до здійснення Божої правди, до панування свободи, братерської любові та народного добробуту...». Усі слов'янські народи повинні з'єднатись в одну родину. Цілу історію людства з цього погляду накреслив М. Костомаров у «Книзі буття українського народу»⁸.

Народ і його доля стають у центрі усіх помислів української інтелегенції. І тому засадничою ідеєю в «Книзі буття українського народу» була ідея про те, що кожен народ має свою місію в історії. Реалізуючи певні функції «світового духу». При цьому, особливість українського тлумачення історії світового духу полягала в постулюванні особливої української місії в світі, яка випливає з традиційного українського волелюбства.

Основна думка «Книги буття українського народу» полягає в тому, що Україна стане незалежною республікою у Союзі таких же слов'янських республік. Однак після свого визволення та здобуття незалежності, слов'янські народи такого Союзу не бажали. Проте Російська імперія знищила у 1848–1849 рр., таку ідею. А ще однією з основоположних в «Книзі буття українського народу» є ідея про «посланицьку» місію українського народу. Тобто поряд із намаганням реформувати людство, появилася ідея історичного покликання народу⁹.

Представники Кирило-Мефодіївського товариства прагнули досягнути національної згоди на ґрунті розвитку освіти та науки, забезпечити високу духовність і поставити все це на службу здобуття державності. Концепція слов'янської федерації М. Костомарова, приникнута духом демократизму, відкривала в панславізмі принцип гуманних міжнародних відносин, без всіляких ознак підкорення чи домінування між об'єднаними слов'янськими республіками.

Кирило-Мефодіївське товариство об'єднало низку цікавих і яскравих особистостей (Т. Шевченко, П. Куліш), які своїм характером і життєвими принципами творили історію української життя.

Однак пізніше один із колишніх «членів» П. Куліш цілком відмовився від давнього свого «козакофільства» й егалітаризму, що, втім не означало повної відмови від популістських ідеологем у його новій концепції «культурництва», а також у «хутірному» життєвому ідеалі. І тому вплив П. Куліша помітний у двох популістичних за своєю суттю концепціях, сформованих у другій половині ХІХ століття, що умовно називатимемо «культурним есенціалізмом» та «соціальним есенціалізмом»¹⁰.

Перша концепція передбачає, що базовими рамками української національної ідентичності мусять бути сакралізована українська (народна) мова та сакралізована етнічно-українська фольклорна спадщина.

Подібним чином «соціальний есенціалізм» передбачає, що лише ті, хто належить до народу (не можуть належати до жодних еліт, окрім хіба що літературної), можуть вважатися справжніми українцями.

Ідеологія Т. Шевченка ґрунтувалась на національному протесті поневоленого народу, що прагнув до відплати за національну гідність. Саме тоді Т. Шевченко формує ідею українського націоналізму, героїчного минулого українського народу, плекання державницької традиції, гратування національного характеру, глибинний пафос національної самобутності, піднесення та ідеалізація всього величного в нашій історії, — ось ті вартості й заповіді, котрі він дав нам і на яких повинна виховуватись нова українська людина.

Виходячи з цього М. Костомаров стверджував про самостійність українського народу, неповторність його рис, що визначають його характер, мову. А також вплив національної самосвідомості на український народ.

М. Костомаров акцентував увагу, що державний центрим в Росії, під керівництвом царя, має позитивні наслідки в об'єднанні різноманітних думок навколо державної ідеї, розуміння, що народи прагнуть до об'єднання задля того, щоб уникнути війни між ними, тому керівна роль Росії в цілому позитивною. Але таке мирне утримання народів було небезпекою стихійних, революційних протестів, що показувало зростання політичної свідомості народів, бажання отримати свій особистий шлях розвитку в межах імперії.

Важливу місію на той час відігравала церква, яка володіла величезними земельними запасами, і тому змушена була допомагати ідеологічними порадами і бути опорою для Російської імперії. Церква стала на той час частиною державної системи і будь-які новаторські і реформаторські ідеї в ній не допускалися, тому вона залишалася консервативною організацією.

Позиція членів Кирило-Мефодіївського товариства теж не була однозначною, і в цьому питанні виділялися дві тенденції: революційна та ліберальна. Так, Т. Шевченко вважав, що не можуть існувати демократичні свободи, коли існує реальний тиск на суспільство, коли самодержавство обмежує вільне поширення ідей, коли цензори контролюють кожне друковане слово; якщо існували деякі послаблення, то в бік загравання з народом в моменти зовнішньополітичних поразок царизму. Тоді уряд звертався до народної підтримки, з ідеями захисту Росії, віри, царя¹¹.

Розходженням серед членів було їх ставлення до просвітницької діяльності, якщо Т. Шевченко ратував за створення шкіл, де б навчалися рідній мові, культурі, історії, тому просвітницьку діяльність царизму він розглядав як поширення «огнища чужеземства» в Україні, як заміну колишньої політики колонізації на русифікацію українців. П. Куліш підтримував погляди Т. Шевченка і розумів пагубність впливу імперської політики на Україну. Самі українці теж брали участь в поширенні монархістських політичних ідей серед еліти, й намірах бачити місце України не як політичної держави з усіма правилами міжнародного права, а територіальною частиною Росії.

Для українського суспільства протягом ХІХ століття пріоритет національної культури полягав у виборені права на рівень існування разом з російською культурою, був не тільки культурним питанням, але й політичним, це насамперед пов'язане з пробудженням

національної самосвідомості. Саме це вимагало легального функціонування мови як елементарного вияву політичного мислення широкої громади, бо усвідомлення свого положення без знання минулого, яке насамперед є «біографією» народу. Минувшину пізнає окрема частина високоосвіченої інтелігенції й прагне ознайомити з нею громаду, а вона є переважно неосвіченою, хоча розмовляє звичайною, побутовою мовою, а мова знань так і залишається справою самостійних науковців і письменників. М.Костомаров зазначив той факт, що поширення мови серед народу має важливе значення як джерело функціонування народної свідомості, але тут є інший аспект, з якого випливає, що мова може бути обмежено-політичною справою окремих ідеологів зробити собі «політичний капітал» в заграванні з народом, поширюючи серед нього устремління до знань й доводячи політичними методами, що збереження чистоти народної культури можливе, коли українці відмовляться від засвоєння іншої мови: російської, польської, німецької¹².

Ця консервативність культури мала позитивну рису, саме народ український менше усього піддавався культурно-мовному геноцидові, зберіг чистоту духу, любов до природи і людей, тому справа просвіти, або справа розвитку прогресу в Україні, була актуальним питанням. Вихід України з доби патріархальності уявлявся розвитком її в бік зростання політичної свідомості народних мас, існування в межах Російської імперії прирікало народ на безперспективність, бо, з боку уряду Росії, Україна залишалася провінцією, тому не було необхідності дбати про культуру і освіту українців.

У свідомості інтелігенції назрівала думка про поширення політичних ідей для створення громадянського суспільства, а для цього Україна повинна мати хоча б свою автономію, бо незалежний її розвиток не міг бути практичною справою в умовах історичних завоювань великих держав. Створення державності в Україні — це насамперед політичне питання, бо без політичної волі народу не досягти свободи, тут залишилися надії ліберально-демократичного напрямку Кирило-Мефодіївського товариства на те, що цар дасть волю Україні. Так, Т. Шевченко не розумів державу, як важливий політичний чинник досягнення свободи і демократичної реформи для народу, тим більше у нього не було ілюзій, що Україна, незважаючи на довгу боротьбу, усе ж досягне незалежності. Народ згідно вчень дано-

го товариства є сам ініціатором створення такої управлінської структури, яка б відповідала нахилам і психології народу, враховуючи етапи боротьби з свободою, а набутий досвід втілюється в майбутню державність¹³.

Т. Шевченко зміг виявити глибинне почуття українців до політичної праці заради створення вільного суспільства, де відносини народів в повному сенсі можна б було назвати братерськими. Створення умов політичної діяльності в Україні повинно вказати два протилежні фактори:

1. Ідейне підґрунтя тези, що самодержавство і феодално-кріпосні порядки є чужорідним елементом в національному русі, що заважають пробудженню політичної свідомості народу. Цей руйнівний фактор вказував, що тільки боротьба проти залежності від інших може супроводжувати політизацію суспільних настроїв й створення демократичних партій і фракцій;

2. З цього випливає, інший позитивний момент, що демократизація суспільства, створення організацій, партій неможливі без третього стану. Саме цим станом мало бути громадянське суспільство на основі міського населення, але самодержавство забороняло політично-громадську діяльність задля того, щоб гальмувати становлення капіталізму в Росії.

Кирило-Мефодіївське товариство можна було б вважати першою політичною організацією в Україні, котра поставила питання конкретної праці в справі пробудження дійової та ідейної активності громадян, бачачи в цьому разом, положення України.

Народовці обстоювали новочасну українську національну ідею, приналежність галицьких русинів до української нації з «високою» культурою, в основі якої було покладено «Шевченківську» національну парадигму.

Народна інтелігенція, переважно молодь, пропагувала твори наддніпрянських письменників, наближала галицькі мовні норми до загальноукраїнських, поширювала українську історичну свідомість. Зацікавленість галичан українським рухом із Наддніпрянщини пояснювався браком висококваліфікованих наукових сил і достатньо матеріальних ресурсів для успішного протистояння полякам.

Важливу роль у становленні народництва як руху, відіграв М. Драгоманов, який поділяв національно-культурні змагання представників

українського студентства, їхнє прагнення служити рідному народові. Згодом вчений зауважив, що поступ є не лише наслідок, але й джерело для політичного, соціального й культурного творення, а й тому його дослідження вимагає глибокого проникнення у весь комплекс внутрішніх причини історичних явищ і процесів. І тому слушно вважав, що важливими передумовами мудрості в політиці й діях є глибока філософська освіта, широта й глибина думки, чесні переконання і послідовне їх втілення у життя.

Здобуте під час студіювання історичних процесів переконання вченого, згодом афористично оформлене — чиста справа вимагає чесних і чистих рук. Згодом це стане чи не основним життєвим кредом Драгоманова, критерієм оцінок суспільної вартості політичних, соціальних акцій, людської поведінки, власних і чужих вчинків¹⁴.

Лише спільна робота в недільних школах, а головне — заходи щодо підготовки популярних книжок для народу рідною мовою, складання словників та здійснення перекладів світових літератур наблизили М. Драгоманова до Київської, Полтавської та Чернігівської «Громад».

Варто також взяти до уваги дії народників, які почали актулізувались у той час на Східній Україні. Адже сам термін «народники» з'явився вже на поч. 1860-х рр. серед рос. демократів, під яким розуміли демократично налаштованих, схильних до реформаторства людей, прихильників «народної справи», симпатиків народу. У 1860-х рр. ця назва не дістала поширення і почала здобувати популярність у рос. визвол. русі лише після масового 1874 рік й утвердилася за часів 1876–1879 рр.¹⁵

Народники були борцями за соціальне оновлення суспільства і своєю діяльністю розхитували абсолютистський режим, сприяли розвитку демократії, традицій, мали ідейних спадкоємців. Водночас загальноросійські народники відволікали частину української патріотичної інтелігенції від боротьби за українське, національно-культурне й державно-політичне відродження, не усвідомлювали необхідність пройти етап капіталістичної модернізації¹⁶.

Таким чином можна зробити висновки, що місія Кирило-Мефодіївського товариства та народників носила просвітницький характер, починаючи від культурного пробудження, соціальних програм і закінчуючи політичними реформами, які були на той час

актуальними, але деякі з них були популістськими і носили ілюзійний характер. Згодом — це дало початок потужному пробудженню українського національно-політичного руху кінця XIX і початок XX століття.

1. Головаха Є. Суспільство, що трансформується / Головаха Є. — К., 1997.
2. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Грабович Г. — К., Основи, 1997. — 604 с. 3. Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. — К., Ін-т археографії НАНУ, 1994. 4. Грушевський М. На порозі нової України / Грушевський М. — Нью-Йорк, 1992. 5. Дзюба І. Використати історичний шанс / І. Дзюба // Культура й життя. — 1997. — 10 вересня. 6. Драгоманов М. Шевченко, українофілія й соціалізм / Драгоманов М. // Вибране. — К., Либідь, 1991. — 688 с. 7. Єфремов С. Коротка історія українського письменства / Є. Єфремов. — Стейт-Каледж, 1972. 8. Каминській А. Народники и общерусы (их историческая стоимость) / Каминській А. — Львов : Изд. «Слово», 1930. — 31 с. 9. Костомаров М. Книги битія українського народу / Костомаров М. // Вивід прав України. — Мюнхен : Сучасність, 1964. 10. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Кравченко Б. — К. : Основи, 1997. 11. Куліш П. Твори : у 2-х т. / Куліш П. — К., Дніпро, 1989. 12. Панченко В. Дух Полуботка. Чому Мосоковій-Росії не вдалося «приспати» Україну? / В. Панченко // Український тиждень. — 2015. — №33–34 (405–406). — С. 34–37. 13. Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук / І. Райківський. — Львів, 2014. — 36 с. 14. Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття : монографія / Світленко С.І. — Дніпропетровськ, 2006. 15. Федченко П. М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість / Федченко П. — К. : Дніпро, 1991. — 362 с. 16. Хламова В. В. М. І. Костомаров і слов'янська ідея / В.В. Хламова // Гілея. Науковий вісник. — 2012. — Вип. 56 (№1). — С. 613–615.

Kiyanka Iryna. The ideas of populism and populism in Ukrainian politics: the basic aspirations and realities of autocratic empire: example Cyril and Methodius

In the article the problems of populism and populism in Ukrainian politics in the context of the autocratic Russian empire (mid XIX century). An important mission of the time played Cyril and Methodius, which launched a new round of populist history of ideas and political and administrative system.

Cyril and Methodius could be considered the first political organization in Ukraine, which raised the question of labor in a particular case awakening actor and ideological activity of citizens, seeing in this together, the position of Ukraine.

Populists defended the new times Ukrainian national idea, belonging to the Galician Ukrainian Ruthenian nation of «high» culture, which is based was the «Shevchenko» national paradigm.

People intellectuals, mostly young people, promoted works Dnipro writers approached Galician language standards for nationwide, distributed in the national mentality. Especially interest was in Ukrainian Galician Ukrainian historical movement of the Dnieper was due to lack of qualified scientific strength and sufficient financial resources for a successful confrontation of Poles.

Ukrainian society during the XIX century priority in the national culture was cleared right to the level of existence together with Russian culture, was not only cultural issues, but also political, it signifies the awakening of national consciousness. This is required legal language functioning as a basic expression of political thought broader community awareness for their position without the knowledge of the past, which is primarily a «biography» of the people.

The past learns separate part educated intellectuals and seeks to inform her community, but she is mostly ignorant, but speaks ordinary, everyday language, and language knowledge and a matter of independent scientists and writers.

Populists were fighters for social renewal of society and its activities challenged absolutist regime, contributed to the development of democracy, traditions, had ideological heirs. However, the all populists divert part of Ukrainian patriotic intellectuals to fight for the Ukrainian national-cultural and public-political revival, not aware of the need to pass the stage of capitalist modernization

Thus one can conclude that the mission of Cyril and Methodius and the Populists was of educational character, from a cultural awakening, social programs political reforms that were current at the time, but some of them were non realistic and populist in nature. Later — it gave rise to a powerful awakening national Ukrainian political movement of the late XIX and early XX century.

Key words: populism, populism, political system, political system, democracy.

ТЕХНОКРАТИЧНА СКЛАДОВА ИНДУСТРІАЛЬНИХ КОНЦЕПЦІЙ 50–60-Х РОКІВ ХХ СТ.: ТЕОРІЯ Р. АРОНА

Проблематика технократизму розкривається через роль технологічних змін серед детермінант суспільно-політичного розвитку, у зв'язку із апелюванням мислителем до концепту «раціональності». Технічний прогрес у теорії «індустріального суспільства» Р. Арона спричиняє трансформацію існуючих суспільних структур, наслідком чого є виникнення особливого виду політико-управлінської ієрархії — «техно-бюрократичної». Автор доводить що, незважаючи на характерний їй технопесимізм, концепція Р. Арона визнає технократію невід'ємним аспектом нової суспільної реальності.

Ключові слова: індустріальне суспільство, раціональність, технічний прогрес, технократія, техно-бюрократія.

Коломиец Л. В. Технократическая составляющая индустриальных концепций 50–60-х годов XX в.: теория Р. Арона

Проблематика технократизма раскрывается через роль технологических изменений среди детерминант общественно-политического развития, в связи с апеллированием мыслителем к концепту «рациональности». Технический прогресс в теории «индустриального общества» Р. Арона влечет трансформацию существующих общественных структур, следствием чего является возникновение особого вида политико-управленческой иерархии — технобюрократической. Автор доказывает что, невзирая на характерный ей технопессимизм, концепция Р. Арона признает технократию неотъемлемым аспектом новой общественной реальности.

Ключевые слова: индустриальное общество, рациональность, технический прогресс, технократия, техно-бюрократия.

Kolomiets Liliya. Technocratic component of industrial conceptions in 50–60's of XX century: R. Aron's theory

The issue of technocracy revealed through the role of technological change among the determinants of socio-political development, due to the thinker's appeal to the concept of «rationality». Technological advances in the R. Aron's theory of «industrial society» causes transformation of existing social structures, resulting in the emergence of a special kind of political and administrative hierarchy — «techno-bureaucratic».

The author proved that despite her typical technopessimism, conception of R. Aron recognizes technocracy as integral aspect of the new social reality.

Key words: *industrial society, rationality, technical progress, technocracy, techno-bureaucracy.*

Однією із особливостей еволюції теоретичних уявлень про технократію є те, що вже протягом ХХ століття фокус бачення змістився від розуміння її у якості певної домінуючої групи із функціями політичної влади (або уже наявними, або ж наявними в перспективі) до розгляду під технократією нової суспільної реальності, де політичне ставало технократичним, а раціоналізація управління обумовлювалась не лише діяльністю технократів як носіїв влади, але й загальною переорієнтацією спрямування політики держави. Ця еволюція прослідковується насамперед через шлях технократичних концепцій в доробках представників індустріалізму та постіндустріалізму. Якщо ще на початку ХХ століття в роботах Т. Веблена процес технократизації проявляв себе як прихід до влади інженерів, які змінюють існуючу методологію управління державою, то з часом апелювання до окремої суспільної групи (за певною ознакою — професійного спрямування і т.д.) як майбутніх носіїв політичної влади зникає, тобто концепт «технократії» втрачає такого роду персоналізацію.

Таким чином, на місце розгляду технократії як так званої технічної меритократії приходить розуміння технократії як нової політичної реальності загалом. В цій реальності відбувається зміна всіх складових політичної системи, економічного устрою і, відповідно, сама політична мапа починає трансформуватись. Ця трансформація насамперед пов'язана із тим, що разом з поширенням технологій, нових підходів до виробництва і управління, відбувається зміна не лише внутрішньодержавних зв'язків — на міжнародній арені з'являються нові актори і сили, які видозмінюють протікання глобальних політичних процесів.

Серед теоретиків індустріалізму технократичні позиції відстоювали Р. Арон, У. Ростоу та Дж. Гелбрейт. Дослідник еволюції осмислення технократії в історико-філософському дискурсі, С.В. Макеєв зазначає, що саме в умовах зростання впливу концепцій індустріалізму, багато ідей технократизму отримують «друге дихання»¹, зокрема ті, які стосуються обґрунтування ключової ролі технічних факторів у розвитку як виробничих процесів, так і їх впливу на

трансформацію економічної та політичної систем індустріального суспільства. Головною відмінністю від попередніх теоретиків, що висували ідею домінування технологічних факторів суспільного розвитку в контексті становлення індустріалізму (у т.ч. К.А. Сен-Сімона), було те, що тотальна індустріалізація та технократизація уже не розглядались як проекти близького чи віддаленого майбутнього, а як реальність ХХ століття, що й надалі лише поглиблюватиметься.

Р. Арон у низці своїх робіт «Критична філософія історії», «Безпервна війна», «Опіум інтелектуалів», «Мира та війна між народами», «Демократія та тоталітаризм», «18 лекцій про постіндустріальне суспільство» тощо, розкриває проблему взаємозв'язку технологічного розвитку та політики через концепт «індустріального суспільства».

Під індустріальним суспільством Р. Арон розуміє «не історично особливе суспільство, чи специфічний період сучасних суспільств, а тип суспільства, який відкриває нову еру людського досвіду»². Але дослідник зазначає, що наразі індустріальне суспільство знаходиться на примітивній фазі. Суспільство, на його думку, не може йменуватись в повній мірі «індустріальним», поки «дії людей та функціонування інститутів не досягне гармонії з духом індустрії»³, при цьому, не слід забувати, що індустріалізовані економіка та суспільство за своєю суттю є науковими. Власне, будь які технологічні винаходи, пише Арон, відносяться до одного з трьох типів: вони можуть виступати в якості ресурсу влади, вони можуть бути інструментами, або задовольняти ті чи інші потреби людей.

Р. Бангам, серед важливих концептів теорії Арона, виокремлює так звану «індустріальну енергію»: «енергію, що доступна суспільству і визначає ліміти того, як воно може видозмінюватись»⁴. Сучасні спільноти, відповідно, належать до цілком нового типу, що обумовлюється їхнім енергетичним потенціалом.

Проте поки існування наукового суспільства, визнає Р. Арон, далеке від того, щоб визнаватись універсальним явищем, але нації, які свідомо відкидають науковий розвиток, приречені до стагнації та занепаду. Складно заперечувати, що використання наукових знань в індустріальному суспільстві має більший вплив, ніж у будь-яку з попередніх епох, але варто враховувати також внутрішні тенденції у розвитку наукового знання — темпи його зростання лише пришвидшуються.

Р. Дарендорф у роботі «Сучасний соціальний конфлікт» називає «18 лекцій...» розширеним оглядом економічного зростання кінця 1940-х — середини 1970-х років. Дарендорф зазначає, що «зростання як таке не було якимось новим досвідом»⁵, але в ХХ столітті воно набрало нових форм, зростання стало «центральною проблемою новітніх економік»⁶. В той же час він, як і інші дослідники, відмічає поряд із визнанням реальності індустріального суспільства, песимізм у сприйнятті існуючих тенденцій, адже Арон не визначає зростання як абсолютне добро. Арон був стурбований майбутнім індустріального суспільства. Індустріальним суспільствам, на його погляд, притаманна тенденція ставати державами середнього класу та зменшувати нерівність. Але, зі зростанням рівня життя, поглибиться тенденція до утворення крайніх форм деспотизму, для підтримки суспільного спокою та соціального благополуччя.

«Аронівська політична наука не наслідуює позиції Конта стосовно недооцінки потреб конституційних механізмів захисту меншин та індивідів від жорстокості та зловживань технічної та бюрократичної ієрархії індустріального суспільства»⁷. Французький дослідник визнає, що індустріальне суспільство за своєю сутністю є егалітарним, демократичним та комерційним. Але він не відстоює позицій глобального історичного детермінізму. Незважаючи на те, що концепція Р. Арона за своєю суттю є технократичною, не варто забувати, що дослідник неодноразово підкреслював своє критичне ставлення до одностороннього детермінізму.

Розглядаючи структуру суспільної реальності, він виокремлює декілька її аспектів: економічний, соціальний та політичний. У роботі «Демократія та тоталітаризм», аналізуючи підходи до розуміння того, який фактор є детермінуючим, Арон зазначає, на користь політики свідчить те, що «у відношенні до людини політика є більш важливою, ніж економіка за самим визначенням, адже політика займається проблемами, пов'язаними з самою сутністю існування»⁸. Так він, за словами Д. Магоні, відкидає кантівський соціологізм: соціальне не детермінує та не може детермінувати політичне.

Для аналізу того, чим відрізняться зростання у сучасному суспільстві, дослідник звертається до концепту «раціональності» М. Вебера. В «Індустріальному суспільстві» Р. Арон пише про те, що як «технології, так і індустрія є раціональними»⁹. Він повторює

вислів О. Конта про те, що «Від знань до влади — пряма дорога»¹⁰, адже раціоналізація знань формує величезну владу. Так, стверджує Арон, технічна раціональність, проголошена в науці та виробництві, логічно переходить у відповідну раціональність соціальних організацій (у повній мірі, або ж стосовно окремих її аспектів). При цьому, зауважує дослідник, існують загрози стосовно практичного втілення цього явища: як приклад, він наводить Третій Рейх, «лідери якого використовували повністю раціоналізовану технічну та бюрократичну адміністрацію»¹¹ задля виконання антигуманних завдань.

Дарендорф пише, що століття, чи навіть півстоліття тому, раціональності та автоматизації не було достатньо, щоб зрозуміти невід'ємні передумови тенденції суспільного розвитку, до цього Арон додає також «оптимізм» вчорашній та теперішній». У дев'ятнадцятому столітті «оптимізм» за своєю сутністю носив ліберальний характер, а «песимізм» — соціалістичний. «Оптимізм» же сучасний йому, на думку Арона, не був «ні ліберальним, ні соціалістичним; він був за сутністю технічним. Ключем сучасної економічної історії є технічний прогрес»¹². Власне через відхід від трактування ідеологічних систем як формотворчих передумов політичного розвитку, його творчість в цілому, а зокрема роботу «Опіум для інтелектуалів» часто називають «маніфестом руху «кінця-ідеології»¹³. Проте Дарендорф, аналізуючи концепцію Арона, дещо критично підходить до питання про роль технократів у сучасному суспільстві: він не заперечує той факт, що вони стають носіями влади, але апелює до того, що, хоча «технократи можуть керувати світом..., окремо взята раціональність є недостатньою для передбачення можливого розвитку людських свобод»¹⁴.

Цікавим є твердження Р. Арона, що, оскільки ключем до розуміння новітньої історії є технічний прогрес, яку б систему ми не брали до уваги, «і капіталізм, і соціалізм ... є двома різними прикладами одного і того ж виду трансформацій»¹⁵. Сучасні індустріальні суспільства відрізняються насамперед особливостями організації публічної влади, що впливає на багато аспектів функціонування економічної системи, та її взаємодію з різними групами. Отже, різновиди індустріального суспільства виокремлюються на основі типу політичних систем: основою будь-якої співпраці є компетенція, а політика, таким чином, обумовлює кожен із можливих видів кооперації між людьми.

Російський дослідник С. Макєєв також відмічає цей аспект теорії Р. Арона — комуністичні режими не змогли втілити соціалізм у тому вигляді, який пропагували, вони зосередили увагу «на функції, яку К. Маркс історично відводив капіталізму, а саме на розвитку виробничих сил — технологічної бази»¹⁶.

Концепт індустріального суспільства дозволяв розглядати Європу як єдине ціле, адже знімаючи розділення на два «світи»: радянський та західний, Арон пропонував концепт єдиної «індустріальної цивілізації»¹⁷.

Як зазначає Д. Магоні (Daniel Mahoney) у роботі «Ліберальна політична наука Раймона Арона» («The Liberal Political Science of Raimond Aron»), французький дослідник «не міг ігнорувати «фундаментальні зрушення» того часу, здавалось би безупинну акумуляцію «знань та влади», яка характеризує сучасний світ загалом та наше століття зокрема»¹⁸. Аналізуючи дві гетерогенні соціальні реальності — феодально-військовий старий режим та «політико-індустріальну сучасність»¹⁹, автор відмічає радикальний та повний розрив між ними.

У «Столітті тотальної війни» Арон демонструє роль науки та індустрії, що у поєднанні з розвитком оборонної промисловості, обумовлює трансформацію видів боротьби між політичними акторами (як власне воєн, так і революцій). Індустріалізація, на його думку, «не відкрила нову еру, вона просто додала додаткові карти до старої гри»²⁰.

В «Опіумі для інтелектуалів» Р. Арон відзначає, що сучасне йому індустріальне суспільство включає більшу кількість робітників розумової праці, ніж будь-яке із суспільств минулого. Це є однією зі сторін поглиблення процесу індустріалізації, що тягне за собою збільшення складності організації, техніки та управління, збільшення попиту на освічених робітників, підвищення рівня життя тощо. «Три категорії робітників розумової праці — писарі, експерти та літератори — розвиваються одночасно і з однаковою швидкістю»²¹. Бюрократія є середовищем попиту на «писарів» із невисоким кваліфікаційним рівнем, більш спеціалізовані «експерти» здійснюють управління виробництвом, а школи, університети, засоби масової комунікації забезпечують роботою «літераторів» та «художників». Аналізуючи політичну роль цих суспільних груп, Арон визнає, що уміння маніпулювати словами та ідеями здатне забезпечити певні

можливості для тих, хто ним володіє, про який політичний режим не йшла б мова. Але, хоча ніколи не було дефіциту вчених та письменників, наразі «теоретик і пропагандист поєднуються в одній людині; генеральний секретар партії і розробляє доктрину, і керує революцією»²². І немає суттєвої різниці в тому, яку доктрину, партію, чи політичну систему ми беремо до уваги: консерватизм, лібералізм, демократію, націоналізм, комунізм, — кожна з них існує багато в чому завдячуючи інтелектуалам, тим, хто здатен до глибокого осмислення дійсності та суспільної думки, хто здатен творити нові думки та змушує маси в них вірити.

Реалії індустріального суспільства спричинили виникнення управлінської ієрархії, яку Р. Арон називає «техно-бюрократичною»²³. Проте в його трактуванні помітна та трансформація технократизму, яка знайшла своє відображення в роботах Дж. Бьорнхема: на верхівці цієї ієрархії, на думку Арона, знаходяться організатори, або ж менеджери, а не інженери або так звані техніки. Уявлення французького дослідника про те, що «на ієрархію, в яку інтегровані працівники, не впливає зміна типу власності»²⁴, частково перекликається із майбутньою ідеєю «техноструктури» Дж. Гелбрейта. В сучасних йому Західних суспільствах, як відзначає Р. Арон, техно-бюрократична ієрархія обмежена одним сектором індустріального апарату, проте з її розширенням відбудеться «ліквідація цілого комплексу соціальних відносин; індивіди не матимуть більше в тій мірі зобов'язань перед іншими індивідами, ніж перед державою»²⁵.

Таким чином, знову виявляється свого роду політичний техно-песимізм мислителя — він застерігає від перетворення держави на велику корпорацію, із всіма ймовірними негативними для суспільства наслідками даного процесу. Б. Андерсон, аналізуючи погляди французького дослідника на перспективи політичного розвитку індустріального суспільства, стверджує, що «використовуючи термінологію Арона, «кожне досягнення в свободах людини породжує нову форму поневолення»²⁶. Невід'ємні характеристики індустріального суспільства, серед яких дослідник виокремлює централізацію, ієрархізацію, субординацію, неодмінно вступають в конфлікт із цінностями, які декларуються демократичними політичними системами, зокрема свободою особистості. Окрім того, як уже зазначалось, технологічний прогрес у політичному вимірі відобразився на особливостях

ведення війни в індустріальному суспільстві. Так, велику увагу Р. Арон приділяє проблематиці ядерної зброї — саме її поява змінила формат міжнародної політики, саме вона викликає занепокоєння дослідника, як один із проявів негативного впливу розвитку знань.

У роботі «Війна та мир» французький мислитель задається питанням: «чи здатні ядерні або термоядерні технології модифікувати взаємовідносини стратегії та дипломатії»²⁷, якщо брати міжнародний політичний контекст? Фактично, це означало б необхідність перегляду класичної формули Клаузевіца про те, що війна є продовженням політики іншими засобами.

Технократичний характер концепції Р. Арона знаходить відображення у розумінні дослідником індустріального суспільства як цілком нової політичної реальності. Технологічний розвиток — визначальний чинник у функціонуванні сучасних спільнот, він обумовлює ревізію існуючої суспільної структури: на авансцену виходять робітники розумової праці, а управлінська ієрархія набуває характеристик «техно-бюрократичної». Технологізація має багатовимірний вплив на світ політичного. Для індустріальних держав, на думку Арона, характерні егалітаризм, демократизм, ускладнення системи адміністрування та комерціалізація — раціональність та ефективність є показниками успішності впровадження тих чи інших політичних рішень. Для міжнародної спільноти подальший розвиток «індустріальної цивілізації» означає подальше переосмислення підходів до дипломатії та проблем війни і миру, адже технологічний прогрес, окрім позитивних рис, несе і загрози, зокрема винаходу та використання нових видів зброї.

1. *Макеев С.В.* Технократические идеи и концептуальные построения в их историко-философском развитии : монография / Макеев С.В. — М. : Изд-во МГОУ, 2006. — С. 137. 2. *Aron Raymond.* The Industrial Society: Three Essays on Ideology and Development / Raymond Aron. — New York : Frederick A. Praeger, 1967. — С. 97. 3. Там само. — Р. 57. 4. *Badham Richard J.* Theories of Industrial Society / Richard J. Badham. — New York : Routledge, 2015. — Р. 116. 5. *Dahrendorf Ralf.* The Modern Social Conflict: An Essay on the Politics of Liberty / Ralf Dahrendorf. — University of California Press : Berkeley and Los Angeles, 1988. — Р. 95. 6. Там само. — Р. 99. 7. *Mahoney Daniel J.* The Liberal Political Science of Raymond Aron: a critical introduction / Daniel J. Mahoney. — Savage, Md. : Rowman & Littlefield, 1992. — Р. 58. 8. *Aron Raymond.* Peace and War: A Theory of International Relations / Raymond Aron. — New Jersey: Transaction Publishers,

2003. — P. 63. **9.** *Aron Raymond*. The Industrial Society: Three Essays on Ideology and Development / Raymond Aron. — New York : Frederick A. Praeger, 1967. — P. 70. **10.** Там само. — P. 70. **11.** Там само. — P. 76. **12.** *Dahrendorf Ralf*. Цит. праця. — P. 99. **13.** *Davis Reed M*. A Raymond Aron and the Politics of Understanding [Електронний ресурс] / Reed M. Davis. Web Journal «First Principles». — Режим доступу : <http://www.firstprinciplesjournal.com/articles.aspx?article=1576&theme=home&page=1&loc=b&type=cttf> **14.** *Dahrendorf Ralf*. Цит. праця. — P. 100. **15.** *Aron Raymond*. The Industrial Society: Three Essays on Ideology and Development / Raymond Aron. — New York : Frederick A. Praeger, 1967. — P.101. **16.** *Макеев С.В.* Цит. праця. — С. 139. **17.** Там само. — С.140. **18.** *Mahoney Daniel J*. Цит. праця. — P.19. **19.** *Aron Raymond*. Democracy and Totalitarianism: A Theory of Political Regimes / Raymond Aron. — New York : Frederick A. Praeger, Inc., 1969. — P. 34. **20.** *Mahoney Daniel J*. Цит. праця. — P. 65. **21.** *Aron Raymond*. The Opium of the Intellectuals [Електронний ресурс] / Raymond Aron. — New York: W.W. Norton & Company, Inc., 1962, 324 p. — Режим доступу : http://monoskop.org/images/7/73/Aron_Raymond_The_Opium_of_the_Intellectuals.pdf. **22.** Там само. **23.** Там само. **24.** Там само. **25.** Там само. **26.** *Anderson Brian C*. Raymond Aron: The Recovery of the Political / Brian C. Anderson. — Lanham : Rowman&Littlefield, 1997, 215. — P. 84. **27.** *Aron Raymond*. Peace and War: A Theory of International Relations / Raymond Aron. — New Jersey : Transaction Publishers, 2003. — P. 369.

***Kolomiets Liliya*. Technocratic component of industrial conceptions in 50–60's of XX century: R. Aron's theory**

One of the most prominent thinker of XX century, R. Aron The article analyzes the technocratic ideas set out in Raymond Aron concept of «industrial society». The issue of technocracy revealed through the role of technological change among the determinants of socio-political development, due to the thinker's appeal to the concept of «rationality».

He proposed his own vision of technocracy in the framework of «industrial society» theory. The concept of «industrial society» in a series of works «Opium intellectuals», «Peace and war among nations», «Democracy and Totalitarianism», «18 lectures on post-industrial society» etc. by R.Aronis the key to the disclosure problems of the relationship of technological development and politics. However, unlike K. A.Sen-Simon, «industriality» of society for Aron is already a reality, not only project of imminent or distant future. The researcher notes that he understands industrial society not as the specific period of modern societies, but as the type of society that opens a new era of human experience. Although its development is still at a primitive stage, the French philosopher notes the outstanding characteristics of the impact of technological progress on politics.

«Industrial energy» causes changing limits of political power because it comprehensively reflect the available potential for using the technological inventions as a resource power, as its instrument or as satisfaction of human needs. Thus, technocratic industrial society is technocratic, because of its main essential characteristics —

scientific and rationality. The reason for this serves, as Aron puts it, is a logical transition of technical rationality proclaimed in production and science to the socio-political sphere. Besides rationality and dissemination the practices of using the latest technical solutions, another characteristic of industrial society is a specific form of «optimism», which is a kind of thinker ideological function. If earlier optimism was liberal in substance and pessimism — socialist, modernity for Aron is associated with a new kind — technical optimism. But since he proclaimed the existence of a single «industrial civilization» thinker rejects the view that at the present stage of development, there are essential differences between capitalism and socialism. They are only examples of the same kind of transformation.

Increased demand for knowledge workers and a need to combine the skills and abilities of various profiles in one person transforming existing «rules of game» in politics, and facilitate the formation of «techno-bureaucratic» state-management hierarchy headed by the organizers or managers. However, according to R. Aron, the development of technocratic transformation of political institutions includes threats: an example is the Third Reich, where rational elements bordered on the inhumane. In addition, egalitarianism, democracy, strengthened management systems, etc. are the characteristics of the industrial societies. This, coupled with the expansion possibilities of manipulating public opinion with the modern technologies, creating a danger for the formation of new types of tyrannical, totalitarian states, because new freedoms is always provide for the occurrence of new methods of oppression. Accordingly, in terms of government technocrats, the existence of mechanisms of constitutional protection of individuals from abuse techno-bureaucratic hierarchy of power is necessary.

Aron's technopessimism is also reflected in his vision of the prospects of the further impact of technological progress on the system of international politics. The behavior of political actors on the international scene in the face of nuclear weapons takes new forms — as interaction so the political confrontation in terms of industrial society.

Technocratic nature of R.Aron's conception displayed in researcher's understanding of the technological development as a determining factor of functioning of modern political communities. Technologies have a multidimensional impact on the world of politics: as in the context of individual states so as the international community as a whole.

Key words: industrial society, rationality, technical progress, technocracy, techno-bureaucracy.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

УДК 342.71

І. О. КРЕСІНА

**ЗНАЧЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
ДЛЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
В УКРАЇНІ***

Розглянуто завдання етнонаціональної політики щодо консолідації політичного суспільства та формування національної ідентичності громадян, які полягають у подоланні етнокультурного розколу, використанні досвіду зарубіжних країн щодо подолання етнокультурних відмінностей, формуванні ідеології консолідації та атмосфери толерантності, налагодженні діалогу між державою та громадянським суспільством, узгодженні етнонаціональної та економічної політики держави. Ці заходи повинні супроводжуватися внесенням змін до Конституції України для усунення термінологічних протиріч та прийняття нової редакції Закону України «Про національні меншини».

Ключові слова: *нація, етнонаціональна політика, консолідація, толерантність, ідентичність.*

© КРЕСІНА Ірина Олексіївна — доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

* Стаття виконана у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Модернізація українського суспільства і економіки в контексті викликів ХХІ століття» по темі «Політико-правові механізми формування національної ідентичності населення Донбасу»

Кресина И. А. Значение этнонациональной политики для формирования национальной идентичности в Украине

Рассмотрены задачи этнонациональной политики по консолидации полиэтнического общества и формирования национальной идентичности граждан, которые заключаются в преодолении этнокультурного раскола, использовании опыта зарубежных стран по преодолению этнокультурных различий, формировании идеологии консолидации и атмосферы толерантности, налаживании диалога между государством и гражданским обществом, согласовании этнонациональной и экономической политики государства. Эти меры должны сопровождаться внесением изменений в Конституцию Украины для устранения терминологических противоречий и принятия новой редакции Закона Украины «О национальных меньшинствах».

Ключевые слова: нация, этнонациональная политика, консолидация, толерантность, идентичность.

Kresina Iryna. The meaning of ethno-national policy for the formation of national identity in Ukraine

The tasks of ethno-national policy on consolidation multiethnic society and the formation of the national identity of citizens are considered. They are included overcoming the ethnic and cultural division, usage the experience of foreign countries to overcome ethnic and cultural differences, the formation of the ideology of consolidation and an atmosphere of tolerance, the establishment the dialogue between government and civil society, coordination of ethno-national and economic policy of state. These measures should be accompanied by amendments to the Constitution of Ukraine to eliminate terminological contradictions and adoption of the new edition of the Law of Ukraine «On national minorities».

Key words: nation, ethnic policy, consolidation, tolerance, identity.

Багаторічний досвід державотворення у зарубіжних країнах свідчить, що стабільний та ефективний розвиток держави, утвердження її авторитету на міжнародній арені значною мірою залежать від консолідованості її громадян. Високий рівень згуртованості дає змогу мінімізувати внутрішні конфлікти у поліетнічному суспільстві, завдяки чому державний механізм має можливість спрямувати основні зусилля на сталий соціально-економічний та політичний розвиток. Тому консолідованість суспільства є запорукою процвітання держави в сучасному світі. Більше того, події на Донбасі засвідчили, які катастрофічні наслідки має непослідовність державної політики щодо формування національної ідентичності та відсутність бачення шляхів етнонаціонального розвитку України.

Завданням етнонаціональної політики правової, демократичної держави є консолідація етнокультурно неоднорідних компонентів

суспільства в політичну націю на основі громадянства та національної ідентичності. Винятком стають країни, які вирішують проблеми етнічного характеру недемократичним шляхом. Держави, зацікавлені в підтриманні міжетнічного миру та злагоди, уникненні міжетнічних конфліктів, запобіганні етнокультурного розколу, приділяють виконанню цього завдання багато уваги як у законодавстві, так і в практичній етнонаціональній політиці. Консолідація суспільства в згуртовану політичну націю належить до найефективніших механізмів запобігання внутрішнім конфліктам та відцентровим тенденціям. Адже, як свідчить досвід пострадянських країн (Молдови, Грузії), анексія Криму та конфлікт на Донбасі, саме від етнокультурної консолідації в кінцевому підсумку залежить територіальна цілісність держави.

Послідовна, структурована політика консолідації поки що не реалізовується в Україні, насамперед через відсутність чіткого розуміння того, чим є консолідація українського суспільства, в який спосіб і за допомогою яких механізмів має впроваджуватися, які переваги дасть Українській державі в довгостроковій перспективі. Вчені стверджують, що консолідація сучасного українського суспільства відбувається фрагментарно: набути послідовного та системного характеру вона може лише за сприятливих умов, створених державою у взаємодії з громадянським суспільством. Наразі більшість політичних програм та заяв орієнтовані на результат політики консолідації — консолідоване українське суспільство, згуртоване в політичну націю, кожен член якої усвідомлює належність до неї. Але в який спосіб таке суспільство має постати — із законодавчих актів та програм не впливає.

Для України найбільш актуальною залишається саме етнокультурна консолідація суспільства, яка поєднує елементи національної, етнічної та культурної консолідації. Україна належить до поліетнічних держав зі складною історичною спадщиною та суттєвими регіональними, культурними, мовними, етнічними відмінностями. Причини деконсолідації та розколу українського суспільства є наслідком, з одного боку, об'єктивних культурно-історичних умов, а з іншого — політико-правових: неузгодженості, недостатнього законодавчого забезпечення етнокультурної консолідації.

Для вдосконалення політичних засад етнокультурної консолідації українського суспільства необхідно вжити таких заходів:

— запровадити послідовну, структуровану політику етнокультурної консолідації як невід’ємної складової державної етнонаціональної політики, орієнтованої на формування української політичної нації;

— подолати етнокультурний розкол, нівелювати деконсолідаційні тенденції шляхом діалогу, формування єдиного етнокультурного простору з урахуванням етнокультурних, історичних особливостей кожного регіону, акумулювання та поширення спільних цінностей, спільного майбутнього, винесення за дужки тих сторінок історії, які перешкоджають етнокультурній консолідації;

— використовувати досвід зарубіжних країн у сфері етнокультурної консолідації, гармонізації взаємодії різних етносів, подолання етнокультурних відмінностей, протидії ксенофобії та іншим видам дискримінації;

— формувати ідеологію консолідації, яка перешкоджатиме тиражуванню деконсолідаційних тенденцій, поширенню ініціатив, які розколюють українське суспільство;

— популяризувати політичну консолідацію еліт навколо спільної мети — етнокультурної консолідації українського суспільства, що дасть змогу покласти край застосуванню деконсолідаційних чинників як політичної технології, відмовитися від радикальної, нетерпимої риторики щодо певних етнічних, мовних груп;

— формувати атмосферу толерантності, поваги до прав людини незалежно від мови, національної належності, регіону проживання;

— популяризувати поліетнічність та багато культурність як цінності/переваги українського суспільства. Всі етноспільноти, що населяють державу, формують політичну націю і повинні бути максимально інтегровані в поліетнічне суспільство — на рівних засадах брати участь у соціальному, суспільно-політичному житті, користуючись при цьому гарантованими законодавством можливостями зі збереження етнокультурної самобутності.

— налагоджувати діалог між державою та громадянським суспільством. Налагодження політичного діалогу між владою та суспільством сприятиме активізації громадянського суспільства, формуванню дієвих каналів просування інтересів суспільства, механізмів зворотного зв’язку та відповідальності.

— узгодити етнонаціональну та економічну політики держави. Значним доповненням та засобом успішної етнонаціональної по-

літики повинні стати доступні державі економічні методи. Зокрема, подолання регіональних диспропорцій економічного розвитку, зайнятості й трудових доходів. Економічна політика повинна бути спрямована на вирівнювання регіонів за умовами користування громадянами економічними і соціальними правами та благами, за якістю життя і соціального захисту населення. Це буде додатковим інструментом нейтралізації конфліктного потенціалу міжрегіональних соціально-економічних відмінностей та суспільних суперечностей, а отже, створенню умов для подальшої громадянської консолідації населення, сприятиме впровадженню на всій території України єдиних стандартів надання соціальних послуг.

Іншим аспектом поєднання етнонаціональної та економічної політики повинні стати програми заохочення мобільності економічно активного населення, що стане дієвим чинником громадянської консолідації українців різної етнічної і регіональної самоідентифікації, оскільки забезпечуватиме їх тіснішу виробничу, соціальну і міжособистісну взаємодію. В цьому ж контексті важливим є направлення для роботи в регіони України вихідців з інших регіонів. Такими можуть стати підготовлені через державне замовлення випускники Національної академії державного управління при Президентові України, Національної академії внутрішніх справ України, Національної академії Служби безпеки України, а також інших вишів — освітянських, медичних та інших;

— розробити всеукраїнські, регіональні і місцеві програми розвитку міжкультурного діалогу і просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання та освіти, засобами масової інформації, туристичними послугами, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію і традиції всіх етнічних груп України для їх взаємного пізнання і порозуміння, формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною своєрідністю, ціннісними орієнтаціями. Це сприятиме подоланню негативних стереотипів та міфів щодо регіональних, етнокультурних груп населення України та осіб, які належать до цих груп.

Базові закони етнонаціональної сфери або не передбачають консолідації українського суспільства в політичну націю, або не містять

чітких механізмів, що сприяють консолідації. Недосконалість законодавчої бази державної етнонаціональної політики України, недостатній рівень правового регулювання багатьох сфер, недієвість багатьох механізмів захисту прав представників національних меншин в українському правовому полі є причиною деструктивних явищ у сфері етнонаціональних відносин, які свідчать про низький рівень етнокультурної консолідації українського поліетнічного суспільства. Це акумулює невдоволення в середовищі етнічних меншин, спонукає їх іти в політику або ж шукати неправових шляхів задоволення своїх потреб.

Тому вдосконалення правових засад передбачає напрацювання законодавчої бази, яка сприятиме етнокультурній консолідації суспільства, формуванню політичної нації та реалізації міжнародних зобов'язань України у сфері етнонаціональних відносин.

1. Усунення протиставлення «нації» та «національних меншин» із Конституції, нормативно-правових актів, що є одним з наскрізних деструктивних чинників, які перешкоджають подоланню етнокультурного розколу та формуванню політичної нації.

2. Прийняття нової редакції Закону України «Про національні меншини в Україні», яка передбачає створення умов для консолідації української політичної поліетнічної нації. Чинний Закон має декларативний характер, відсутні чіткі механізми забезпечення прав громадян, що належать до національних меншин, що, в свою чергу, провокує процеси політизації етнічності та посилює етнокультурний розкол.

3. Внесення змін до законодавства України про запобігання та протидію дискримінації. Суспільство, в якому громадяни різного етнічного походження зазнають дискримінації, не може вважатися етнополітично стабільним та консолідованим. Політико-правова інституціоналізація боротьби з дискримінацією не завершена після прийняття Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», що містить багато недоліків — неточність формулювань, суперечливість визначень форм дискримінації, що ускладнює процес притягнення до відповідальності винних та захист постраждалих від дискримінації; брак дієвих механізмів реалізації Закону та відсутність досвіду боротьби з дискримінацією.

4. Проведення деконсолідаційної експертизи законодавства з подальшим вилученням, коригуванням положень, які провокують етно-

культурний розкол у суспільстві. Натомість є потреба в імplementації в національне законодавство консолідаційних положень. Адже більшість законів України в етнонаціональній сфері базуються на положеннях, що роз'єднують українське суспільство, акцентуючи та впроваджуючи захист етнічних, мовних культурних відмінностей громадян, а не об'єднуючи їх.

5. Удосконалення законодавства про мови. Чинне мовне законодавство, як демонструє практика його застосування, містить низку суперечностей та неузгодженостей з Конституцією України, що призводить до поглиблення етнокультурного розколу та протистояння на мовному ґрунті в Україні.

Як свідчить аналіз досвіду України та зарубіжних держав, консолідованість не є іманентно притаманною рисою поліетнічних суспільств, що базуються на цінностях індивідуалізму та поваги до особистості. Стихійна, ситуативна консолідація навколо позитивних або негативних подій, ініційована суспільством, не може бути довгостроковою, якщо не інституціоналізується, інкорпорується державою в межах регламентованих законодавством практик. Роль держави в процесі етнокультурної консолідації залишається визначальною, адже саме її прерогативою є формування та інституціоналізація механізмів досягнення балансу інтересів етнокультурно неоднорідних частин поліетнічного суспільства.

Сучасна українська еліта відтерміновує вирішення питань, що перешкоджають формуванню національної ідентичності у громадян України, на невизначну перспективу або розв'язує їх на користь однієї частини етнокультурно розколотого суспільства, викликаючи невдоволення в іншій частині. Тим часом у поліетнічному суспільстві держава повинна залишатися неупередженим медіатором, який представляє інтереси усіх без винятку сегментів етнокультурно неоднорідного суспільства. Держава, що діє на користь лише однієї частини поліетнічного суспільства, приречена на поразку реалізації проекту стабільної, процвітаючої поліетнічної країни.

Kresina Iryna. The meaning of ethno-national policy for the formation of national identity in Ukraine

The objective of ethnic policy in the legal, democratic state is to consolidate heterogeneous ethnocultural components of society in political nation based on citizenship and national identity. Exceptions are countries that solve problems ethnicity by

undemocratic means. States that are interested in maintaining peace and ethnic harmony, avoiding inter-ethnic conflicts, the prevention of ethnic and cultural division give full attention to the fulfillment of this task both in legislation and in practice of ethno-national policy. Consolidation of society as a cohesive political nation belongs to the most effective mechanisms to prevent the internal conflicts and centrifugal tendencies.

For Ukraine the most urgent task is a consolidation of ethno-cultural society, which combines elements of national, ethnic and cultural consolidation.

Gaps in the ethnopolitical legislation of Ukraine, insufficient regulation of many areas, ineffectiveness of many mechanisms that are protecting the rights of minorities in the Ukrainian legal field, are the causes of the destructive phenomena in ethnic relations that indicate a low level of consolidation of Ukrainian ethno-cultural multi-ethnic society. This accumulating discontent among ethnic minorities encourages them to go into politics or to seek illegal ways to meet their needs.

Therefore improvement of the legal framework provides working out the legislative framework that will contribute to the consolidation of ethno-cultural society, political nation formation and implementation of Ukraine's international obligations in the field of ethnic relations.

Key words: nation, ethnic policy, consolidation, tolerance, identity.

УДК 342.71

В. П. ГОРБАТЕНКО
О. В. КРЕСІН

ПОЛІТИКА УПРАВЛІННЯ ЕТНІЧНИМ РОЗМАЇТТЯМ: ВІД АСИМІЛЯЦІЇ ДО ІНТЕРКУЛЬТУРАЛІЗМУ*

Розглянуто еволюцію концепції мультикультуралізму та основні її недоліки (мозаїчність, фрагментарність, паралельність). Детально проаналізовані альтернативні підходи: культурної свободи (свобода вибору ідентичності, рівноправна громадянська взаємодія, відсутність упереджень), інтеркультуралізму (створення умов взаємодії різних культур) та міжкультурного діалогу (обмін думками

© ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович — доктор політичних наук, заступник директора Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

© КРЕСІН Олексій Веніамінович — кандидат юридичних наук, ст. науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

* Стаття виконана у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як спосіб розв'язання суперечностей соціокультурного розвитку в умовах глобального світу» по темі «Політико-правові механізми формування національної ідентичності населення Донбасу»

на основі взаєморозуміння та поваги між окремими індивідами та групами людей).

Ключові слова: мультикультуралізм, етнічність, ідентичність, інтеркультуралізм, асиміляція, громадянство, іммігранти.

Горбатенко В.П., Кресин А.В. Политика управления этническим разнообразием: от ассимиляции до интеркультурализма

Рассмотрено эволюцию концепции мультикультурализма и ее основные недостатки (мозаичность, фрагментарность, параллелизм). Детально проанализированы альтернативные подходы: культурной свободы (свобода выбора идентичности, равноправное гражданское взаимодействие, отсутствие предубеждений); интеркультурализма (создание условий для взаимодействия различных культур) и межкультурного диалога (обмен мнениями на базе взаимопонимания и уважения между отдельными индивидами и группами людей).

Ключевые слова: мультикультурализм, этничность, идентичность, интеркультурализм, ассимиляция, гражданство, иммигранты.

Gorbatenko Volodymyr, Kresin Oleksiy. Politics of ethnic diversity management: from assimilation to interculturalism

The evolution of the concept multiculturalism and its main disadvantages (patchiness, fragmentation, parallelism) are considered. A detailed analysis of the alternative approaches: cultural freedoms (freedom of choice of identity, equal civic engagement, lack of prejudice); interculturalism (creating the conditions for interaction between different cultures) and intercultural dialogue (exchange of views on the basis of mutual understanding and respect between individuals and groups of people).

Key words: multiculturalism, ethnicity, identity, interculturalism, assimilation, citizenship, immigrants.

Нині стало очевидним, що старі підходи до управління етнічним розмаїттям — асиміляція, мультикультуралізм — не здатні впоратися з викликами, з якими стикаються сучасні суспільства. Якщо для західних держав ця проблема є особливо актуальною з огляду на значний притік іммігрантів, що різко відрізняються за традиціями, культурними цінностями і релігійними переконаннями від громадян приймаючої країни, то Україна стоїть перед завданням реінтеграції частини населення Донецької та Луганської областей, які підтримали сепаратистські гасла.

Починаючи з другої половини ХХ ст. у більшості демократичних країн на зміну доктрині культурної асиміляції прийшли ідея

і практики заохочення культурного розмаїття, що отримали назву «мультикультуралізм». Канада стала першою країною, де у 1971 р. була проголошена доктрина мультикультуралізму. У 1973 р. її шляхом пішла Австралія, а в 1975 р. — Швеція. Концепція мультикультуралізму ввійшла у політичну практику США у вигляді доктрини «політичної коректності», що передбачає «більшу терпимість до людської різноманітності»¹. Загалом у тій чи іншій формі мультикультуралізм ввійшов у політичну практику більшості інших країн Заходу.

Відомий канадський учений В. Кімличка виділяє три етапи еволюції в розумінні теорії і практики мультикультуралізму²:

1) 1970-і роки, коли відбулася перша ідентифікаційна хвиля, пов'язана з піднесенням етнонаціоналізму. На цьому етапі домінувала ідея пріоритету індивідуальної свободи. Ліберали наполягали на тому, що індивіди є вільними у виборі власної концепції блага і вітали звільнення індивіда від будь-якого приписаного або успадкованого статусу. Іншими словами, представники ліберальної концепції мультикультуралізму вважали, що індивід є первинним щодо спільноти.

2) 1980-і роки — друга ідентифікаційна хвиля, зумовлена економічною кризою, що найбільше вдарила по іммігрантах. На перший план вийшло питання, чи потребують меншини, які поділяють базові ліберальні цінності, захисту своїх колективних прав³?

Негативна відповідь на це питання характерна для дослідників, які вважають, що не існує жодних прав людини так званого третього покоління: ні у вигляді колективних прав культурних груп, ні у вигляді індивідуальних прав громадян без збереження культурної ідентичності. Збереження самобутності спільноти є справою насамперед її членів і залежить від їх здатності координувати свої зусилля. До того ж індивіди, які бажають вести спосіб життя, властивий їх рідній культурі, в умовах правової системи, яка відображає специфіку культури більшості, не повинні розраховувати на обов'язкову допомогу з боку суспільства загалом. Їх труднощі мають суб'єктивний характер, тому вони повинні самотужки вирішувати проблеми збереження традицій, а не очікувати на підтримку з боку держави.

3) у 1990-і роки відновилися процеси націєтворення у постсоціалістичних країнах та актуалізувалася проблема збереження ідентичності через зростання темпів глобалізації і пов'язаної з нею уніфікації. У цей період активно дискутується необхідність дотримання лібе-

ральними державами принципу «етнокультурної нейтральності» та відбувається заміна моделі «умисної неухаги» «більш точною моделлю, яка визнає ключову роль національного будівництва в ліберальних демократіях... І тепер питання полягає не в тому, як пояснити відхід від норми, умисної неухаги, а в тому, чи створюють зусилля більшості з приводу націєтворення несправедливість щодо меншості? І якщо так, то чи можуть права меншості захистити їх від цих несправедливостей?»⁴.

Мультикультуралізм почав критикуватися з кінця ХХ ст. за мозаїчність (за термінологією С. Бенхабіб⁵), фрагментарність (М. Вев'єрка⁶), паралельність (К. Цюрхер⁷) та роз'єднаність (М. Уолцер⁸). Так, на думку, С. Бенхабіб мозаїчність мультикультуралізму проявляється у тому, що «групи людей і культури являють собою чітко розділені спільноти, які ідентифікуються та співіснують один з одним подібно елементам мозаїки, зберігаючи жорсткі межі»⁹.

Серед інших недоліків мультикультуралізму згадуються:

- створення загрози національній гармонії і єдності;
- колектив і група ставиться вище індивіда, тобто під сумнів ставиться ліберальний принцип пріоритету прав індивіда на користь колективних прав та інтересів;
- нездатність поряд з етнічним плюралізмом визнати і культурну гібридність і формування космополітичних або змішаних ідентичностей.

Критика політики мультикультуралізму виходила не лише з боку експертного середовища, а й безпосередньо від лідерів низки західних країн, зокрема Великобританії, Німеччини¹⁰ і Франції, які заявили про крах мультикультуралізму в 2010–2011 роках. Так, прем'єр-міністр Великобританії Д. Кемерон заявив, що толерантність, заснована на невтручанні у справи тих, хто не приймає західні цінності, себе не виправдала. Слід перейти до «мускулистого лібералізму», що передбачає формування національної ідентичності за рахунок демократії, рівних прав, правління закону та свободи слова¹¹. Фактично це засвідчило невдачу державних програм щодо соціальної інтеграції іммігрантів на тлі терористичних атак 11 вересня 2001 р. та зростання ісламофобських настроїв у розвинених західних країнах.

У Великобританії зростання соціального невдоволення і рівня ксенофобії дістало відображення в спробах виробити нові компромісні

інтеграційні стратегії¹². У канадській провінції Квебек була створена так звана комісія Бушара-Тейлора для пошуку нових шляхів інтеграції¹³, яка ще у 2008 р. закликала замінити «мультикультуралізм», який не відповідає потребам провінції, на політику інтеркультуралізму. Вона передбачає тіснішу інтеграцію етнокультурних меншин на основі французького культурного субстрату, що здійснюється поступово шляхом політики активного заохочення різноманітних взаємодій між більшістю та меншинами. Основним її завданням є не асиміляція, а консолідація індивідів, які зберігають свої етнічні, мовні, релігійні традиції в рамках єдиної громадянської спільноти Квебека, володіють французькою мовою та поважають цінності провінції.

Отже, основна претензія до мультикультуралізму полягає в тому, що він не забезпечує інтеграції — важливої складової життя людей в єдиній державі. Досить часто він на рівні країни обертається жорстким монокультуралізмом і сегрегацією на місцевому рівні. Такі ж парадоксальні трансформації відбуваються і з іншими цінностями, які в 1970-і роки лежали в основі самої ідеї мультикультуралізму. Ця політика, за задумом її архітекторів, повинна була захищати гуманізм, свободу культурного самовираження і демократію. Однак з'ясувалося, що на практиці поява замкнених поселень і кварталів веде до виникнення в них альтернативних управлінських інститутів, що блокують діяльність обраних органів влади на рівні міста і країни та унеможливають захист прав людини.

В окремих випадках мультикультуралізм сприяє консервації найбільш архаїчних рис традиційної культури, перешкоджаючи вільному розвитку особистості, що зумовило появу нових підходів до культурного розвитку і культурної інтеграції, серед яких найбільш впливовими є ідеї культурної свободи та інтеркультуралізму.

Концепція «культурної свободи» отримала багато схвальних відгуків від фахівців. Її основні положення сформулював індійський економіст А. Сен та виклав у Доповіді про розвиток людини 2004¹⁴. Новизна цього підходу полягає в тому, що сама по собі різноманітність є не метою, а засобом, за допомогою якого реалізується свобода вибору культурних моделей. «Замість того, щоб вихвалити бездумну відданість традиціям або лякати світ уявною невідворотністю зіткнення цивілізацій, концепція людського розвитку вимагає приділяти увагу ролі свободи та шляхам захисту та поширення культурних

свобод». При цьому культурна свобода — це надання індивідам права жити відповідно до власного вибору, маючи реальну можливість оцінити інші варіанти. Саме «можливість вибору» є найбільш важливою частиною концепції «культурної свободи». А. Сен підкреслює, що різноманітні прояви несправедливості у сучасному світі зберігаються саме тому, що перетворюють своїх жертв на союзників, позбавляючи їх можливості вибрати інше життя і навіть перешкоджаючи тому, щоб вони дізналися про існування цієї іншого життя»¹⁵.

Інтекультуралізм виходить з ідеї і практики культурної взаємодії, акцентує увагу на важливості у сучасному світі як індивіда, так і групових відносин, що пов'язаних з ідентичностями. При цьому індивідуальний вибір ідентичностей визнається первинним щодо ідентичності, що приписується спільнотою¹⁶. Він розглядає ідентичності як багаторівневий і багатоаспектний феномен, а кожну людину як носія множини ідентифікацій. Окрім приналежності до тих чи інших спільнот, традиційних чи уявних, людина соціально визначає себе і розпізнається іншими через мову, класову приналежність, політичні погляди, релігійні переконання тощо¹⁷. Таким чином, вибір людини має не менше значення у питаннях самоідентифікації, і відповідно у визначенні своєї культурної приналежності, ніж факт її народження чи проживання у певній меншині. Прив'язки до єдиної унікальної спільноти не існує, оскільки у сучасному світі культурні запозичення стали повсюдним явищем. Самі індивіди можуть бути визначені як реально і потенційно «багатокультурні» у контексті єдиного суспільства та соціальних зв'язків.

До того ж будь-яка ідентичність є швидше процесом, а не характеристикою. Ідентичності формуються у ході соціальної взаємодії і міжкультурного діалогу на всіх рівнях в явній і прихованій формах, починаючи від сусідства і міжетнічних шлюбів до вироблення принципів практичної толерантності. Культури і субкультури набувають свого значення насамперед завдяки процесу взаємодії з іншими культурними формами.

Крім того, інтекультуралізм відмовляється визнавати ідентичності як приписи, що використовуються у політичних цілях. Індивіди часто стають заручниками цих стереотипів, побудованих на базі насамперед аскриптивних, приписаних спільнотами ідентичностей, які стають інструментами впливу на громадську думку в політиці.

Більше того, «я» індивіда є соціально вкоріненим, й індивід завжди має право змінити свою приналежність різним спільнотам. Однак часто на шляху реалізації цього права стають обставини символічного, морального і матеріального характеру. Тому важливо створювати соціальні можливості для реалізації права на культурне збагачення, вибір ідентичності й спосіб життя.

Відсутність сприятливих соціально-економічних умов для розвитку плюралізму через культурну свободу до останнього часу не бралася до уваги, а розглядалася як свідчення нерозривного зв'язку між індивідом та певною спільнотою. Іншими словами, культурне багатоманіття не потребує захисту, оскільки його зростання неминуче. Водночас слід створювати умови для розвитку громадянських форм взаємодії, що набуває дедалі більшого значення у сучасному світі.

Як і мультикультуралізм, інтеркультуралізм виходить з ідеї культурного розмаїття світу і окремих держав. Однак якщо мультикультуралізм націлений насамперед на захист культурних особливостей і часто призводить до культурної замкненості, то інтеркультуралізм орієнтований на пошук умов взаємодії різних культур. Останній припускає наявність спільних інтересів у громадян різних національностей та релігій, що об'єднуються загальною громадянською відповідальністю за свою країну. На думку експертів брюссельського Центру європейських політичних досліджень, інтеркультуралізм є спробою знайти компроміс між мультикультуралізмом та асиміляцією. Він визнає етнокультурні та релігійні меншини й намагається покращити становище при одночасному збереженні вірності цінностям, історії та традиціям приймаючої держави¹⁸.

Практичні заходи щодо реалізації інтеркультуралізму передбачають утвердження первинної цінності й значущості міжкультурної взаємодії і діалогу, що розглядаються як джерело культурного багатоманіття, спільних інтересів і спільної культури. Орієнтація на взаємодію допомагає зняти стереотипи і знизити рівень ксенофобії, що демонструє необґрунтованість політики виключення іммігрантів у морально-правовому, а також соціолого-прагматичному сенсі¹⁹. Захист культурних відмінностей без створення умов для взаємодії сприяє зміцненню і поширенню стереотипів, обмеженню волі індивідів, що відображається у соціальній необлаштованості місцевих спільнот.

Пріоритет повинен віддаватися політиці включення та соціальної інтеграції носіїв різних культурних надбань, а не примусовому з боку держави захисту культурних відмінностей меншин. Провідну роль у пристосуванні представників різних культурних спільнот до життя у плюралістичному суспільстві відіграє добровільна громадянська участь. Саме завдяки їй, а не державній політиці, створюються сприятливі умови для розвитку міцних горизонтальних зв'язків, що ставлять громадянську ідентичність на перше місце з-поміж розмаїття колективних ідентичностей. Формування відчуття єдиної громадянської відповідальності, заснованого на взаємозалежності, зміцнює практику захисту прав людини і є умовою запобігання практик ксенофобії та культурних конфліктів.

Культура емансипація — свобода вибору приналежності, рівноправна громадянська взаємодія, відсутність упереджень за расовою, етнічною, релігійною, культурною ознакою при функціонуванні антидискримінаційного законодавства — вимагає створення загальносоціального контексту рівності та емансипації у правах і можливостях їх реалізувати. Саме забезпечення базової соціальної справедливості й відкритий доступ до соціальних мереж та інфраструктури для індивідів з різним культурним походженням безпосередньо сприяє соціокультурній дифузії норм і цінностей, виробленню практичної толерантності й взаємного культурного збагачення. Це також дає змогу уникнути накладання соціальної маргіналізації та негативних стереотипів іммігрантів і представників інших культур.

Тобто йдеться про знаходження оптимального балансу між збереженням етнокультурних відмінностей і громадянським включенням, правами індивіда і колективними правами щодо просування «інтегративного» або «демократичного» мультикультуралізму.

Близькими до принципів інтеркультуралізму є ідеї, викладені у Білій книзі Ради Європи з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності»²⁰, прийнятій у 2008 р. У ній такий діалог розуміється як «відкритий та шанобливий обмін думками на основі взаєморозуміння та поваги між окремими людьми та групами людей, що різняться за етнічними, культурними, релігійними й мовними ознаками, а також за історичним походженням. Діалог діє на всіх рівнях — у межах одного суспільства, між європейськими суспільствами, а також між Європою та рештою світу»²¹. На думку експертів,

міжкультурний діалог є потужним засобом посередництва і примирення, оскільки завдяки практичній і конструктивній участі з обох боків культурних бар'єрів він розв'язує проблеми, пов'язані із соціальною фрагментацією і невпевненістю, сприяючи водночас інтеграції та соціальній злагоді. Він виходить із принципів свободи вибору, свободи самовираження, рівності, толерантності і взаємоповаги до людської гідності. Такий діалог «сприяє зміцненню демократичної стабільності та подоланню забобонів і стереотипів у суспільному житті й політичній риторичі, полегшує створення коаліцій із представників різних культурних і релігійних громад, а отже, може зарадити попередженню або деескалації конфліктів, зокрема й у випадках пост-конфліктних ситуацій і «заморожених конфліктів»²².

Останнє особливо актуально для України в ході вироблення політики щодо окремих районів Донецької та Луганської областей у випадку успішного завершення збройної фази конфлікту. Виходячи з позицій інтеркультуралізму слід уникати ситуацій, коли певна спільнота отримує можливість ізольованого розвитку від більшості, сповідування власних цінностей без огляду на звичаї та традиції країни, в якій вона проживає. Насамперед потрібно створювати умови для взаємодії між різними групами, формування спільних громадянських цінностей та сприяти активній участі представників різних етносів у житті держави.

1. *Ле Кодиак Р.* Мультикультурализм / Р. Ле Кодак // Диалоги об этничности и мультикультурализме [под ред. Е. Филипповой и Р. Ле Кодиака]. — М. : Институт этнологии и антропологии РАН, 2005. — С. 38. 2. *Kymlicka W.* Politics in the Vernacular: Nationalism, multiculturalism and citizenship / W. Kymlicka. — Oxford : Oxford University Press, 2001. — Р. 18–19. 3. *Кимличка У.* Современная политическая философия: введение / Кимличка У. — М. : Изд. дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2010. — С. 429. 4. Там же. — С. 439–440. 5. *Бенхабиб С.* Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / Бенхабиб С. — М. : Логос, 2003. — 350 с. 6. *Вевьерка М.* Формирование различий / М. Вевьерка // Социологические исследования. — 2005. — № 8. — С. 13–23. 7. *Цюрхер К.* Звездные войны, постмодернизм и столкновение цивилизаций / К. Цюрхер // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ. — М. : Институт этнологии и антропологии и Институт философии РАН, 2002. — С. 61–80. 8. *Уолцер М.* Про толерантність / Уолцер М. — Х. : Видавничка група «РА-Каравела», 2003. — 148 с. 9. *Бенхабиб С.* Цит. работа. — С. 9. 10. *Меркель* признала провал мультикультурной модели [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lenta.ru/news/2010/10/17/merkel/>. 11. *Британс-*

кий прем'єр осудив політику мультикультуралізму [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lenta.ru/news/2011/02/05/multicult/>. **12.** *Our shared future*. Report of the Commission on Integration and Cohesion, 2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://heller.brandeis.edu/coex/pdfs/complementary-approaches/oursharedfuture.pdf>. **13.** *Bouchard G.* Building the future: A time for reconciliation. Report of the Consultation Commission on Accommodation Practices Related to Cultural Differences, 2008 [Електронний ресурс] / G. Bouchard, C. Taylor. — Режим доступу : <http://red.pucp.edu.pe/wp-content/uploads/biblioteca/buildingthefutureGerardBouchardycharlestaylor.pdf>. **14.** Доклад о развитии человека 2004. Культурная свобода в современном многообразном мире [Електронний ресурс]. — С. 17–31. — Режим доступу : http://hdr.undp.org/reports/global/2004/russian/pdf/hdr04_ru_complete.pdf. **15.** Там же. **16.** *Parekh B.* Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory / Parekh B. — Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2006. — 400 p. **17.** *Sen A.* Identity and violence: The illusion of destiny (Issues of our time) / Sen A. — New York : W.W. Norton and Company, 2007. — С. 160. **18.** *Interculturalism*. Europe and its muslims in search of sound societal models / Ed. by Michael Emerson. — Brussels: Center for European Policy Studies, 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ceps.eu/publications/interculturalism-europe-and-its-muslims-search-sound-societal-models>. **19.** *Bouchard G., Taylor C.* Цит. праця. — С. 450. **20.** Біла книги Ради Європи з міжкультурного діалогу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://195.78.68.75/mcu/document/244962275/bila_knyga.doc. **21.** Там само.

***Gorbatenko Volodymyr, Kresin Oleksiy.* Politics of ethnic diversity management: from assimilation to interculturalism**

Since the second half of the twentieth century the most democratic countries changes the doctrine of cultural assimilation on the idea and practice of promoting cultural diversity, called «multiculturalism». The main claim to multiculturalism is that it does not integrate different communities, that is an important component of life in a single state. Quite often it is at the country level transform into monoculturalism and segregation at the local level. The same paradoxical transformation occurs with other values, which since 1970-s were the basis of the idea of multiculturalism. This policy, according to its architects, was to defend humanism, freedom of expression and cultural democracy. It appears, however, that in practice the emergence of closed settlements and neighborhoods leads to them in the management of alternative institutions that block the activity of elected authorities at the city and state levels, and can't protect the human rights.

In some cases multiculturalism promotes conservation of the most archaic features of traditional culture, preventing the free development of personality, which led to the emergence of new approaches to cultural development and cultural integration, the most influential are the concept of cultural freedom and interculturalism.

The concept of cultural freedom states, that diversity itself is not an end but a means by which the individuals realize cultural models. Cultural freedom gives the individuals

the right to live according to their own choice, with a real opportunity to assess other options. This choice is the most important part of the concept of cultural freedom.

Interculturalism based on the idea and practice of cultural interaction, emphasizes the importance of the modern world as an individual and group relations related to identities. The individual choice of takes priority over identity, attributed to the community. As multiculturalism interculturalism based on the idea of cultural diversity in the world and individual countries. However, if multiculturalism primarily aimed at protecting the cultural characteristics and often leads to cultural isolation, the interculturalism focuses on the interaction between the different cultures. The latter involves the common interests of the citizens of different nationalities and religions, united by common civic responsibility for their country.

Intercultural dialogue is understood as an open and respectful exchange of views on the basis of mutual understanding and respect between individuals and groups of people who differ in ethnic, cultural, religious and linguistic grounds, as well as historical background. Dialog operates at all levels: within a society and between European societies and between Europe and the rest of the world.

Key words: multiculturalism, ethnicity, identity, interculturalism, assimilation, citizenship, immigrants.

УДК 323.1

К. М. ВІТМАН

КОНСТРУКТИВІЗМ: ДО ПРОБЛЕМИ СИНТЕЗУ ПАРАДИГМ ВИВЧЕННЯ ЕТНІЧНОСТІ

Розглядаються основні постулати трьох парадигм вивчення етнічності та етнічних спільнот. Детально аналізується конструктивізм — як теоретичні витоки, так і сучасні інтерпретації наукового підходу. Автор вказує на те, що саме конструктивізм найкраще підходить для аналізу етнополітичних процесів сучасності. Однак діалектична взаємодія головних парадигм залишається актуальною, оскільки дає вичерпне, багатовимірне бачення явища етнічності.

Ключові слова: конструктивізм, етнічність, етнос.

Витман В.Н. Конструктивізм: к проблеме синтеза парадигм изучения этничности

Рассматриваются основные постулаты трех парадигм изучения этничности и этнических общностей. Детально анализируется конструктивизм — как теоретические истоки, так и современные интерпретации научного подхода. Автор указывает на то, что именно конструктивизм как нельзя лучше

© ВІТМАН Костянтин Миколайович — доктор політичних наук, професор Національного університету «Одеська юридична академія»

подходит для анализа этнополитических процессов современности. Впрочем, диалектическое взаимодействие главных парадигм остается актуальным, поскольку дает исчерпывающее, многомерное видение явления этничности.

Ключевые слова: конструктивизм, этничность, этнос.

Vitman Kostantyn. Constructivism: to the Problem of Ethnicity Paradigms' Study Synthesis

The basic postulates of the three paradigms of ethnicity and ethnic communities are studied. Constructivism is analyzed in details — theoretical origins as well as modern interpretations of the scientific approach. The author points out that constructivism in particular is best approach to analyze modern ethnopolitical processes. However, the main dialectical interaction of paradigms remains important, because it gives a comprehensive, multi-dimensional vision of the phenomenon of ethnicity.

Key words: *constructivism, ethnicity, ethnos.*

На даному етапі розвитку етнополітичної думки категорії етнічності, етносу та похідних від них розглядаються в межах трьох парадигм — примордіалізму, інструменталізму та конструктивізму. Примордіалізм (від лат. *primor* — первинний) трактує етнічність як природну, невід'ємну характеристику людини, а етнос як першопочаткову форму об'єднання людей за принципом крові. Для такого об'єднання споріднених людей характерні спільні ознаки — мова, культура, релігія. Етнічність у примордіалізмі постає фундаментальною властивістю етносу — органічною, заданою генетично. Вона є постійною характеристикою людського буття, незмінною рисою, що супроводжує людину від народження до смерті. Примордіалісти переконані у тому, що усвідомлення власної етнічної належності закладено в генетичному коді людини з моменту її народження і об'єднує людей в особливі біологічні спільноти — етноси, народи, нації, які будують свої національні держави. Кожен етнос має свої особливі, неповторні ознаки, як культурні (етнічний менталітет, поведінка, вбрання, мова), так і антропологічні (колір шкіри, волосся, райдужної оболонки очей), що дозволяє визначити належність людини до того чи іншого етносу, відрізнити один етнос від іншого, — стверджує К. Мартинов¹. Утім, це постулати переважно соціобіологічного напрямку примордіалізму.

Представники еволюційно-історичного напрямку розглядають етнос і його властивість — «етнічність» вже не як природні, а як соціальні прояви формування спільноти. В межах еволюційно-історичного підходу етнічна належність пояснюється не біологічними

факторами, а впливом конкретних соціально-історичних умов. Як узгальнює Ю. Осадчий, незважаючи на формальний поділ, всі представники примордіалізму розглядають етноси як реально існуючі людські спільноти, що характеризуються такими рисами: спільною територією проживання; біологічним самовідтворенням; культурно-побутовою єдністю; самосвідомістю та самоідентифікацією². Примордіалізм як науковий напрям представлений роботами Е. Сміта, С. Широкогорова, Ю. Бромлея, Л. Гумільова, В. Мюльмана, П. Ван ден Берге.

Інструменталізм (від лат. *instrument* — знаряддя) виник у відповідь на неможливість за допомогою примордіалізму пояснити інтенсифікацію національних рухів у сучасному світі, процеси політизації етнічності та етнічної мобілізації. В межах цього підходу етнічність розглядається як інструмент, за допомогою якого групи людей, об'єднуючись, досягають певних цілей. Прихильників інструменталізму цікавила не стільки об'єктивна основа формування, функціонування етносу, скільки його соціальна роль. В межах інструменталізму етнічна ідентичність оголошується ситуативною, а отже обирається індивідом або групою людей, які керуються певними раціональними міркуваннями.

Західна школа етнополітології навіть називає інструменталізм ситуаціонізмом, оскільки етнічність постає продуктом впливу соціальної, політичної, економічної ситуації на індивіда або групу. Прикладом є, як правило, різке збільшення кількості представників національної меншини, яка отримала певні преференції від держави (підвищення статусу, гарантування особливих умов за допомогою позитивної дискримінації). Культура, релігія, мова є не більше ніж набором символів, смислів, якими група маніпулює знову ж таки для досягнення певних цілей в політиці. Представники інструменталізму вважають етнічність продуктом етнічних міфів та установок, якими маніпулюють з метою отримання певної вигоди. Інколи етнічність постає різновидом ідеології, яку створює і якою послуговується етнічна еліта, мобілізуючи групу для участі у політиці та боротьби за владу. Інструменталістський напрям представлений працями Д. Белла, Д. Горовіца, К. Янга, Р. Брубейкера, Н. Глейзера, Дж. Бентлі, М. Чебоксарова.

На нашу думку, обидва підходи не втратили своєї актуальності і виконали функцію найповнішого дослідження обраної дослідни-

ками проекції об'єкту — етнічності. Однак і примордіалізм, і інструменталізм надавали гіпертрофованого значення певним аспектам етнічності, однаковою мірою притаманних феномену — напередзаданості або ситуативності. Г. Шакурова помітила, що кожна з парадигм розглядає, детально аналізує та фокусує переважно одну зі сторін явища етнічності. Тоді як тенденції останніх років вказують на те, що «найбільш перспективним є дослідження проблеми етнічності з позицій інтеграції найбільш важливих аспектів представлених напрямів у загальну когерентну теорію етнічності»³.

Аналогічної позиції дотримується також С. Лур'є, вказуючи на те, що абсолютну більшість етнічних груп з однаковим успіхом можна проаналізувати, відштовхуючись від будь-якого підходу до етнічності. Дослідниця стверджує, що етнічність усіх респондентів напередзадана, питання лише у формах її появу та обставинах, що сприяють її пробудженню, актуалізації. Все — аж до зовнішності індивіда працює на етнічність. За словами С. Лур'є, третій підхід до етнічності — конструктивізм передбачає, що кожна людина має ту або іншу етнічну прив'язаність, яка може дрімати, ніяк не проявляючи себе, а може навпаки активізуватися, прокинутися під дією певних чинників⁴.

Ніхто не заперечує того, що етнічність містить певні об'єктивні антропологічні ознаки — колір очей, шкіри, волосся, якими складно маніпулювати і які не так легко піддаються вільному вибору індивіда, корекції. Саме зовнішні відмінності етнічних груп — звеличування своїх характерних рис та упослідження чужих — залишаються об'єктивним підґрунтям таких явищ, як расизм, ксенофобія, дискримінація. Така етнічна поведінка забезпечує виживання етнічної групи, запобігає її асиміляції та поглинанню іншими етноспільнотами. Отже, певні ознаки етнічності є вродженими і від них майже неможливо позбутися, що свідчить на користь актуальності примордіалізму. Наприклад, статистика вказує на дуже низькі шанси бути всиновленими для дітей неслов'янської зовнішності в слов'янських країнах. Опитувані потенційні батьки обґрунтовують своє небажання всиновлювати неслов'янських дітей тим, що ці діти будуть їм чужими, зазнаватимуть дискримінації в слов'янському етнокультурному середовищі і відрізнятимуться зовнішньо від їх самих⁵. Інструменталізм не підходить для аналізу та обґрунтування таких ситуацій взагалі.

Але це не означає, що ці ж антропологічні етнічні ознаки не можуть бути використані як інструмент для досягнення певних цілей — наприклад, національними меншинами для захисту своїх прав, або як основа для конструювання певної уявної спільноти. Тому найбільший інтерес у світлі останніх етнополітичних конфліктів та процесів в Європі викликає найбільш пізня наукова парадигма — конструктивізм (від лат. *construction* — побудова).

Найбільшого поширення конструктивістський підхід до етнічності набув в 60–70 роках ХХ ст. в етнополітології так званих емігрантських держав (США, Канади, Австралії), на відміну від держав-націй Європи. Адже саме в емігрантських державах були відсутні нації в класичному розумінні — як етноси, що в процесі етногенезу сформували власні держави. Нації США, Канади та Австралії були від самого початку політичними (громадянськими), в формуванні яких етнічність не відігравала жодної ролі — вона була збірною, строкатою. Ці нації конструювалися, що і дало початок нового наукового підходу до етнічності, етносу. Адже для конструювання націй емігрантських держав більш важливі уявлення про спільність території, історії, культури, а не спільність кровного зв'язку.

Основні постулати конструктивізму були напрацьовані в дослідженнях Б. Андерсена, Е. Сміта, П. Бурдье, Ф. Барта, Е. Гелнера, Е. Хобсбаума. Сучасні дослідники припускають, що конструктивістська концепція — це своєрідна спроба поєднати два попередні підходи до трактування етнічності — примордіалізму та інструменталізму. Адже конструктивісти не заперечують примордіальності (первинності) етнічних спільнот, але подальший їх розвиток розглядають через призму соціальної структури суспільства⁶. Однак з праць С. Кара-Мурзи випливає, що конструктивізм вже ж ближчий до інструменталізму, ніж до примордіалізму. Не випадково, інструменталізм як окремий підхід до вивчення етнічності та етносу навіть не виокремлюється в деяких наукових школах. Політолог стверджує, що конструктивізм базується на протилежній до примордіалізму підваліні: «етнічність не є чимось даним людині споконвічно, вона не структура, закодована в біологічних складових організму (крові) або в особливостях ландшафту; вона не тавро, поставлене на людях культурою в попередні періоди; етнічність конструюється людьми в ході їх творчої соціальної діяльності — і постійно підтверджується або переформатовується»⁷.

Конструктивізм фокусує увагу на непостійності, суб'єктивній природі етнічних явищ і відкидає об'єктивність традиційних компонентів етносу. Зокрема, С. Соколовський вважає, що «не культурна однорідність породжує етнос... а саме буття цієї спільноти може породжувати певний рівень культурної однорідності»⁸. Представники конструктивізму пропонують навіть відмовитися під поняття «етнос», оскільки переконані, що етносів не існує, натомість ті спільноти, які ми звикли вважати етносами, є не чим іншим, як етнічними групами або ж етнокультурними спільнотами. Ці групи конструюються шляхом напрацювання спільного уявлення про спільну історичну долю та поступ. На відміну від примордіалізму, в якому етноси народжуються, старіють та помирають (Л. Гумільов). Таким чином етнос у конструктивізмі постає дуже умовною категорією, свосередним інтелектуальним конструктом, що народжується в головах вчених або політичних лідерів. Російський етнополітолог-конструктивіст В.Тішков зауважив, що не використовує термін «етнос», оскільки, мовляв, не знає, що це таке⁹.

Е. Хобсбаум у праці «Винайдена традиція» також заперечує об'єктивний характер існування етносів, націй, національних держав, вважаючи ці конструкти результатом соціальної інженерії. Дослідник ставить під сумнів той факт, що вони своїм корінням «йдуть у глибоке минуле і є людськими спільнотами настільки «природними», що для їх визначення достатньо простого самоствердження». За його словами, нації з усім їх громіздким спорядженням завжди претендують на щось прямо протилежне новизні і штучності¹⁰. Конструктивісти вважають, що більшість націй конструюється навколо етнічних міфів, інколи навіть вигаданої історії, ретельно підібраних культурних символів. Таким чином у конструктивізмі етнічна спільнота постає як результат цілеспрямованої діяльності (етнонаціональної політики) етнічних еліт, що прагнуть здобути владу або зберегти її.

С. Сторожук намагається підтвердити аргументи конструктивістів конкретними прикладами з історії національних рухів. Дослідник стверджує, що у більшості випадків зародженню нації передувала поява творів історичного і культурологічного характеру, збірників фольклору, літературних праць, відверто націлених на пробудження серед народу патріотичних і національних почуттів й усвідомлення

власної гідності¹¹. Як приклад наводиться діяльність етнографічних товариств на українських теренах поч. ХІХ ст., які доклали чимало зусиль для формування ідеї культурної окремішності української нації. І лише згодом ідея унікальності української нації стала підставою для політизації національних вимог.

Характерно, що запропонована класифікація наукових парадигм до вивчення етносу та етнічності поділяється не усіма вченими. Зокрема О. Хабенська вважає, що інструменталізм є складовою конструктивістської концепції етнічності, зауважуючи при цьому, що інколи інструменталізм розглядається як окремий (третій) підхід до етнічності або кваліфікується як посередницьке, перехідне трактування між примордіалізмом та конструктивізмом¹². Тому дослідниця виокремлює три основні напрямки в межах конструктивістської концепції етнічності: когнітивізм, релятивізм (або котекстуалізм) і інструменталізм. О. Хабенська стверджує, що інструменталісти роблять наголос на інструментально-раціональному використанні етнічності етнічними елітами та групами як на засобі боротьби за економічні та політичні ресурси (А. Коен), що в цілому вписується у парадигму конструктивізму.

Тоді як представники когнітивістського підходу, започаткованого А. Епштейном, розглядають етнічність як механізм адаптації індивіда до складної соціальної реальності шляхом формування когнітивної карти соціуму, в якому індивід перебуває. Ця когнітивна карта дозволяє типологізувати та спрощувати сприйняття чужих груп та індивідів зокрема та оточуючого світу в цілому. Прихильники релятивістської концепції, як стверджує О. Хабенська, акцентують увагу на ситуативності етнічності, на її відносному характері, що проявляється не тільки в наповненості умовно різноманітним культурним матеріалом, скільки в підтриманні представниками етнічних груп стабільності етнічних кордонів всередині змінного соціуму. Ці спільноти вважаються більше сконструйованими, ніж реальними.

І справді, релятивісти переконані, що головна роль етнічності полягає у соціальній організації культурних відмінностей. Зокрема Ф. Барт у своїй роботі «Етнічні групи та кордони» вказує на те, що членство у етнічній групі — це питання свідомості. Етнічні кордони і формують етнічні спільноти. Найважливішим аспектом під час визначення етнічної належності він називає самокатегоризацію та

зовнішню категоризацію. Особливе значення надається не об'єктивним характеристикам етнічності (території, мові), а суб'єктивним — груповій свідомості, міфотворчості, почуттю солідарності¹³. Ф. Барт переконаний, що етноси формуються завдяки територіальній, політичній та державній ізольованості. Відтак, етнічність у конструктивізмі — це постійний, безперервний процес соціального конструювання спільноти, який ґрунтується на вірі в те, що члени цієї спільноти пов'язані певними зв'язками, типом культури, уявленнями або міфами про спільність походження та спільну історію. У конструктивізмі етнічність не є об'єктивною, вродженою, біологічною, вона є динамічною, соціальною характеристикою людини.

С. Лур'є підкреслює, що конструктивісти насамперед шукали причини, що породжують етнічність і перетворюють її на значимий соціальний фактор. Оскільки конструктивізм розглядає етнічну групу як штучне політизоване утворення, її витoki завжди цікавили учених¹⁴. Враховуючи той факт, що етнічність є соціальною конструкцією, яка не має культурного коріння, то етнічні символи, якими послуговується етнічність, вихоплюються з загальної канви культури, також не маючи органічного походження.

О. Сертакова у своїх працях підтверджує, що етнічність є виключно питанням свідомості. Адже з точки зору соціального конструктивізму, головним в феномені етнічності постає поняття ідентичності, близьке до етнічної самосвідомості. Однак дослідниця уточнює, що якщо в основі самосвідомості етнічної спільноти лежать примордіально притаманні їй риси, то ідентичність трактується як операція соціального конструювання уявних спільнот, які спираються на віру в те, що пов'язані природними зв'язками¹⁵. Відтак етноси, які начебто різняться об'єктивними історико-культурними відмінностями, постають виключно соціальними конструкціями, що виникають і існують завдяки цілеспрямованим зусиллям з боку людей та сформованих ними інститутів. Конструктивізм як науковий підхід утворює погляд на етнічну ідентичність як на змінну, конструйовану — таку, що залежить від соціального, політичного або іншого контексту, в який потрапляє індивід.

Попри адекватність конструктивізму сучасним етнополітичним процесам, тим не менш більшість дослідників переконані, що майбутнє за синтезом основних парадигм вивчення етнічності. Це

підтверджують Н. Копцева та В. Кірко, вказуючи на необхідність пошуку певного консенсусу між примордіалізмом та соціальним конструктивізмом в теоретичних та прикладних дослідженнях, пов'язаних з розумінням внутрішньо-етнічних та міжетнічних процесів. Вчені підкреслюють, що етнічність як первинна соціально-антропологічна якість краще пояснюється в парадигмі примордіалізму, тоді як народ та націю, їх соціальну динаміку зручніше аналізувати та прогнозувати за допомогою концептуального та методологічно-інструментарію соціального конструктивізму¹⁶.

Тому дослідники пропонують власну комбінацію примордіалізму та конструктивізму на прикладі концепції дворівневого етнічного середовища, перший рівень якого аналізується та пояснюється за допомогою примордіалізму, другий — за допомогою конструктивізму. Етнос розглядається як базова одиниця культурної трансформації людства, що формується та реалізується в процесі пристосування певної людської спільноти до середовища, організованого територіально. Перший рівень етнічного середовища є набором таких елементів, як клімат, ландшафт, флора та фауна. Пристосовуючись до середовища, етнос стає його елементом. З нагромадженням культурних артефактів етнос пристосовується до другого рівня середовища (вторинне етнічне середовище), що постає у ході соціальної організації етносу. Вторинне етнічне середовище формується як результат пристосування етносу до соціальної організації, що відповідає технологіям переробки природних матеріалів. Вторинне середовище аналізується за допомогою конструктивістської парадигми.

Однак з теорії випливає, що етнос задається етнічним середовищем, практично не впливаючи на нього. Так, Н. Копцева та В. Кірко стверджують, що «етнос є первинною соціальною одиницею, що формується в процесі пристосування людей до первинного та вторинного середовища. Під час порушення культурної рівноваги етнос, що не зумів пристосуватися (змінитися) до первинного або вторинного середовища, ризикує загинути»¹⁷. Складається враження, такий підхід є проявом більше сучасного примордіалізму, ніж конструктивізму, оскільки в теорії дворівневого середовища нівелюється активна роль самого етносу в зміні, трансформації середовища. Натомість процесами етнічної трансформації керує напередзаданість обох рівнів середовища. На нашу думку, вторинне середовище є ре-

зультатом впливу етносу на середовище, його життєдіяльності, пристосування, яке знаходить відображення у формуванні соціальної структури.

Зауважимо, що спроби синтезувати примордіалізм та конструктивізм, до складу якого включають також інструменталізм, свідчать про актуальність і взаємодію обох підходів. Окремі намагання відмовитися від понять «етнос» та «етнічність», замінивши їх конструйованою, множинною, постійно змінюваною етнічною ідентичністю в межах конструктивізму не завжди виправдовують себе. Втім, більша частина етнічних та етнополітичних процесів набагато якісніше і повніше піддаються науковому аналізу в межах конструктивістської парадигми. Наприклад, абсолютна більшість сучасних держав формують свою етнонаціональну політику, виходячи з позицій політичної нації, яка конструюється з усіх громадян держави незалежно від їх етнічного походження. Тоді як обстоювання етнічної нації, чистоти крові, проекти побудови етнократій вважаються проявами расизму, дискримінації, нерівності, ксенофобії. Однак ці ірраціональні явища, які періодично виникають у всіх країнах світу (від найбільш відсталих до найбільш розвинутих), найкраще пояснюються в межах примордіалістської парадигми. Тому діалектична взаємодія головних підходів до етнічності та етносу залишається актуальною, оскільки відображає повну картину етнополітичних процесів сучасного світу.

1. *Мартынов К.* Примордиализм и конструктивизм: как определяется этническая принадлежность [Электронный ресурс] / К. Мартынов / Высшая школа экономики. — Режим доступа : <http://www.hse.ru/news/moscow/121258679.html>.
2. *Осадчий Ю.* Концепції етнічності в політичній науці / Ю. Осадчий // Політологія: курс лекцій. — Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. — С. 163.
3. *Шакурова Г.* Современные подходы к изучению этничности / Шакурова Г. // Этническая идентичность современных башкир. — М. : Московский государственный социальный университет. — С. 28.
4. *Лурье С.* Национализм, этничность, культура. Категории науки и историческая практика / С. Лурье // Общественные науки и современность. — 1999. — №4. — С. 107.
5. *Прием в семью ребенка с «азиатской» внешностью* [Электронный ресурс] // Конференция «Усыновление» / 7я.ру. — Режим доступа : <http://conf.7ya.ru/fulltext-thread.aspx?cnf=Adopt&trd=51267>.
6. *Осадчий Ю.* Цит. праця. — С. 164.
7. *Кара-Мурза С.* Концепции этничности: конструктивизм / Кара-Мурза С. // Демонтаж народа. — М. : Алгоритм, 2007. — С. 115.
8. *Соколовский С.* Этничность как память: парадигмы этнологического знания / Соколовский С. //

Этнокогнитология. Подходы к изучению этнической идентификации. — М., 1994. — С. 15. **9.** *Тишков В.* Нация: теория и политическая практика / Тишков В. // Взаимодействие политических и национально-этнических конфликтов : материалы международного симпозиума. — Ч. 1. — М., 1994. — С. 65. **10.** *Хобсбаум Э.* Изобретение традиции / Э. Хобсбаум // Вестник Евразии. — 2000. — № 1. — С. 60. **11.** *Сторожук С.* Националізм: проблема визначення та інтерпретації / С. Сторожук // Вісник Черкаського університету. — Сер. Філософія. — 2014. — № 31. — С. 32. **12.** *Хабенская Е.* Этническая идентичность: подходы к проблеме [Электронный ресурс] / Е. Хабенская / Заграница. — Режим доступа : http://world.lib.ru/k/kim_german_nikolaewich/4030-3.shtml. **13.** *Барт Ф.* Этнические группы и социальные границы: социальная организация культурных различий / Барт Ф. — М. : Новое изд-во, 2006. — С. 39. **14.** *Лурье С.* Национализм, этничность, культура. Категории науки и историческая практика / С. Лурье // Общественные науки и современность. — 1999. — №4. — С. 106. **15.** *Сертакова Е.* Социальный конструктивизм как концепция конструирования этноса [Электронный ресурс] / Е. Сертакова // Научный журнал. — 2013. — №6. — Режим доступа : <http://www.science-education.ru/113-11091>. **16.** *Копцева Н.* Этнические характеристики и их аналитика в современных культурных исследованиях [Электронный ресурс] / Н. Копцева, В. Кирко // Научный журнал. — 2014. — № 3. — Режим доступа : <http://www.science-education.ru/117-12726>. **17.** *Там же.*

Vitman Kostantyn. Constructivism: to the Problem of Ethnicity Paradigms' Study Synthesis

At this stage of ethno-political thought categories of ethnicity, ethnic group and derived ones are reviewed within three paradigms — primordialism, instrumentalism and constructivism. Primordialism (Lat. primor — primary) treats ethnicity as a natural, integral characteristic of human, and ethnos as initially association form of people on the basis of blood. For such people the consolidation of related characteristics is common — language, culture, religion. Ethnicity appears to be fundamental feature of ethnos in primordialism — organic, genetically given. It is a constant feature of human existence, the same feature that accompanies man from birth to death.

Instrumentalism (Lat. instrument) arose in response to the impossibility of using primordialism to explain the intensification of national movements in the modern world, the politicization of ethnicity and ethnic mobilization. Within this approach, ethnicity is seen as a tool with the help of which a group of people, coming together, reaches certain goals. Supporters of instrumentalism are not so much interested in objective basis for the ethnos formation as in its social role. Within instrumentalism ethnic identity is declared situational, therefore is elected by individual or group of people, which have certain rational considerations. Western Ethnopolitical Science School even called instrumentalism situationalism because ethnicity appears as a product of social, political and economic situation impact on an individual or a group.

In our opinion, both approaches are still relevant and performed the function of the most complete study of ethnicity. However primordialism and instrumentalism wildly provide certain aspects of ethnicity, equally inherent to phenomenon. The point is that the vast majority of ethnic groups with the same success can be analyzed with the help of any approach to ethnicity. The ethnicity is obvious while communicating with all respondents, the question only in the form of its occurrence and circumstances contributing to its awakening, actualization.

The most advanced scientific paradigm — constructivism (Lat. construction) in light of recent ethnopolitical conflicts and processes in Europe is of the greatest interest. Constructivism became widespread in ethnopolitical science of so-called emigrant countries (USA, Canada, Australia), unlike nation-states of Europe. USA, Canada and Australia were initially political (civil) nations, in the formation of which ethnicity played small role. These nations were constructed, which gave rise to a new scientific approach to ethnicity. Modern scholars suggest that constructivism is a kind of attempt to combine the two previous approaches to ethnicity — primordialism and instrumentalism. Constructivists do not deny the primacy of ethnic communities, but their further development is considered in the light of social structure. Constructivism focuses on volatility, the subjective nature of ethnic phenomena rejecting the objectivity of traditional ethnic components.

Representatives of constructivism even offer to give up the concept of «ethnos» as convinced that ethnoses do not exist, while those communities that we used to consider ethnoses, are nothing more than ethnic groups or ethnocultural communities. These groups are constructed by working out a common understanding of the common historical destiny and progress. Unlike primordialism in which ethnic groups are born, grow old and die (L. Gumilev). Thus ethnicity in constructivism appears very conventional category, a kind of intellectual construct that is born in the minds of scientists and political leaders. Constructivists believe that most nations are constructed around ethnic myths, sometimes even fictional histories, carefully selected cultural symbols. So in constructivism ethnic community appears as a result of purposeful activities (ethnic policy) of ethnic elites seeking to gain power or keep it. Research focus on situational ethnicity, which manifests itself in maintaining the stability of ethnic groups within ethnic boundaries.

The basic postulates of the three paradigms of ethnicity and ethnic communities are studied. Constructivism is analyzed in details — theoretical origins as well as modern interpretations of the scientific approach. The author points out that constructivism in particular is best approach to analyze modern ethnopolitical processes. However, the main dialectical interaction of paradigms remains important, because it gives a comprehensive, multi-dimensional vision of the phenomenon of ethnicity.

Key words: constructivism, ethnicity, ethnos.

ГРУЗІЯ У ПОШУКАХ МЕХАНІЗМІВ ПРОТИДІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНІЙ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ АБХАЗІЇ Й ПІВДЕННОЇ ОСЕТІЇ

Проаналізовано особливості забезпечення етнополітичної стабільності у Грузії як державі, що зазнала військової агресії з боку Російської Федерації раніше від України. Україні, частина територій якої анексовані та охоплені сепаратизмом, рекомендується запозичити окремі політико-правові механізми політики залучення та реінтеграції окупованих територій. Грузія вже багато років розробляє формати і стимули, покликані реінтегрувати окуповані території.

Ключові слова: етнополітична стабільність, національна безпека, реінтеграція.

Асланов С.А. Грузия в поисках механизмов противодействия этнополитической нестабильности и реинтеграции Абхазии и Южной Осетии

Проанализированы особенности обеспечения этнополитической стабильности в Грузии как государстве, подвергнутому военной агрессии со стороны Российской Федерации раньше Украины. Украине, часть территорий которой аннексированы и охвачены сепаратизмом, рекомендуется заимствовать отдельные политико-правовые механизмы политики привлечения и реинтеграции оккупированных территорий. Грузия уже много лет разрабатывает форматы и стимулы, призванные реинтегрировать оккупированные территории.

Ключевые слова: этнополитическая стабильность, национальная безопасность, реинтеграция.

Aslanov Stelas. Georgia in Search of Mechanisms to Counteract Ethnopolitical Instability and Reintegration of Abkhazia and South Ossetia

The features of ensuring the ethnopolitical stability in Georgia as a country that has suffered from military aggression by the Russian Federation earlier than Ukraine are analyzed. Ukraine, which territories are annexed and covered with separatism, is encouraged to borrow some political and legal mechanisms for policy engagement and reintegration of the occupied territories. Georgia for many years has developed formats and incentives designed to reintegrate the occupied territories.

Key words: ethnopolitical stability, national safety, reintegration.

Упродовж 25 років — порівняно нетривалого існування у статусі незалежної демократичної держави Грузія неодноразово ставала об'єктом агресивної експансіоністської етнонаціональної політики Росії. Внаслідок грузино-абхазького конфлікту 90-х років, в якому взяла участь Росія, підтримуючи сепаратистський рух, частина території Грузії була окупована російськими військами під виглядом миротворчої місії. Однак Грузію не влаштовувала присутність у будь-якому форматі російських військ в регіоні.

Грузинська влада мала рацію, оскільки заморожений етнополітичний конфлікт на її території трансформувався у російсько-грузинську війну (серпень 2008 року) між Грузією, з одного боку, та Росією і сепаратистськими угрупованнями Південної Осетії та Абхазії, з іншого. Як зауважує Е. Карагіаніс, саме в серпні 2008 року Росія вперше в період постхолодної війни застосувала військову силу проти суверенної держави¹. Головним наслідком війни стала остаточна втрата Грузією контролю над територіями Південної Осетії та Абхазії, що пов'язано, в першу чергу, з військовим втручанням Росії та подальшим проголошення їх незалежності. Наразі Південна Осетія та Абхазія перебувають у статусі самопроголошених квазідержав, що де-факто контролюються Російською Федерацією. Слід зазначити, що Росія ще задовго до війни проводила активну політику інтеграції цих територій, зокрема незаконно надаючи російське громадянство абхазам та південним осетинам.

Тому після російсько-грузинської війни Грузія дуже уважно ставиться до забезпечення етнополітичної стабільності та нейтралізації загроз етнополітичного походження². Чинна Концепція національної безпеки Грузії була прийнята вже після російсько-грузинської війни в 2011 році і повною мірою відображає увесь спектр загроз етнополітичного характеру для національної безпеки держави. У попередній редакції Концепції, яка була прийнята за три роки до серпневої війни 2008 року, усього-на-всього зазначалося, що «можливість відкритої військової агресії проти Грузії мала, але збройні порушення кордону та вторгнення на територію країни з боку державних і недержавних акторів реальні»³.

Чинна редакція Концепції національної безпеки Грузії величезне значення надає проблемі забезпечення стабільності та деструктивній ролі у цьому процесі Російської Федерації в регіоні. Так, термін

«стабільність» у різних варіаціях ужитий в документі рекордну для пострадянських аналогів кількість разів — 27⁴. Після участі в етнополітичних конфліктах на своїй території, війни з сусідньою Російською Федерацією, втрати частини територій, що оформилися у невизнані квазидержави, Грузія дуже високо цінує стабільність, у першу чергу етнополітичну стабільність. Про це свідчить той факт, що забезпечення регіональної стабільності фігурує серед національних інтересів Грузії, визначених Концепцією національної безпеки держави, поряд зі забезпеченням суверенітету та територіальної цілісності Грузії, розвитком державних інститутів та укріпленням демократії, розвитком ефективної системи національної безпеки, забезпеченням європейської та євроатлантичної інтеграції. Концепція національної безпеки Грузії у контексті забезпечення регіональної стабільності стверджує, що події в Європі, Чорноморському регіоні, Кавказі, Центральній Азії та Сході прямо впливають на національну безпеку Грузії, оскільки підтримання стабільності та мирне розв'язання суперечностей в цих регіонах відповідає інтересам Грузії. Держава зобов'язується сприяти регіональній безпеці та стабільності шляхом налагодження співпраці в межах двосторонніх та багатосторонніх міжнародних угод.

Наслідком етнополітичних конфліктів 90-х років на території Грузії стала поява трьох автономій — Аджарії, Абхазії та Південної Осетії. З трьох тією чи іншою мірою рецесивно налаштованих регіонів, компактно населених національним меншинами, Грузії вдалося втримати у своєму складі лише Аджарію. Наразі Аджарія має статус Аджарської автономної республіки у складі Грузії. Тому, втрапивши ще у 90-х роках контроль над частиною своєї території, як підкреслює К. Вітман, Грузія обрала помірковану модель етнонаціональної політики: невтручання та повільного розв'язання клубка міжетнічних суперечностей, який утворився на теренах пострадянської поліетнічної держави⁵. Етнонаціональна політика Грузії характеризується як фрагментарна і така, що варіюється залежно від регіону. Це продиктовано необхідністю збереження Республіки Грузія в межах міжнародно-визнаних кордонів, відновлення територіальної цілісності та намаганнями протидіяти сепаратистським настроям. Грузія досі не втрачає надії на відновлення територіальної цілісності, переконуючи міжнародну спільноту в тому, що Аб-

хазія та Південна Осетія є історично невід'ємними частинами Грузії, а не незалежними державами.

Концепція національної безпеки Грузії до національних інтересів зараховує забезпечення громадянської інтеграції та підтримання національної та культурної унікальності: пріоритетом Грузії є підтримка і розвиток культурного розмаїття з одночасним збереженням національної унікальності. Важливим для забезпечення етнополітичної стабільності Грузії є прискорення інтеграції та залучення всіх етнічних груп до процесів розвитку країни. При цьому Грузія зобов'язується створювати умови для захисту і розвитку ідентичності та культури цих груп⁶.

Питання забезпечення громадянської інтеграції (консолідації) як всередині країни, так і за її межами є настільки важливим для етнонаціональної політики Грузії та політики національної безпеки, що проблематика громадянської інтеграції навіть розглядається як потенційне джерело загроз національній безпеці. Концепція національної безпеки Грузії стверджує, що громадянська інтеграція вимагає створення таких умов, за яких всі грузинські громадяни можуть вивчати національну мову, що сприятиме їх повній участі в політичному, економічному, соціальному та культурному житті політичної нації. Грузія є типовою поліетнічною державою з домінуванням титульного етносу. Згідно з переписом 2002 року Грузію населяють: грузини (83,7%), азербайджанці (6,5%), вірмени (5,7%), росіяни (1,5%), осетини (0,9%), езиди (0,5%). Частка решти національних меншин одноосібно не перевищує 0,5% від кількості населення⁷.

Головними пріоритетами політики національної безпеки Грузії визначено: деокупацію захоплених територій Грузії, реінтеграцію громадян, що проживають на цих територіях, відновлення грузинського суверенітету на всій території держави у межах кордонів Грузії. Влада Грузії зобов'язується вживати своєчасних та ефективних заходів для деокупації території Грузії за допомогою мирних механізмів, що базуються на принципах міжнародного права. Грузія всіляко прагне уникнути дестабілізації ситуації та відновлення воєнних дій на своїх територіях, навіть ціною їх повернення до складу держави. Суттєво сприяє стабільності в Грузії той факт, що держава надає перевагу мирним засобам забезпечення безпеки і наполягає на мирному розв'язанні всіх етнополітичних конфліктів Кавказу відповідно

до принципів міжнародного права. Етнічне і релігійне розмаїття Кавказу розглядається як позитивна характеристика, перевага цього етнополітично проблемного регіону, яка, в умовах демократії і захисту прав людини, формуватиме міцну основу для стабільності, миру і розвитку Кавказу.

У забезпеченні стабільності та відновленні територіальної цілісності Грузія покладається на євроатлантичну інтеграцію та розвиток демократії. У Концепції національної безпеки Грузії зазначається, що розширення інтеграційних процесів у Європі є важливим чинником для безпеки Грузії, яка проголошує себе частиною європейського і євроатлантичного простору. Як чорноморська і південно-східна європейська країна Грузія є частиною Європи географічно, політично і культурно, — але вона була відрізана від свого природного курсу розвитку історичними катаклізмами та втручанням сусідніх держав. Прогнозується, що інтеграція Грузії в європейські та євроатлантичні структури зміцнить мир і стабільність на Кавказі. Поетапна інтеграція Грузії в Європейський Союз є одним з найважливіших напрямків політичного та економічного розвитку держави, оскільки поглиблення співпраці з ЄС супроводжується подальшим зміцнення демократичних інститутів і безпеки Грузії. Експерти зауважують, що євроінтеграційні реформи, які проводяться в Україні, Грузії та Молдові, відбуваються у схожих політичних, економічних, соціальних умовах і позитивно впливають на демократизацію та стабілізацію цих держав⁸.

Що ж стосується демократизації, то очікується, що зміцнення демократичних досягнень країни за допомогою проведення реформ позитивно вплине на стабільність і прискорення розвитку державних демократичних інститутів. Грузія ставить за мету розвиток вільного, демократичного суспільства і зміцнення верховенства закону. Суспільства, в якому всі рівні перед законом, яке є прозорим, підзвітним і гарантує права і свободи всіх громадян.

Більше того, Грузія прогнозує і покладає великі надії на демократизацію авторитарної Російської Федерації, що сприятиме стабілізації ситуації в Грузії. Зокрема Грузія вітає трансформацію Росії в стабільну, демократичну країну, яка поважає суверенітет, територіальну цілісність, демократичні цінності і ринкові принципи економіки інших країн. Адже демократизація і прогнозована зовнішня політика Російської Федерації матиме позитивний вплив на гру-

зинську, регіональну та міжнаціональну безпеку. Утім, Росія рухається у протилежному напрямку. Л. Делкур та К. Волжук, вивчаючи реакцію Російської Федерації на політичні зміни в Грузії та Україні у світлі взаємодії політики з просування демократії, здійснюваних ЄС і США, і вітчизняних моделей демократизації, констатують її жорсткий характер. Російська Федерація втрачає свою гегемонію на пострадянському просторі, паралельно посилюючи тиск на сусідні пострадянські держави. Дослідниці зауважують, що політичний, економічний тиск з боку Росії, насправді, призводить до протилежних результатів: Україна та Грузія стали послідовніше дотримуватися західного курсу інтеграції та демократизації як єдиної альтернативи розвитку держав⁹.

Влада Грузії переконана, що Росія є зараз головним джерелом етнополітичної нестабільності для усіх пострадянських держав, що рухаються в напрямку євроінтеграції. Президент Грузії Г. Маргвелашвілі заявив, що Росія готова використовувати свої збройні сили для подальшого захоплення колишніх радянських республік. За його словами, війна Росії з Грузією в 2008 році і анексія Криму в 2014 році показали, що Москва готова використовувати будь які види нестабільності в країнах, тільки щоб посилити свій вплив. «Можна сказати, що Євразійський континент живе в постійному страху. Якщо там якась нестабільна обстановка ... сусід швидко вирішить проблему за допомогою автомата Калашникова, — вважає Президент Грузії¹⁰. Г. Маргвелашвілі підкреслив, що Грузія як і раніше відчуває військову загрозу з боку Росії після втрати 20% своєї території через підтримку РФ сепаратистів у війні 2008 року.

Міністр закордонних справ Грузії також переконана, що Росія є серйозною загрозою не тільки для Грузії чи України, але і для інших країн європейського континенту. При чому етнополітична нестабільність використовується Російською Федерацією як політична технологія, що передує вторгненню у обрану об'єктом подальшої військової агресії пострадянську державу. Поширення нестабільності в Україні, Молдові чи Грузія не є відокремленими випадками — такою є реакція Росії на рішення пострадянських країн продовжити зближення з Європою, — зазначила Т. Беручашвілі¹¹.

Побоювання Грузії підтверджують пострадянські держави, що успішно пройшли шлях євроінтеграції. Враховуючи той факт, що

Росія підписала з невизнаною Абхазією договір, що передбачає створення об'єднаного угруповання військ, Естонія вважає, що це крок може в подальшому призвести до анексії Росією частини Грузії. Окрім того договір порушує мирний переговорний процес і тим самим дестабілізує ситуацію в усьому регіоні. Нагадаємо, що Росія і самопроголошена республіка Абхазія підписали 24 листопада 2014 року 10-річний Договір про союзництво і стратегічне партнерство, який передбачає створення об'єднаних збройних сил обох державних утворень. Першими пунктами в договорі значаться кроки, спрямовані на формування спільного простору оборони і безпеки. Документ передбачає створення протягом року об'єднаного угруповання військ «для відбиття агресії». Росія зобов'язується організувати підготовку абхазьких військовослужбовців та екіпірувати армію «сучасними видами озброєння». Крім того, планується передислокація сил і засобів з російсько-абхазького кордону на кордон між Абхазією і підконтрольною Тбілісі територією. Обидві сторони беруть на себе зобов'язання надати допомогу, в тому числі і військову, у випадку якщо одна із сторін зазнає озброєного нападу. Росія обіцяє «сприяти зміцненню міжнародних зв'язків Республіки Абхазія, включаючи розширення кола держав, які офіційно її визнаватимуть, і створенню умов для вступу Республіки Абхазія в міжнародні організації та об'єднання»¹².

Характерно, що Російська Федерація у відповідь на готовність Абхазії до військової співпраці обіцяє підвищити в Абхазії зарплати основних категорій працівників державних установ у сфері охорони здоров'я, освіти, науки, культури, спорту та соціального обслуговування громадян до рівня, співвідносного з рівнем оплати праці відповідних категорій працівників в Південному федеральному окрузі Російської Федерації, що свідчить про маріонетковий характер Абхазії, її недієздатність як окремої незалежної держави та повну підконтрольність Російській Федерації.

Грузинська влада та ЄС гостро розкритикували Договір про союзництво і стратегічне партнерство, укладений між Росією та самопроголошеною Абхазією. Напередодні в Грузії відбулися акції протесту проти підписання документу, який передбачає істотне розширення військового співробітництва Москви і Сухумі. Зокрема в Тбілісі пройшла багатотисячна акція протесту під назвою «Ні анексії!». Адже грузинська влада не сумнівається, що договір пе-

решкодить процесу нормалізації російсько-грузинських відносин і стане черговим кроком у напрямку анексії Абхазії.

Тому Україні, частина територій якої анексовані або перебувають на стадії сепаратизації за зовнішнього втручання Російської Федерації, є що запозичити в Грузії, яка має подібний етнополітичний досвід і пройшла війну з Росією 7 років тому. Зокрема це стосується політики залучення, реінтеграції окупованих територій. Грузія вже багато років розробляє формати, механізми і стимули, покликані пришвидшити реінтеграцію між окупованими територіями та іншими регіонами Грузії, що сприяє відновленню відносин і діалогу між громадянами Грузії, які живуть по різні боки окупаційної межі. Грузія також співпрацює з міжнародним співтовариством, залучаючи його ресурси і досвід в реалізації політики реінтеграції.

У Грузії у структурі грузинського уряду навіть функціонує Міністерство реінтеграції, в 2014 році перейменоване на Міністерство примирення і громадянського рівноправ'я. Оновлене Міністерство обіцяє тепер не стільки намагатися реінтегрувати осетинський і абхазький народи до складу Грузії, скільки примиритися з населенням сепаратистських територій, позитивно налаштувати його на перспективу возз'єднання з Грузією. Міністр примирення і громадянського рівноправ'я критикує колишню політику Грузії щодо Абхазії та Південної Осетії. «Реінтеграція — це одна з складових частин врегулювання конфлікту. Але спершу конфлікт треба врегулювати, і лише потім братися за реінтеграцію», — стверджує П. Закарєйшвілі¹³.

Раніше чиновник пояснив, що кероване ним відомство працюватиме в двох напрямках: перше — це, як і раніше, питання врегулювання етнополітичних конфліктів, а друге — проводитиме політику примирення щодо тих громадян, у яких є проблема з інтеграцією в Грузії. П. Закарєйшвілі сподівається, що після зміни назви Міністерства реінтеграції, у Абхазії і Південній Осетії, які вийшли зі складу Грузії, більше не буде підстав стверджувати, що реінтеграція для них неприйнятна. Перейменування міністерства стало одним з кроків, спрямованим на зняття напруженості у відносинах між грузинами, абхазами і осетинами, адже назва була однією з офіційних причин, посилаючись на яку, Абхазія та Південна Осетія відмовлялися співпрацювати з міністерством. Перейменування міністерства привітав також Євросоюз. Така підтримка дуже важлива для Тбілісі,

який сподівається на те, що євроінтеграція стане додатковою мотивацією для реінтеграції Південної Осетії та Абхазії.

Утім, грузинські експерти та політики скептично ставляться до перейменування міністерства, оскільки вважають, що така політика відвертає увагу від правових реалій етнополітичного конфлікту. Вони наполягають на тому, щоб термін «реінтеграція», з яким не було жодних юридичних проблем, залишався незмінним, адже етнополітичні реалії, в яких перебуває Південна Осетія та Абхазія не змінилися. «За усіма міжнародними документами ці території окуповані. І на цих територіях пройшла етночистка. Росія окупувала ці території, так що потрібно виходити з міжнародного права, а не вигадувати якісь назви», — стверджує колишній голова парламентської комісії з відновлення територіальної цілісності Грузії Ш. Малашхія¹⁴.

Тим часом науковці вважають, що в Південній Осетії та Абхазії сформувалася нова політична реальність, яка не відповідає нормам міжнародного права, але функціонує, а отже, потребує наукового вивчення та обґрунтування. Ці нові, невизнані політичні утворення слугують лабораторією політичної географії, оскільки їх кордони з Грузією залишаються внутрішніми, умовними, але не менш умовними є їх кордони з Росією, — припускають П. Джолікера та Ф. Лабаре¹⁵. Абхазія та Південна Осетія як квазидержавні формування є політичними утвореннями без окреслених кордонів — вони не інтегровані ні в Грузію, ні в Росію, але й не відокремлені від обох держав, функціонуючи в зоні їх впливу та взаємодії. При цьому залишаючись джерелом нестабільності в регіоні.

Характеризуючи модель етнополітичної стабільності Грузії, визначимо її як динамічну, горизонтальну, гнучку етнополітичну стабільність, характерну для поліетнічних демократичних держав, що відповідає на сучасні виклики. І це підтверджують нормативно-правові акти етнонаціональної та безпекової сфери держави.

1. *Karagiannis E.* The 2008 Russian-Georgian war via the lens of Offensive Realism / E. Karagiannis // *European Security*. — 2013. — Vol. 22. — Issue 1. — P. 74. 2. *Convincing State-Builders? Disaggregating Internal Legitimacy in Abkhazia* / K. Bakke, J. O'Loughlin, G. Toal, M. Ward // *International Studies Quarterly*. — Vol. 58. — Issue 3. — P. 593. 3. *У Грузії нова Концепція безпеки* [Електронний ресурс] / УНІАН. — Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/587233-ugruziji-nova-kontseptsiya-bezpeki.html>. 4. *National Security Concept of Georgia* [Електронний ресурс] / Ministry of Foreign Affairs of Georgia. — Режим досту-

пу : <http://www.mfa.gov.ge/MainNav/ForeignPolicy/NationalSecurityConcept.aspx?lang=en-US>. **5.** Вітман К.М. Грузія у пошуку алгоритму вирішення етнополітичних конфліктів на своїй території / К. М. Вітман // Політологічний вісник. — 2008. — № 34. — С. 200. **6.** Gachechiladze R. The New Georgia: Space, Society, Politics / Gachechiladze R. — Tbilisi State University, 2014. — P. 112. **7.** Национальный состав Грузии [Електронний ресурс] / Адамалла. — Режим доступу : <http://www.adamalla.com/showthread.php?t=917>. **8.** Zharova L. Comparative analysis of EU membership candidate countries legal economic framework (Ukraine, Georgia, Moldova) / L. Zharova, N. Ereemeeva // Маркетинг і менеджмент інновацій. — 2015.—№ 2. — С. 175. **9.** Delcour L. Spoiler or facilitator of democratization?: Russia's role in Georgia and Ukraine / L. Delcour, K. Wolczuk // Democratization. — 2015. — Vol. 22. — Issue 3. — P. 469. **10.** Росія хоче захопити країни колишнього СРСР — президент Грузії [Електронний ресурс] / Українська правда. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/05/20/7068426/> **11.** Россия представляет угрозу для европейского континента, заявила в Праге министр Грузии [Електронний ресурс] / Радио Прага. — Режим доступу : <http://radio.cz/ru/rubrika/novosti/rossiya-predstavlyayet-ugrozu-dlya-evropejskogo-kontinenta-zayavila-v-prage-ministr-gruzii>. **12.** Договор между Российской Федерацией и Республикой Абхазия о союзничестве и стратегическом партнерстве [Електронний ресурс] / Кавказский узел. — Режим доступу : <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/252910/>. **13.** У Грузії з'явилося Міністерство примирення і громадянського рівноправ'я [Електронний ресурс] / УНІАН. — Режим доступу : <http://www.unian.ua/world/869799-u-gruziji-zyavilosya-ministerstvo-primirennya-i-gromadyanskogo-rivnopravuua.html>. **14.** В уряді Грузії з'явилася посада міністра примирення [Електронний ресурс] / Дзеркало тижня. — Режим доступу : http://dt.ua/WORLD/v-uryadi-gruziyi-z-yavilasya-posada-ministra-primirennya-134966_.html. **15.** Jolicoeura P. The Breakup of Georgia: Fragmentation or Settlement Fringe? / P. Jolicoeura, F. Labarre // Journal of Borderlands Studies. — 2015. — Vol. 30. — Issue 1. — P. 27.

Aslanov Stelas. Georgia in Search of Mechanisms to Counteract Ethnopolitical Instability and Reintegration of Abkhazia and South Ossetia

The features of ensuring the ethnopolitical stability in Georgia as a country that has suffered from military aggression by the Russian Federation earlier than Ukraine are analyzed. Ukraine, which territories are annexed territories and covered with separatism, is encouraged to borrow some political and legal mechanisms for policy engagement and reintegration of the occupied territories. Georgia for many years has developed formats and incentives designed to reintegrate the occupied territories.

Over 25 years — a relatively short existence in the status of an independent democratic state Georgia became an object of repeatedly aggressive expansionist ethnopolitical policy of Russian Federation. As a result of the Georgian-Abkhaz conflict in which Russia participated, supporting the separatist movement, part of Georgian territory was occupied by Russian troops under the guise of a peacekeeping mission. Currently, South Ossetia and Abkhazia are self-proclaimed quasistates that de facto

controlled by Russia. It should be noted that Russia long before the war pursued an active policy of integration of these territories, including illegally giving Russian citizenship to Abkhazians and South Ossetians.

Therefore, after the Russian-Georgian war Georgia is very attentive to ensuring ethnopolitical stability and neutralizing threats of ethnopolitical origin. The current National Security Concept of Georgia taken after the Russian-Georgian war in 2011 and fully reflects the full range of ethnopolitical threats to national security. The current version of the National Security Concept of Georgia pay much attention to the issue of stability and destructive role of Russian Federation in this process of the region. Thus, the term «stability» in different variations used in document the record number of times for the post-Soviet countries — 27.

After participating in the ethnopolitical conflicts on its territory, the war with neighbouring Russia, the loss of territories that became the unrecognized quasistates, Georgia highly appreciates stability, especially ethnopolitical stability. This is evidenced by the fact that ensuring regional stability appears among the national interests of Georgia defined by National Security Concept, along with the sovereignty and territorial integrity of Georgia, development of state institutions and the strengthening of democracy, the development of effective national security system, providing European integration.

The consequence of previous ethnopolitical conflicts in Georgia was the appearance of three autonomous regions — Adzharia, Abkhazia and South Ossetia. With three recessive minded regions densely populated with national minorities Georgia managed to keep only Adzharia. So, having lost the control over a part of its territory of Georgia gives preference to conservative ethnic policy. Georgia still does not lose hope for the restoration of the territorial integrity, persuading the international community that Abkhazia and South Ossetia are historically integral parts of Georgia but not independent states. The main priorities of the national safety policy of Georgia identified: deoccupation of Georgia occupied territories, reintegration citizens living in the territories, restoration of Georgian sovereignty throughout the state within the borders of Georgia. The Georgian authorities undertakes timely and effective measures for deoccupation of Georgia through peaceful mechanisms based on the principles of international law. Georgia seeks to avoid destabilization on their territories.

Significantly contributes to stability of Georgia the fact that the state prefers peaceful ways to provide security and insists on the peaceful settlement of ethnopolitical conflicts of the Caucasus accordance with the principles of international law. In providing stability and restoring territorial integrity Georgia relies on Euro-integration and the development of democracy. It is predicted that the integration of Georgia into the European structures will strengthen peace and stability in the Caucasus.

The government of Georgia believes that Russia is now the main source of ethnopolitical instability for all post-Soviet states that move towards European integration. These fears are confirmed by post-Soviet states, who successfully passed the path of European integration.

Describing the model of ethnopolitical stability of Georgia, we define it as a dynamic, horizontal, flexible ethnopolitical stability, typical to multi-ethnic democracies.

Key words: ethnopolitical stability, national safety, reintegration.

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 327.8

В. Ю. ГОДЛЕВСЬКА
А. В. ДЕНИСЮК

ГРОМАДСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ЯК МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ

Проаналізовані сутність і роль громадської дипломатії в побудові діалогічних відносин у сучасному політичному просторі. Акцентовано увагу на зростаючому впливові неурядових громадських організацій на прийняття важливих політичних рішень на світовій арені. Розглянуто нові технології, зокрема, нові мас-медіа як засіб для реалізації політичного діалогу в рамках громадської дипломатії. Запропоновано розробити механізми фінансової підтримки розвитку громадської дипломатії, яка здатна виступити додатковою силою у розв'язанні політичних конфліктів.

Ключові слова: політичний діалог, громадська дипломатія, неурядові організації, нові мас-медіа, соціальні мережі, політичні технології.

Годлевская В.Ю., Денисюк А.В. Общественная дипломатия как механизм реализации политического диалога

Проанализированы сущность и роль общественной дипломатии в построении диалогических отношений в современном политическом пространстве.

© ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юріївна — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету

© ДЕНИСЮК Анастасія Валентинівна — студентка факультету політології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Акцентировано внимание на растущем влиянии неправительственных организаций на принятие важных политических решений на мировой арене. Рассмотрены новые технологии, в частности, новые СМИ как средство для реализации политического диалога в рамках общественной дипломатии. Предложено разработать механизмы финансовой поддержки развития общественной дипломатии, которая способна выступить дополнительной силой в решении политических конфликтов.

Ключевые слова: *политический диалог, общественная дипломатия, неправительственные организации, новые СМИ, социальные сети, политические технологии.*

Godlevskaya Valentine, Denysiuk Anastasia. Public diplomacy as a mechanism implementation of the political dialogue

The essence and role of public diplomacy in building a dialogical relationship in modern political space. The attention is focused on the growing influence of nongovernmental organizations in making important political decisions in the world. Consider new technologies, including new media as a tool to implement the political dialogue in the framework of public diplomacy. Offered financial support to develop mechanisms of public diplomacy, which is able to act more force to resolve political conflicts.

Key words: *political dialogue, public diplomacy, nongovernmental organizations, new media, social networks, political technologies.*

Політичні відносини різних рівнів (міждержавні, між політичними суб'єктами та ін.) нині зазнають істотних трансформацій. Процеси глобалізації, активізація громадських організацій і рухів, поширення новітніх комунікаційних технологій супроводжуються як появою нових акторів, так і створенням нових механізмів налагодження політичного діалогу. Нині громадський рух інтегрований у світові політичні процеси, зокрема, через таких головних суб'єктів політиці, як неурядові громадські організації. Вони стали вагомими акторами міжнародного суспільно-політичного життя, сформувавши так званий «другий рівень» дипломатичних відносин, а саме, — громадську дипломатію (ГД). Під ГД найчастіше розуміють новий вид традиційної дипломатії, «засіб взаємодії між державами, в рамках якого вони намагаються впливати на національні інтереси один одного, не вдаючись до застосування сили»¹. Однак, на відміну від традиційної дипломатії, безпосереднім об'єктом зовнішньої політики, яка реалізується засобами ГД, є не влада іншої держави, а певні цільові аудиторії, громадськість.

Відповідно, ГД може виступати особливим способом взаємодії, механізмом узгодження інтересів, побудови діалогу між суб'єктами

політичної комунікації. Під політичним діалогом у наявному дослідженні мається на увазі двостороннє спілкування політичних суб'єктів у формі публічного висловлення своїх політичних поглядів, оцінок з метою з'ясування інтересів один одного, пошуку спільної позиції, досягнення згоди або компромісу².

ГД сформувалася в умовах «холодної війни» та домінування таких ЗМІ, як радіо та телебачення. Утім сьогодні вона суттєво змінюється, а також переосмислюються її концептуальні засади, що й зумовлює актуальність дослідження цього явища.

ГД, як наукова категорія, привертає увагу багатьох науковців (Я. Мелісен, Дж. Най, Н. Кулл, М. Леонард, Ф. Сейб, К. Россу, А. Буланов, Н. Качинська, А. Лузан, Є. Макаренко, О. Новакова, І. Слісаренко, О. Тищенко-Тишковець, І. Сухорольська, І. Тодоров, Ц. Чжан, В. Ціватий та ін.). Однак її роль і місце в сучасних політичних відносинах є недостатньо дослідженими, а можливості ГД для реалізації політичного діалогу потребують детального теоретико-прикладного дослідження.

Як зазначалось, у науковій літературі під ГД розуміли діяльність держави з метою впливу на закордонні цільові аудиторії. У вітчизняній науці паралельно використовуються терміни «громадська дипломатія» і «публічна дипломатія», а прихильники останнього варіанта вважають ГД як таку, що не пов'язана із державою та її інституціями. Поряд з розумінням ГД як *public diplomacy*, у російській науковій літературі з'явилося й інше значення терміну — дипломатія на рівні громадських організацій. Це спричинило певну плутанину: навіть серед експертів зустрічається переконання, що *public diplomacy* є лише діалогом на рівні неурядових організацій. Тим часом, під цим поняттям мається увазі більш широкий спектр напрямків діяльності: від зарубіжного мовлення до освітніх обмінів.

Звичайно, ГД нерозривно пов'язана із сферою PR. Багато дослідників указують на існування чіткої тенденції до поєднання власної та закордонної аудиторії під час обговорення міжнародних питань³. Це закономірно в умовах, коли такі аудиторії легко можуть знайти спільну мову й поза державою. Натомість їхнє розрізнення сьогодні можливе лише у державі, яка контролює власний інформаційний простір.

Звичайно, громади як певні територіальні общини, переважно не здійснюють міжнародну діяльність, на відміну від місцевої влади,

бізнесу або ж організації громадянського суспільства. Коли йдеться про останніх, то влучним терміном є «громадянська дипломатія» («*citizen diplomacy*»)⁴. Використовуючи термін «громадська дипломатія», найчастіше мається на увазі участь громадськості як активних суб'єктів міжнародної взаємодії поряд із державами. Однак цей вид дипломатії спрямований і на досягнення порозуміння, побудову довірливих довгострокових взаємовідносин між народами і цивілізаціями.

Можна погодитись із А. Косаревим, що розвинені неурядові організації у державі можуть взяти на себе так звану функцію «другого дихання» і бути провідниками громадської дипломатії, зміцнюючи взаємини між громадянськими суспільствами різних держав⁵.

Відомий американський політолог Гарвардського університету Дж. Най вважає, що «третім вимір публічної дипломатії є розвиток довгострокових відносин з ключовими особами протягом багатьох років шляхом надання стипендій, обмінів, тренінгів, семінарів, конференцій, а також доступу до каналів ЗМІ»⁶. Зрозуміло, що у цих сферах найуспішніше працюють неурядові організації. Яскравим прикладом, на погляд автора, може слугувати діяльність таких організацій як Рада міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX), Freedom House, Transparency International тощо.

Сучасна громадська дипломатія розвивається досить бурхливо через вплив нових технологій. Зокрема, йдеться про збільшення кількості інтернет-користувачів у державах, які розвиваються. Природним розвитком Інтернету стало поширення технологій Web 2.0, що відзначаються активною участю користувачів у створенні веб-контенту. Крім того, важливим фактором є розповсюдження мобільного зв'язку із широкими комунікаційними можливостями. Внаслідок цього громадський активіст за допомогою сучасних технологій може створювати і розповсюджувати міжнародні новини на якісно новому рівні. У світовому політичному вимірі це приводить до формування множинних ідентичностей та зменшення значення територіальної приналежності.

Наступним важливим чинником розвитку ГД, як механізму побудови політичного діалогу, є зростання чисельності і ролі недержавних акторів на міжнародній арені. Серед них особливо помітні неурядові організації, міжнародні ЗМІ та транснаціональні корпорації. Не останню роль у цьому процесі відіграли нові мас-медіа,

зокрема, соціальні мережі, які сприяють обміну інформацією між громадянами різних держав, активізують політичну поведінку, сприяють розв'язанню глобальних і регіональних проблем тощо. Активне використання «Twitter», «Facebook», «Вконтакте» та ін. комунікативних технологій стало вагомим чинником у побудові діалогу між громадянами України і Росії, України і країн Заходу та ін.⁷

Звичайно, неурядові громадські організації мають свої сайти в Інтернеті. Проте, часто саме у соціальних мережах відбувається активна взаємодія між громадянами і організаціями, які відносяться до різних держав. У віртуальному просторі обговорюють проблеми, проводять семінари, конференції і організують спільні політичні акції. Таким чином, вибудовується політичний діалог між громадськими організаціями, активними громадянами, що сприяє обміну досвідом, підвищенню рівня культури і свідомості громадян, створенню правдивих уявлень про певні політичні події тощо.

Міжнародні неурядові організації стали настільки впливовими, що досягли здатності конкурувати з державними структурами у виконанні певних суспільних функцій⁸. Такі організації мають певні переваги перед урядовими структурами, серед яких, можна виокремити те, що вони цілі виражають просто, доступно і ясно; вміють легко домовлятися та ефективно співпрацювати; конструктивно налаштовані на реалізацію конкретних завдань у сфері своєї компетенції; сміливо висловлюють свої погляди, оскільки є відносно незалежними у своїх рішеннях порівняно з дипломатами, зайнятими у сфері двосторонніх відносин тощо.

Отже, функціонування міжнародних неурядових організацій порушує державну монополію на політичну творчість і політичну інформацію, активізує змагання і конкуренцію на ринку ідей. Завдяки їх діяльності суспільство стає більш відкритим, а діяльність урядових структур є більш прозорою. Неурядові організації сприяють формуванню громадської позиції стосовно ключових сфер функціонування української держави, стають ефективною рушійною силою євроінтеграційного процесу⁹.

З огляду на основні складові ГД, а саме — учасників, методи і технології використання, розглянемо її діалогічний потенціал. Тепер мережеві неурядові суб'єкти, яким властиві гнучкість, надійність, адаптивність, здатність швидко розростатися та миттєво реагувати

на події міжнародного життя¹⁰, мають більший кредит довіри і встановлюють більш широкі контакти. Натомість держави можуть протиставити цьому значні фінансові та організаційні ресурси, визнану легітимність, владні повноваження і досвід. У минулому уряди розглядали громадськість із активною незалежною позицією, як перешкоду для стратегій ГД.

Сьогодні ж значний діалогічний потенціал громадськості є очевидним. З іншого боку, кожен новий гравець у межах ГД може не тільки підсилити, а й знівелювати урядові меседжі¹¹. Досить згадати приклади підтримки позицій та ідей Е. Сноудена низкою незалежних американських організацій. Усе це створює додаткові труднощі для держав у реалізації зовнішньополітичних інтересів.

Звичайно, нові технології є впливовими, але результат їх дії може виявитись непередбачуваним. Те, що на початкових етапах інформаційної кампанії здається безсумнівною перевагою, згодом може успішно використати противник і тим самим зашкодити цілям ГД. Авторитарні режими ефективно освоюють інформаційні технології та, виділяючи значні ресурси, розгортають широкомасштабні стратегії пропаганди. Наприклад, діяльність Росії, незважаючи на широке застосування новітніх технологій та залучення неурядових структур, неможна зарахувати до нової ГД. На відміну від сутності ГД, російська пропаганда не побудована на довірі як базисі легітимності та впливовості учасників комунікації¹².

Особливе занепокоєння викликає свідома та несвідомо підтримка російської пропаганди з боку певних українських телерадіоканалів, газет та інтернет-ресурсів. Це підтверджує дослідження Центру медіа-комунікацій «Нова Україна», що стосується розповсюдження в українських регіональних ЗМІ міфу про історичну обумовленість і природність захоплення Криму¹³.

Яскравим прикладом застосування ГД з боку Заходу є частування протестувальників на Євромайдані заступником держсекретаря США В. Нуланд та відповідна реакція міжнародними громадськими організаціями в Україні та Росії. Вдалими є повідомлення і «політичні неологізми», які, за підтримки українських посадовців, ЗМІ та демократично налаштованих росіян, поширює українська громадськість з метою протидії російській пропаганді, — «колоради», «путлер», «намкрыш» та ін. Отож, ГД створила основу для форму-

лювання певних рекомендацій для її учасників і постала певним механізмом для налагодження політичного діалогу.

Тут важливу роль відіграють високий рівень довіри та позитивна репутація учасників ГД, що сприяють створенню ефективних мереж на добровільних засадах і дає змогу вчасно реагувати на зміни, максимально збільшувати свою присутність та зменшувати кількість використаних ресурсів. Окрім того, потрібно постійно вивчати інформаційний простір з метою виявлення вірусного контенту, його подальшого використання на свою користь, а також протидії ймовірним супротивникам.

Важливими складовими інформаційної політики України повинна стати як контрпропаганда Росії, так і розвиток власної ГД. Щодо першого, — то навряд чи вдасться досягти успіху, використовуючи методи самої Росії, — широкомасштабне міжнародне телемовлення та утримання армії «інтернет-тролів», оскільки фінансова спроможність нашої держави значно менша, а конкуренція за аудиторію у світі дуже висока. Натомість варто, з одного боку, максимально залучати інтернет-громадськість, а з іншого, — розкривати неправдивість ворожої пропаганди шляхом створення документальних фільмів, публіцистики різними мовами, які відзначаються достовірністю, чіткою аргументацією, науковим підходом. Для розповсюдження такого контенту не обов'язково створювати додаткові канали чи структури, оскільки поширення якісного продукту авторитетного виробника в Інтернеті є перспективнішим¹⁴.

ГД України потрібно спрямувати насамперед на населення Росії та інших країн СНД. За умов певних успіхів у реформування будь-якої сфери діяльності це створить безпрецедентні можливості для такої дипломатії. Інформаційними приводами у такому випадку можуть бути: результати реальної антикорупційної боротьби у вищих ешелонах влади (судові рішення, збільшення прозорості щодо фінансів та майна); аскетичний спосіб життя і наближеність нової влади до простих людей; обов'язковість закону для усіх чиновників та наближених до них осіб.

Отже, ГД є інструментом довгострокової дії, який рідко дозволяє отримати бажаний результат у окремії ситуації, але створює сприятливий клімат для зовнішньої політики в цілому. У контексті збільшення ваги ГД у побудові політичного діалогу Україна повинна

виконати такі завдання: інформувати зарубіжну громадськість про позицію держави і суспільства; отримувати зворотний зв'язок від зарубіжної громадськості; брати участь у виробленні чіткої зовнішньополітичної позиції України з урахуванням думки зарубіжної громадськості. Перше завдання можна ефективніше реалізується завдяки збільшенню фінансування ГД, що відбулось протягом останніх років, відродження старих і створення нових інструментів зовнішньої комунікації України. Проте в системі ГД, як і раніше, мало освітніх обмінів і деяких інших інструментів довгострокової дії. Друге і третє завдання сьогодні де-факто недостатньо вирішуються. Проте без комплексної роботи зі створення позитивної репутації держави, довіри до учасників діалогу, ефективної і активної діяльності громадських організацій поширювати інформацію неефективно і побудувати політичний діалог неможливо. Надалі зростатиме роль і можливості ГД у питаннях попередження та вирішення конфліктів через масові інтернет-комунікації.

Проблематика побудови політичного діалогу є доволі різноплановою, тому потребує дослідження роль у цьому процесі не лише громадської дипломатії, але й урядових структур, які мають потужну державну підтримку.

1. *Дробот Г.* Дипломатия — средство международно-политических взаимодействий. Вопросы теории / Г. Дробот // *Обозреватель-Observer*, 2008. — № 12. — С. 91–99. 2. *Ляпіна Л.* Діалог політичний / Л. Ляпіна // *Політична енциклопедія* / редкол. : Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. — К. : Парламентське видавництво, 2011. — 808 с. 3. *The New Public Diplomacy. Soft Power in International Relations* / Brian Hocking, Petervan Ham, Alan K. Henrikson and others; edited by Janelissen. — New York : Palgrave Macmillan, 2005. — 221 p. 4. *Сухорольський П. М.* Поняття та сутність громадської дипломатії / П. М. Сухорольський, І. Ю. Місюк // *Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. — 2011. — № 1 (75). — С. 178–181. 5. *Костырев А. Г.* «Разумная сила», общественная дипломатия и социальные сети как факторы международной политики / А. Г. Костырев // *Полис*. — № 2. — М. : Институт сравнительной политологии, 2013. 6. *Nye J. S.* Soft Power : The Means to Succeed in World Politics / Nye J. S. — New York : Public Affairs, 2004. — 191 p. 7. *Денисюк С. Г.* «Нові мас-медіа» як чинник впливу на сучасні політичні комунікації / С. Г. Денисюк // *Гілея : збірник наукових праць*. — К. : ВІР УАН, 2015. — Вип. 94. — С. 395–398. 8. *La Porte T.* The Legitimacy and Effectiveness of Non-State Actors and the Public Diplomacy Concept [Електронний ресурс] / Teresa La Porte // *Public Diplomacy Theory and Conceptual Issues*. — 2012. — Режим доступу : publications/perspec-

tives/CPDPerspectives EUPower.pdf. **9.** *Новакова О. В.* Роль міжнародних неурядових організацій в реалізації концепції сталого розвитку / О. В. Новакова. // Політологічні записки. — 2013. — № 7. — С. 8–10. **10.** *Zaharna R. S.* Battlesto Bridges: U. S. Strategic Communication and Public Diplomacy after 9/11 / Rhonda S. Zaharna. — New York : Palgrave Macmillan, 2010. — 248 p. **11.** *Zimmerman S.* The New Public Diplomacy: the Winning Move in Revolutions [Електронний ресурс] / Shannon Zimmerman. — Режим доступу : uploads/2013/02/Shannon-Zimmerman-The-New-Public-Diplomacy.pdf. **12.** *Arsenault A.* Public Diplomacy 2.0 / Amelia Arsenault // Toward a New Public Diplomacy / edited by Ph. Seib. — New York : Palgrave Macmillan, 2009. — P. 135–253. **13.** *Як штучно створене словосполучення інфікувало українські ЗМІ* [Електронний ресурс] / Інститут стратегічних досліджень «Нова Україна». — Режим доступу : . Заходи громадської дипломатії іноземних держав як засіб впливу на масову аудиторію в Україні / І. Сухорольська // . — 2014. — Вип. 26. — С. 141–148.

***Godlevskaya Valentina, Denysiuk Anastasia.* Public diplomacy as a mechanism implementation of the political dialogue**

The role of public diplomacy in building political dialogue. Showing public diplomacy helps in solving international political conflicts. Today social movement integrated into global political processes through civil society organizations. Modern public diplomacy is developing rapidly due to the impact of new technologies. Particular, the increase in the number of Internet users in countries that are developing. The natural development of the Internet was spreading technology Web 2.0, which marked the active participation of users in creating Web content. In addition, an important factor is the proliferation of mobile broad communications capabilities. Consequently, public activist with the help of modern technology can create and distribute international news to a qualitatively new level. In the global political dimension, it leads to the formation of multiple identities and reduce the importance of territorial identity.

An important factor in the development of public diplomacy as a mechanism for building a political dialogue is population growth and the role of non-state actors in the international arena. Among them especially notable non-governmental organizations, international media and multinationals. Not the least role in this played by new media, including social networks that facilitate the exchange of information between citizens of different states, intensifying political behavior, contribute to solving global and regional problems and more. Active use «Twitter», «Facebook», «Vkontakte» and others. Communication technology was an important factor in building a dialogue between Ukraine and Russia, Ukraine and the West, and others.

International NGOs have become so influential that have achieved the ability to compete with the government in the implementation of certain public functions. These organizations have certain advantages over the government, among which can highlight what they express goals simple, accessible and clear; can easily negotiate and cooperate effectively; structurally configured to implement specific tasks in the area

of its competence; feel free to express their views, as there is relatively independent in its decisions compared with diplomats engaged in bilateral relations and so on.

The attention that to enhance the role of public diplomacy in building political dialogue Ukraine must fulfill the following objectives: to inform the public about the foreign position of the state and society; get feedback from the foreign public; participate in the development of a clear foreign policy position of Ukraine on the advice of the foreign public. The first problem can be effectively realized through an increase in funding for public diplomacy that took place in recent years, the revival of old and new external communication tools Ukraine. However, the system of public diplomacy still had some educational exchanges and other instruments of long-term action. The second and third tasks today de facto not solved. However, no comprehensive work to create a positive image of the state, the credibility of participants in the dialogue, and efficient activity of public organizations to disseminate information effectively and build a political dialogue is impossible. Further increase the role and possibilities of public diplomacy in the prevention and resolution of conflicts through massive online communications.

Key words: political dialogue, public diplomacy, nongovernmental organizations, new media, social networks, political technologies.

УДК 502: 327.7

В. Л. КИРИК

ЕКОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Розглядається екологічний зміст концепту сталого розвитку.

Ключові слова: екологія, екологічна криза, сталий розвиток, збереження довкілля, економічне зростання.

Кирик В. Л. Экологический контекст устойчивого развития

Рассматривается экологическое содержание концепта устойчивого развития.

Ключевые слова: экология, экологический кризис, устойчивое развитие, сохранение окружающей среды, экономический рост.

Kyryk Vyacheslav. The ecological context of sustainable development

We consider the environmental content of the concept of sustainable development.

Key words: ecology, ecological crisis, sustainable development, avoid updating the environment, economic growth.

© КИРИК Вячеслав Леонідович — кандидат політичних наук, доцент Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Початок III-го тисячоліття відзначається різким попіршенням усіх планетарних екосистем — атмосфери, гідросфери, лвтосфери і біосфери. Озброївшись новітньою технологією, людство наслідує той спосіб мислення, що заохочує панування над природою та її експлуатацію заради сьогоденних вигід. Воно живе за принципом: «Все, що має природа, є у великій кількості, і все це наше». Отже, не слід турбуватись з приводу ерозії ґрунтів, забруднення вод, повітря, виснаження природних ресурсів, зникнення видів рослин і тварин.

Така логіка розвитку цивілізації абсурдна і катастрофічна. Ось чому найважливішим сьогодні завданням людства є створення моделі життєздатного суспільства, яке «вміє задовольняти потреби всіх своїх членів, не прирікаючи на злидні майбутні покоління»¹. На жаль, реальної моделі такого суспільства поки що немає. Але землянам слід піти на сміливий та рішучий крок — зробити рятування навколишнього природного середовища головним організуючим принципом цивілізації². Це стане можливим, лише коли більшість людства прозріє перед обличчям неминучої небезпеки, і весь рід людський згуртується для застосування рішучих заходів. Настав час домовитись і про засоби досягнення цього.

На наш погляд, неоціненним у даному випадку є ідея сталого розвитку³, яка знаходить все більше прихильників і в нашому суспільстві (В. Андрущенко, Г. Білявський, О. Васюта, Т. Гардашук, А. Голубець, І. Грабовська, Д. Городзинський, В. Деркач, О. Кіндра-тець, В. Крисаченко, М. Кисельов, С. Мороз, А. агорна, Б. Патон, О. алтовський, Л. Сидоренко, К. Ситник, Т. Тимочко, А. олстоухов, М. Хилько та ін.).

Концепція сталого розвитку має свою історію. У виробленні важливих концептуальних підходів до її обґрунтування і вирішення велику роль відіграв «Римський клуб», який у 70-х роках гостро поставив проблеми глобальної екологічної кризи і подальшого розвитку людства на «порядок денний». Не можна не помітити, що в перших доповідях клубу провідна роль відводилась науково-технічним аспектам екологічних проблем, що досить виразно відображено в праці групи М.Медоуза «Межі зростання» (М., 1978), то в наступних доповідях — «Людство на поворотному рубежі» М. Месаровича і Е.Пестеля (Нью-Йорк, 1974), «Перегляд міжнародного порядку» Я.Тінбергена (Роттердам, 1975), модель «Глобальні обмеження і новий

погляд на розвиток», розроблена групою японських вчених під керівництвом І.Кайя, латиноамериканська модель дослідження шляхів вирішення глобальних проблем країнами, що розвиваються, створена під керівництвом А.Еррери, модель «Цілі глобального розвитку» (керівник Е.Лассо), в якій відображено необхідність перебудови системи цілей і орієнтирів соціального прогресу, розробка Д.Габора з ін. «За межами епохи марнотрацтва» (Мілан, 1976), А.Пестеля «За межами зростання» (Москва, 1988), А.Печчеї «Людські властивості» (Москва, 1980) нарешті, доповідь І.Боткіна та ін. «Нема меж навчанню» (Нью-Йорк, 1979) і праця А.Гора «Земля у рівновазі. Екологія і людський дух» (Нью-Йорк, 1993) та ін. — суттєве місце приділяється соціальним і культурним передумовам пом'ягшення екологічної ситуації.

Зазначені глобальні моделі допомогли сприйняттю екологічних проблем як першочергових і, безперечно, стимулювати розвиток як неформального «зеленого руху», так і створенню відповідних державних (міністерств, агенств по охороні природи) і міжнародних (ЮНЕСКО, ЮНЕП) органів і організацій на які покладено регулювання діяльності в галузі природокористування. І вже в 60-х роках ООН переходить до комплексного багатостороннього природоохоронного співробітництва. Це увінчалось прийняттям у 1972 р. на Першій всесвітній конференції по навколишньому середовищу міжнародних природоохоронних принципів (Стокгольмська декларація) і створенням спеціального органу — Програми ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП). У 1983 р. ООН створила Всесвітню Комісію по навколишньому середовищу і розвитку, якою було розроблено і затверджено Генеральною Асамблеєю ООН у 1987 р. «Всесвітню стратегію охорони природи».

У важливому звіті цієї Комісії «Наше спільне майбутнє» пролунало попередження про те що людство повинно змінити багато чого у своїй діловій активності і способі життя, бо інакше його чекають тяжкі випробування і різке погіршення навколишнього середовища. Економіка повинна задовольняти потреби і законні бажання людей, але її зростання повинно вписуватись у межі екологічних можливостей планети. Комісія, названа по прізвищу свого голови Комісією Брундтланд (прем'єр-міністр Норвегії) закликала до «нової ери економічного розвитку, безпечного для навколишнього се-

редовища». Вона заявила: «Людство в змозі зробити розвиток сталим — забезпечити, щоб воно задовольняло потреби теперішнього часу, не піддаючи ризику здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби»⁴.

Саме так вперше в міжнародних документах було використано термін «Sustainable development», який в українському перекладі інтерпретується як «сталій розвиток». У 1989 р. ООН розпочала підготовку конференції по розвитку і навколишньому середовищі, щоб сформулювати принципи досягнення сталого розвитку. Комісія Брундтланд визначила сутність поняття «сталого розвитку» двома ключовими моментами: принципом справедливості для прийдешніх поколінь (збереження для них природних ресурсів) і комплексним прийняттям рішень (врахування екологічних обмежень при прийнятті економічних рішень). Комісія зазначила, що загальною ідеєю стратегії сталого розвитку є необхідність інтегрування екологічних та економічних підходів у реальних діях. Це передбачає як інституційні угоди на всіх рівнях, так і зміну стратегічних державних пріоритетів.

Визначальними показниками (критеріями) сталого розвитку було запропоновано фізичне виживання та стабільні умови життєзабезпечення. Останнє передбачає рівність прав сучасних та майбутніх поколінь на цілісний стан біосфери та її природних ресурсів. Реалізація цього критерія потребує від сучасного покоління відмови від постійного і швидкого зростання добробуту і переходу до принципу стабільного добробуту.

Загалом програму сталого розвитку Комісії Брундтланд було підтримано в цілому ряді наукових досліджень і звітів міжнародних організацій, а також на Конференції по навколишньому середовищу та розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) і Йоганнесбурзі (2002 р.). І все ж інтерпретація поняття «сталого розвитку» вимагає більш конкретного визначення. З одного боку під ним розуміють такий економічний розвиток, який забезпечує стійкий рівноважний стан навколишнього середовища, а з другого боку — стійке, постійне економічне зростання. Але економічний розвиток і економічне зростання це не одне і те ж. Економічний розвиток — більш широке поняття, яке враховує соціальні, екологічні та інші складові, характеристики ж економічного зростання обмежуються здебільшого доходом та валовим продуктом на душу населення.

Але розгляд двох домінуючих концепцій розвитку світової системи — ресурсної та біосферної — класичне розуміння «сталого розвитку» поки що недостатньо прояснює шляхи ліквідації глобальної екологічної кризи. Класичне визначення сталого розвитку — як такого, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби, безсумнівно близькі до ресурсних концепцій. Біосферній же концепції відповідає таке трактування сталого розвитку, коли господарча діяльність не веде до перевищення критичного порогу збурення біосфери або коли зберігається такий обсяг природного середовища, який зданий забезпечити стійкість біосфери з включеною в неї господарською діяльністю людини. Це такий шлях господарювання, «який призводить до мінімуму виснаження природних ресурсів і зменшує забрудненість навколишнього середовища»⁵.

Здійснюються спроби інтерпретації «сталого розвитку» і через такі напрямки: технократичний («техніка створює проблеми, вона ж їх і вирішує»); природоохоронний («земля це сад, за садом потрібно дбати і охороняти його»); екосистемний («все в одному — одне в усьому»); управлінський («обмеження меж зростання»); культурологічний («подолати екологічне невігластво») і т.п.

Розробники стратегії сталого (усталеного, стійкого, тривкого, збалансованого) розвитку прагнуть врахувати не тільки стійку нерівновагу органічного світу, а вкрай неврівноважені процеси соціально-економічного розвитку. Це зробити непросто, адже для досягнення сталого розвитку необхідні відповідні *передумови*. Такими, як зазначається в доповіді міжнародної комісії з навколишнього середовища є:

- політична система, яка здатна забезпечити участь широкої громадськості у прийнятті рішень;
- економічна система, яка могла б забезпечити розширене виробництво та технічний прогрес на власній міцній базі;
- соціальна система, здатна знімати напруження, що виникає при негармонійному економічному розвитку;
- система ефективного виробництва, орієнтованого на збереження еколого-ресурсної бази;
- технологічна система, яка могла б стимулювати постійний пошук нових рішень;

— міжнародна система, що сприяла б сталості торгових та фінансових зв'язків;

— адміністративна система, достатньо гнучка, здатна до самокорекції⁶.

Такий спектр передумов обґрунтування стратегії подальшого розвитку людства і зокрема «переорієнтації системи сучасного матеріало- та енергоємного екологічно небезпечного природокористування, — як справедливо зауважує М. Кисельов, — є слушним і відбиває масштабність завдань, що постали перед людством. Об'єднання в єдиний комплекс різнопланових заходів — від удосконалення конкретних технологій до поліпшення «людських якостей» (А. Печчеї) і пересмислення засад та стратегій подальшого існування соціуму — безумовно буде корисним для досягнення стану усталеного розвитку»⁷.

Однак, як цього досягти — невідомо. Попри всі зусилля світової науки у людства немає готових моделей сталого розвитку суспільства. І все ж, як стверджує професор В Крисаченко «можна вказати на три основні моделі:

Перша передбачає «заморожування» рівня розвитку продуктивних сил на досягнутому рівні, оскільки подальше нарощування виробництва призведе до екологічної катастрофи. Такий підхід набув значного поширення після оприлюднення доповідей Римського клубу. Але як згодом виявилось, людство не збирається зупиняти промислове зростання, тим більше, що з'явилися деякі обнадійливі тенденції у галузі технології, енергоспоживанні, нових матеріалах, які додали оптимізму щодо відносин людства з довкіллям.

Друга модель ґрунтується на руссоїстському гаслі «повернення назад, до природи». Попри здоровий глузд, на жаль, такі заклики — утопічні, оскільки «дика природа» може утримати, як про це свідчить практика традиційного природокористування, щонайбільше 10–12 млн. чоловік.

Третя модель орієнтується не концепцію «коеволюційного розвитку людини і біосфери. Оскільки поступ цивілізації припинити немає ні можливості, ні доцільності, доводиться вишукувати такі форми взаємин з довкіллям, за яких останнє активно включається у сферу людських інтересів, але зберігається як еволюціонуюча система. Таким чином йдеться не про охорону чи збереження певних структур та елементів біосфери, а надання їй такої стратегії розвитку,

за якої не втрачається її ідентичність, забезпечується сталість видо-вого та кількісного складу. Принциповою обставиною при цьому є те, що докорінно змінюється рушій та спрямовувач самоорганізації і розвою біосфери: до виникнення людини таким чинником вичтупали внутрішні закономірності саморуху та саморозвитку, антропогенна ж доба на роль організатора біосфери висунула людину — і як найпотужнішу геологічну силу, і як субстанцію, обдаровану розумом, на які і покладається виконання коеволюційної стратегії поступу»⁸.

Міжнародна конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) однією з головних проблем, що розглядалися, висунула *нероздільність задач економічного розвитку та збереження природного середовища і сформулювала такі установки*: економічний розвиток у відриві від екології призводить до перетворення Землі в пустелю; екологія без економічного розвитку закріплює зубожіння й несправедливість; рівність без економічного розвитку — зубожіння для всіх; екологія без права на дію є часткою системи покріпачення; право на дію без екології торує шлях до колективного знищення, яке рівною мірою зачіпає усіх⁹.

Конференція в Ріо-92 було схвалено п'ять основних документів, які включають: «Ріо-де-Жанейрську декларацію по навколишньому середовищу і розвитку»; «Порядок денний на ХХІ сторіччя»; Заява «Про принципи по управлінню, збереженню і сталому розвитку всіх типів лісів»; «Рамкова конвенція ООН про зміну клімату»; «Конвенція по біологічному різномаїттю»¹⁰.

Ріо-де-Жанейрська конференція вперше за історію людства наголосила про необхідність *сталого розвитку*, при якому усуваються суперечності між соціально-економічним зростанням, природокористуванням і збереженням великих і малих екосистем та визначила *основні положення стратегії сталого розвитку*:

— сталий розвиток — це регульований процес, більш упорядкований порівняно з існуючим;

— прагнення до безмежного збільшення обсягів виробництва і споживанні врешті-решт веде до соціально-економічних потрясінь;

— регуляторами сталого розвитку є чисельність населення, споживання і обсяги промислового виробництва які мають свої квоти і ліміти на викиди, а також технологія;

— сталому розвитку притаманні регульований розвиток суспільства і біосфери, націленість ведення економічної діяльності та екологічного господарства на задоволення не індивідуальних, а суспільних інтересів;

— чинниками соціально-економічної дестабілізації є погіршення стану здоров'я і скорочення середньої тривалості життя, економічний спад, етнокультурна деградація та зростання соціально-політичної напруги і т. ін.;

— у процесі сталого розвитку задоволення існуючих потреб здійснюється без втрат для сучасного і майбутнього покоління;

— сталий розвиток має врахувати геополітичне розташування країн, їх культуру, особливості соціально-економічного розвитку;

— екологічний аспект сталого розвитку передбачає збереження стійкості біосфери як системи;

— передумовою переходу до сталого розвитку є соціально-економічна стабілізація;

— всі країни мають право застосувати власні концепції стійкого розвитку¹¹.

Акцентуємо увагу на те, що концепція сталого розвитку вироблялася тоді, коли всі ознаки глобальної катастрофи і потенційного кінця людства вже стали реальністю. «Вона вироблялася, — на думку А.Толстоухова, — не як протиотрута чи механізм подолання локальних негараздів, а як універсальна система подолання глобальної катастрофи»¹². Оскільки в основі останньої знаходиться екологічний чинник, то очевидно, слід уже вести мову і про сталий екологічний розвиток.

Дана концепція знову стала «центром уваги політиків світу на новому самміті під егідою ООН, який відбувся восени 2002 року — на цей раз в Йоганнесбурзі (Південна Африка). Продовжуючи традиції саммітів, що відбулися за тридцять і десять років до того, відповідно у Стокгольмі та Ріо-де-Жанейро, учасники Йоганнесбурзької конференції обговорили наявні проблеми навколишнього середовища та можливі шляхи відповідей на ці проблеми. Були прийняті нові нормативні документи, зокрема «Йоганнесбурзька декларація по сталому розвитку» та «Йоганнесбурзький план впровадження».

В документах Йоганнесбурзького самміту визнається, що останніми роками глобальне середовище продовжує зазнавати випробувань:

зникає біологічна різноманітність, збільшуються площа пустель, тепліни тощо, які вимагають здійснення негайних заходів світовим співтовариством. Відзначаючи деякий прогрес, особливо в усвідомленні зазначених проблем, конструктивний пошук спільного їх вирішення, все ж «ті засади екополітики, що викладені в документах йоганнесбурзького самміту, породжують і дещо скептичне ставлення до спроможності сучасної влади радикально вирішити проблеми загрози існуванню природного середовища. Перш за все необхідно відмітити, що у центрі уваги учасників самміту знаходяться, знову ж таки, не власне екологічні проблеми, а саме концепція сталого розвитку, де збереження навколишнього середовища є лише складовою, поряд з економічним і соціальним розвитком»¹³.

Виходить, що екополітичні цілі обмежуються цілями «керування природою», яка розглядається фактично базою природних ресурсів. Отже йдеться про те, природне середовище все ще вважається *засобом* для здійснення сталого розвитку, тобто майстернею людини, своєрідною коморою запасів їжі — і лише в цьому її цінність, лише для цього ми маємо прагнути зберегти навколишнє середовище, не дати загинути біологічній різноманітності.

Подібна точка зору в наш час є застарілою і неспроможною вирішити глобальну екологічну проблеми, адже у ній відсутній сам ціннісний аспект природи як такої, передає статику, а не динаміку розвитку суспільства і природи. Це принципово нове положення: збереження природи нерозривно пов'язане з питанням розвитку. Сам же розвиток суспільства має відбуватися за умови збереження природи¹⁴.

Для забезпечення усталеного екологічного розвитку кожна країна повинна виробити свою стратегію поведінки. В Україні якось розпочали розробляти проект «Концепції сталого розвитку України» (1996) в якому повинні визначатися основні напрями еколого-економічної політики держави на шляху до сталого розвитку. Яле, як стверджує академік НАН України К.Ситник «На жаль і через багато років після Ріо Україна не спромоглася підготувати національну стратегію збалансованого розвитку, хоча й були зроблені певні кроки у цьому напрямі»¹⁵.

На наш погляд, для забезпечення сталого (збалансованого) еко-розвитку в Україні необхідні: стабілізація політичної влади та подолання управлінської фрагментарності; подолання ейфоричних

сподівань на автоматизацію ринкового самоврядування; правове забезпечення природоохоронної діяльності, створення правової екологічної держави; формування економічного механізму регулювання природокористування; раціональне освоєння капіталовкладень, виділених на природоохоронні цілі; своєчасність введення в дію природоохоронних об'єктів; ресурсне забезпечення економіки і утилізація сміття; проведення державної екологічної експертизи; організація державного екологічного моніторингу; проведення заходів по збереженню біологічного різноманіття; розробка державної екополітики в галузі екологічної освіти, виховання та інформування населення України; активізація природоохоронної діяльності громадян, масових громадських організацій і рухів та ін.

1. Браун Л. У теплі Сонця й землі / Л. Браун, К. Флайвін, С. Постель // Кур'єр ЮНЕСКО. — 1992. — С. 29. 2. Хилько М.І. Екологізація політики : монографія / Хилько М.І. — К. : ВАДЕКС, 2014. — С. 328. 3. Кіндратець О.М. Політичні детермінанти сталого розвитку : монографія / Кіндратець О.М. — Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2007. — С.11. 4. Програма дійствий. Повестка дня на 21 век і другіє документи конференції в Рио-де-Жанейро в популярном изложении / сост. : Китинг М. — Женева : Центр «За наше общее будущее», 1993. — С. VII. 5. Там же. — С. 6. 6. *Наше общее будущее* : Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию. — М. : Прогресс, 1989. — С. 69. 7. Кисельов М. Екологічна компонента процесу державотворення / М. Кисельов // Розбудова держави. — 1997. — № 7/8. — С. 41. 8. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика / Крисаченко В.С. — К. : МП Леся, 2009. — С. 35–36. 9. Конференція ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, июнь 1992 года). — Новосибирск, 1992. — С. 22. 10. *Наше общее будущее* : Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию. — С. VIII. 11. Там же. — С. X. 12. Толстоухов А.В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє / Толстоухов А.В. — К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. — С. 251. 13. Там само. — С. 256. 14. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблеми організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / Андрущенко В.П. — К. : Атлант ЮЄМСІ, 2005. — С. 281. 15. *Звернення до учасників Конгресу К.М. Ситника // Збалансований розвиток України — шлях до здоров'я і добробуту нації: матеріали Українського екологічного конгресу.* — К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2007. — С. 9.

Кур'єк Vyacheslav. The ecological context of sustainable development

The danger of global omnitsydu (death of all living things) causes mankind to look for ways to eat, to salvation. Known in the context of finding ecological paradigm of coexistence of man and nature were E.Hertnera scientific papers, Al Gore,

Zh.Dorsta, B.Kommonera, M.Abiha, G. and E. Odum, K.Paavera, A.Pechchei A. Ursula, B.Uorda, R.Dyubo, V.Hosle, H.Heflinha, R.Parka and others.

A significant contribution to the understanding of environmental issues in the realistic context retrieval on the future of humanity made Ukrainian researchers, including V.Andruschenko, T.Hardashuk, A.Holubets, D.Horodzynskyy, V.Kryshchenko, M.Kyselov, S.Moroz A. Nagorna, O.Saltovskyy, K. Sytnyk A. Tolstoukhov, M.Hylko and others.

In the important Brundtland Commission report (Prime Minister of Norway), «Our Common Future» came the call need to move to «a new era of economic development, a safe environment.» The Commission stated: «Mankind is in a position to make development sustainable — to ensure that they satisfy the needs of the present, without compromising the ability of future generations to meet their needs». That is the first time in international texts used the term «Sustainable development», which is interpreted as the Ukrainian translation of «sustainable development». Overall program Sustainable Development Commission Brundtland was supported in a number of scientific studies and reports of international organizations, as well as at the Conference on Environment and Development in Rio de Janeiro (1992), Johannesburg (2002), Kyoto (2007).

Thus, the International UN Conference on Environment and Development (Rio de Janeiro, 1992), one of the main issues that were discussed, nominated inseparability problems of economic development and the preservation of the environment and formulated the following settings: «Economic development in isolation from the Environment leads to the transformation of the Earth in the desert, ecology without economic development perpetuates poverty and injustice, equality without economic development — poverty for all; ecology without right action is part of the system of enslavement, the right to effect without ecology paves the way for collective destruction that equally affects all».

Rio de Janeiro conference for the first time in the history of mankind stressed the need for sustainable development that eliminated the contradiction between the social and economic growth, environmental and preservation of large and small ecosystems and identified the main provisions of the strategy for sustainable development: sustainable development — is a regulated process more comfortable compared with the existing; boundless desire to increase production and consumption eventually leads to social and economic shocks; regulators sustainable development is population, consumption and industrial output which have their quotas and limits on the emissions and technology; sustainable development inherent controlled development of society and the biosphere, the focus of economic activity and environmental management to meet not individual and social interests; factors of socio-economic destabilization is ill health and reduce life expectancy, economic recession, ethno-cultural degradation and increasing social and political tension, etc.; in the process of sustainable development in meeting their needs carried out without loss of present and future generations; Sustainable development should take into account the geopolitical location of the country, their culture, especially the socio-economic develop-

ment; the environmental dimension of sustainable development calls for preserving the stability of the biosphere as a system; a prerequisite to sustainable development is a socio-economic stabilization; all countries have the right to apply their own concept of sustainable development.

The attention that the concept of sustainable development produced when all the signs of a potential global catastrophe and the end of mankind have become a reality. It produced no antidote or as a vehicle to overcome local problems, but as a universal system to overcome global catastrophe. Since the latter is based on environmental factors, it is obvious, we should have to talk about sustainable environmental development.

This concept again become the focus of politicians in the new world under the auspices of the UN Summit which took place in autumn 2002 in Johannesburg, where they were adopted new regulations, including «Johannesburg Declaration on Sustainable Development.» However, you must note that the focus of the summit participants are, again, not the actual environmental problem, namely the concept of sustainable development where environmental conservation is only a part, along with economic and social development. It turns out that ekopolitychni objectives are limited purposes «control nature» in question actually looking natural resources.

This view nowadays certainly outdated and unable to solve global environmental problems, because it had no value aspect of nature itself, transmits static and not dynamic development of society and nature. Himself development of society should be subject to the preservation of nature and to ensure sustainable environmental development of each country must develop its own strategy of behavior.

Key words: ecology, ecological crisis, sustainable development, avoid updating the environment, economic growth.

УДК 329.1

А. І. КУРАС

ПОГЛЯДИ НА ПОЛІТИКУ БЕЗПЕКИ У ПРОГРАМАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ВИБОРАХ 2012 РОКУ

Охарактеризовано програми політичних партій України у сфері національної безпеки, які взяли участь у виборах до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 р. Показано, що практично усі партії приділяли увагу необхідності забезпечення національної безпеки України в своїх виборчих програмах. Доведено,

© КУРАС Артем Іванович — кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

що саме на цих виборах було більше приділено уваги питанню національної безпеки, аніж це було на усіх попередніх виборах. Автор припускає думку, що це було пов'язано із значними геополітичними змінами, які відбувалися на той час, а також подіями «арабської весни», які продемонстрували негативні наслідки для національної безпеки країн, в яких відбулися кольорові революції.

Ключові слова: вибори, політична партія, національна безпека.

Курас А. И. Взгляды на политическую безопасность в программах политических партий на выборах 2012 года

Охарактеризованы программы политических партий Украины в сфере национальной безопасности, которые принимали участие в выборах в Верховную Раду Украины 28 октября 2012 года. Показано, что практически все партии уделяли внимание необходимости обеспечения национальной безопасности Украины в своих избирательных программах. Доказано, что именно на этих выборах было больше всего уделено внимания вопросам национальной безопасности, нежели это было на всех предыдущих выборах. Автор полагает, что это было связано с серьезными геополитическими изменениями, которые происходили в то время, а также с событиями «арабской весны», которые продемонстрировали негативные последствия относительно национальной безопасности государств, в которых произошли цветные революции.

Ключевые слова: выборы, политическая партия, национальная безопасность.

Kuras Artem. The views of political parties at the security policy at the 2012 elections

The programs of political parties of Ukraine in the sphere of security are characterized in the article, that participated in the election campaign to Verchovna Rada in 2012. It was shown that practically all the parties paid attention to the necessity of strengthening national security of Ukraine in their election programs. It was proved that at these elections it was paid much more attention to the national security than at the previous ones. The author believes that it was connected with great geopolitical changes that were happening at that time and also by the Arab spring events that showed what negative consequences could happen in the country that live through the color revolution.

Key words: national security, elections, political parties.

Вибори 2012 р. до Верховної Ради України продемонстрували значене зацікавлення політичними партіями проблемою національної безпеки. Сучасні політологи небезпідставно стверджують, що безпекова тематика є однією з провідних у програмних документах більшості політичних партій України, що може опосередковано свідчити про підвищення ролі політичних партій у виробленні державної безпекової політики¹. Посилення уваги політичних партій до

безпекової проблематики сприяє формуванню в Україні громадянського суспільства, подоланню державної монополії на теоретичні розробки у сфері безпеки, диверсифікації поглядів та підходів до цієї проблематики, а також певним чином послуговує незалежній експертній оцінці політики національної безпеки, виробленню альтернативних концепцій і програм². Аналіз програмних документів політичних партій у сфері національної безпеки, що взяли участь у виборчій кампанії 2012 р. — основна мета даної розвідки.

У сучасній українській науці, зважаючи на обмежені часові рамки, досліджувана проблема, закономірно, ще не стала предметом детального розвитку політологів, істориків та правників. Натомість низка ґрунтовних праць присвячена проблемі виробленню державної політики у сфері національної безпеки. У працях І. Бінька, В. Горбуліна, М. Дмитренка, В. Кременя, В. Крисаченка, А. Кузьменка, В. Ліпкана, Г. Новицького, М. Паламарчука, С. Пирожкова, Т. Розової, та ін. дослідників охарактеризовано пріоритети зовнішньої політики та політики національної безпеки України у попередні десятиліття. Джерельну основу статті становлять політичні програми партій-учасників виборчої кампанії 2012 р., законодавчі та нормативно-правові акти вищих органів влади.

Згідно Закону України «Про основи національної безпеки України», національна безпека — це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики

та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам³.

У виборчій кампанії 2012 р. до Верховної Ради України у загальнодержавному виборчому окрузі, згідно даних ЦВК, взяло участь 87 політичних партій (43% від 202 зареєстрованих Міністерством юстиції), з них 22 — висунули виборчі списки по загальнодержавному округу (11% від загальної кількості)⁴. При системному аналізі їх програмних документів та державотворчої діяльності, нами встановлено, що у ставленні до проблеми зовнішньополітичного фактору національної безпеки партії пропонують: 1) позаблоковий статус нашої держави (згідно ст. 17 Конституції України); 2) нейтралітет у зовнішньополітичній сфері; 3) вступ до ЄС та НАТО (праві та правоцентристські партії); 4) повернення до ядерного статусу, якого Україна позбулася на зорі незалежності (праворадикали); 5) інтенсивна інтеграція у структури СНД та максимальне зближення з Російською Федерацією та Білоруссю (ліві політичні партії); 6) багатовекторність, яка існувала у період президентства Л. Кучми.

Розглядаючи програмні документи політичних партій у сфері національної безпеки, зауважимо, що контури безпекової політики на сьогодні, де-факто, визначає правляча політична партія — Партія регіонів, що у 2012 р. у загальнодержавному виборчому окрузі здобула переконливу перемогу, отримавши 30% голосів виборців. Ця політична сила, на сьогодні, пропагує збереження позаблокового статусу України — гарантію безпеки кожного громадянина; здобуття асоційованого членства в Євросоюзі, створення зони вільної торгівлі, зняття візових бар'єрів між Україною та ЄС; посилення економічної співпраці в рамках зони вільної торгівлі з країнами СНД; стратегічне партнерство з Росією, США, Китаєм; відкриття для України ринків країн «Великої двадцятки» та країн, що розвиваються; реалізацію конкурентних переваг країни для здобуття права на проведення спортивних та культурних заходів європейського і світового рівнів⁵.

Таким чином, передвиборча програма цієї політичної сили практично не зазнала змін у порівнянні із попередніми виборами (2007 р.)

до Верховної Ради України, під час яких партія виступала за: збалансовану зовнішню політику (однаково значущі східний (Росія та країни Сходу) і західний (країни ЄС і США) напрями); збереження позаблокового статусу України; питання вступу України до НАТО повинно вирішуватися за результатами всеукраїнського референдуму; членство в ЄС і СОТ — не самоціль, а засіб підвищення добробуту українських громадян, розширення можливостей вітчизняної економіки, науки і освіти⁶. Підсумовуючи відзначимо, що програма партії у зовнішньополітичній сфері відповідає ухваленому у 2003 р. Закону України «Про основи національної безпеки України». У ст. 8 документу, зокрема, наголошено, що основна мета нашої держави у міжнародній політиці — «забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки...»⁷.

Програмні документи інших політичних партій розділимо на три групи, беручи за основу ідеологічний критерій: праві, центристичні та ліві. Невідповідність декларацій і практичних кроків щодо реалізації курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, різне тлумачення проекту Єдиного економічного простору, пріоритетів політики національної безпеки, можливість та необхідність реприватизації стратегічних об'єктів — далеко не вичерпний перелік питань, що різнять ці політичні сили.

Праві політичні сили на парламентських виборах 2012 р. представляли ВО «Свобода», Українська Національна Асамблея, Українська платформа «Собор» та політична партія «Наша Україна». Принагідно зауважимо, що праворадикальні сили — ВО «Свобода» та УНА не висунули чіткої програми у сфері захисту національної безпеки. Більше того, варто погодитися із думкою М. Дмитренка, який відзначив: «Інколи партії, соціальна платформа яких збігається з етнічною, стають на сепаратистський шлях, дестабілізуючи тим самим ситуацію у країні, де вони діють, і утруднюють розвиток там громадянського суспільства»⁸. Подолання п'ятивідсоткового бар'єру ВО «Свобода» — скоріше виняток, ніж законмірність.

Окремий розділ проблемі «національної безпеки» приділила політична партія «Наша Україна», яка запропонувала виборцям: збереження статусу української мови як єдиної державної і державна підтримка та повага до розвитку мов національних меншин; вступ до Європейського Союзу та НАТО; денонсацію «харківських угод»

та угод з Росією по газу; забезпечення енергетичної незалежності України через диверсифікацію шляхів енергопостачання, альтернативних джерел енергії, енергозбереження; дієва програма забезпечення населення якісною питною водою⁹. «Після парламентських виборів 2006 року тверезі розрахунки щодо необхідності вступу до ЄС і НАТО поступилися місцем політичним гаслам та посиленню протистояння між різними політичними силами, їх геополітичними орієнтаціями за віссю «Схід — Захід», — констатують сучасні науковці¹⁰.

Праві політичні сили вбачали у членстві ЄС та НАТО додаткові фундаментальні гарантії забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності, а також: 2) фактор, що приведе до прогресивних політичних та соціально-економічних реформ; 3) покращиться інвестиційна привабливість України; 4) додаткові фінансові впливання для ліквідації застарілого військового озброєння. Можемо припустити, що кількість прихильників вступу України до НАТО та євроструктур збільшиться, зважаючи на два чинники: природне зменшення чисельності тих, хто сьогодні рішуче виступає проти НАТО (переважно люди похилого віку); подальшу реалізацію інформаційної політики держави з питань євроатлантичної інтеграції України¹¹.

З-поміж центристських політичних сил виділимо партію «Удар», політичну партію Н. Королевської «Україна — вперед», а також низку менш рейтинговіших партій (Ліберальна партія, ВО «Громада», політичне об'єднання «Рідна Вітчизна», партія Зелених України, «Зелена Планета» та ін.). Більшість із окреслених політичних партій зосередила увагу на економічній, інформативній, енергетичній складовій національної політики держави, що зважаючи на агресивну поведінку сусідів по-декуди загрожує національній безпеці України, однак не приділила належної уваги проблемі зовнішньополітичного розвитку нашої держави.

Зокрема, Український демократичний альянс за реформи (Удар В. Кличка) запропонував: змусити бюджет працювати в інтересах усіх громадян; створити систему обов'язкової публічної бюджетної звітності, за якої кожен громадянин зможе в режимі реального часу стежити за доходами і витратами бюджетів всіх рівнів; забезпечити прозорість системи державних закупівель; протидіяти концентрації прав власності на підприємства однієї галузі; забезпечити рівні стартові можливості для всіх та ін.¹²

«Україна — вперед» виокремила десять пріоритетів економічного розвитку країни. На думку лідерів партії, національна безпека держави суттєво покращиться за умов: підтримки національного виробника; поліпшення умов ведення малого та середнього бізнесу; відродження високотехнологічного виробництва; створення сучасного сільського господарства; ефективної інфраструктури; якісної медицини для всіх. Н. Королевська також декларувала державну підтримку пріоритетних галузей (інформаційні технології, суднобудування, авіабудування, машинобудування, приладобудування), створення мережі промислових парків на базі державних ВНЗ, а також перенесення в Україну високотехнологічних іноземних виробництв¹³.

Нечіткі та неструктуровані політичні програми у сфері національної безпеки інших учасників виборчих перегонів центристського напрямку. Партія Пенсіонерів України розглядає національну безпеку як систему «політичних, економічних, соціальних, правових, інформаційних, культурно-ідеологічних, екологічних, військових заходів та засобів захисту життєво-важливих інтересів українського суспільства, окремих його громадян, держави, державних кордонів, територіальної цілісності, національного ринку, культурних цінностей від внутрішньої і зовнішньої загрози, як стан держави, що дає змогу зберегти свій суверенітет і цілісність, виступати самостійним суб'єктом міжнародних відносин»¹⁴. Таким чином, констатуємо що політика партії «базується на концепції національної безпеки, в якій віддається пріоритет не стільки військовим факторами, скільки засобам поступового перетворення системи національної безпеки України в дійову складову загальної безпеки, зусиль світової спільноти, спрямованих на збереження миру, демілітаризацію, демократизацію й гуманізацію міжнародних відносин»¹⁵.

«Україна — рівноправний міжнародний партнер», — вважає голова політичної партії «Нова політика» В. Семиноженко. Під час передвиборчої кампанії партія пропагувала: твердість та послідовність у відстоюванні національних інтересів; рівноправні, взаємовигідні відносини з Російською Федерацією та Співдружністю Незалежних Держав; розвиток стратегічного партнерства з країнами Європейського Союзу та США; економічне і науково-технологічне співробітництво з новими лідерами в світі¹⁶.

Ліберальна партія України поставила перед собою завдання протягом 2012–2017 років, добитися відродження добробуту домашніх господарств — родин на рівні середніх показників індексу ООН людського розвитку, шляхом подолання корупції в Україні. Незважаючи на те, що у більшості європейських країн при владі знаходяться ліберальні партії (європейська ліберально-демократична система базується на засадах Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (прийнятого ООН у 1966 р.), Конвенції про захист прав і основних свобод людини (прийнятої Радою Європи у 1950 р.), суттєвого визнання на батьківщині партія не здобула¹⁷.

Попри те, що «зелені» передусім наголосили на необхідності реалізації об'єднавчої національної ідеї українського народу, що полягає у вирішенні проблем екології, певні напрацювання цих політичних сил помітні також у сфері національної безпеки. Зокрема партія «Зелена планета» вбачала пріоритети національної безпеки у витворенні соціально орієнтованої ринкової економіки, а також національному і духовному відродженні українського народу і розвиток самобутності українців та створення громадянського суспільства¹⁸. Політична партія «Зелені» пропонувала «гострі політичні питання, такі як закон про мови, унітарний чи федеративний устрій, президентська чи парламентсько-президентська форма правління та подібні, з метою збереження громадського спокою ... виносити на Всеукраїнський референдум, результат якого має вирішальне значення». Загалом, прийнятним для центристських партій буде висновки про те, що у сфері національної безпеки Українській державі необхідно стати на реальний ґрунт і усвідомити, що свою воєнну безпеку Україна має забезпечувати власними силами¹⁹.

Серед лівоцентристських партій провідні позиції займає ВО «Батьківщина». У розділі «Українська самобутність — європейський вибір» передвиборчої програми цієї політичної сили відзначено, що пріоритетним завданням цієї політичної сили стане формування сучасної української політичної нації із неповторною національною ідентичністю, власною історією та спільним європейським майбутнім. Представники ВО «Батьківщина» переконують, що ліквідують кризу у відносинах із Євросоюзом, забезпечать підписання та ратифікацію Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС, до-

сягнуть безвізового режиму з країнами Євросоюзу, партнерства з Російською Федерацією. «Європейські цінності — це наші цінності», — підсумовують опозиціонери²⁰.

Ліві політичні сили, передусім — Комуністична партія України, традиційно пропонують «Повернути країну народу». Звичайно у пріоритетах зовнішньої політики — вступ до Митного союзу, Єдиного економічного простору, Євразійського економічного союзу. КПУ також категорично вимагає припинити співробітництво із МВФ та переглянути всі нерівноправні міжнародні договори, передусім — у рамках СОТ. Для зміцнення національної безпеки України комуністи пропонують конституційно закріпити нейтральний та позаблоковий статус України; розробити нову концепцію оборони, яка буде відповідати сучасним вимогам; забезпечити переозброєння армії кращими вітчизняними зразками техніки²¹.

Значно радикальніша програма політичної партії «Руський блок». Партія пропонує безальтернативно «іти до добробуту разом з Росією!». Цій меті підпорядковані основоположні першочергові завдання: входження в Митний союз із Російською Федерацією й іншими державами; спільна з ними побудова Євразійського союзу — єдиного простору культури, науки і освіти, взаємовигідної виробничої кооперації, спільного ринку капіталів, технологій, товарів, послуг, сировинних, енергетичних і трудових ресурсів; державна російська мова — воля корінного народу, запорука рівноправної інтеграції в Євразійський простір; підтримка канонічного Православ'я і єдності Руської Православної Церкви; перехід до парламентської республіки та федеративного устрою за крайовим принципом, з урахуванням соціально-економічних і етнокультурних особливостей земель; створення з Російською Федерацією консорціуму з експлуатації єдиної газотранспортної системи; неприєднання до антиросійських блоків — НАТО, Євросоюзу; розвиток соціально-орієнтованої економіки з дієвим стягуванням податків з олігархічних капіталів; в рамках єдиного економічного простору перехід до спільної валюти; протидія русофобії, українському фашизму і етнокультурному шовінізму; безстрокове перебування в Криму і Севастополі Чорноморського Флоту — гаранта стабільності на чорноморсько-середземноморському театрі забезпечення миру; конституційне право на друге громадянство²².

На жаль, можна погодитися із відомим дослідником М. Михальчиком, який у колективній монографії «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» підкреслив: «Передвиборчі політичні програми — це швидше образні агітки чи політичні слогани для прикриття ситуації цілісного перетворення країни — яку країну ми створюємо, куди і як ідемо — немає ні в кого з політичних лідерів»²³.

Національна безпека України ґрунтується на національних інтересах, чинній Стратегії національної безпеки. Цей курс не повинен бути розмінною монетою у внутрішньополітичній грі політичних партій. Виборча кампанія 2012 р. до Верховної Ради України показала зворотню тенденцію — політичні сили здебільшого вирішують власні тактичні питання, що може привести до того, що Україна з плином часу втратить стратегічне бачення свого місця у світі, своїх стратегічних завдань.

1. *Корнієвський О.* Роль політичних партій у формуванні державної політики у сфері національної безпеки / О. Корнієвський // Політичний менеджмент. — 2009. — №4. — С.125. 2. *Там само.* 3. *Про основи національної безпеки України* : Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №39. 4. *Каденюк С.* До питання «участь партії у виборах» [Електронний ресурс] / С. Каденюк // Українська правда. — 2012. — 21 вересня. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua> 5. *«Твій вибір 2012»* : електронний бюлетень ; Партія регіонів. — Вип.5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua> 6. *Соколов С.* Передостанній залік: робота фракцій Верховної Ради України (листопад 2007 року — грудень 2011 року) [Електронний ресурс] / С. Соколов. — Режим доступу : <http://www.deputat.org.ua> 7. *Про основи національної безпеки України* : Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №39. 8. *Дмитренко М.* Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України : монографія / Дмитренко М. — К. : Знання України, 2006. — С. 23. 9. *Передвиборча* програма політичної партії «Наша Україна» «Україна на віки!» // Урядовий кур'єр. — 2012. — 5 жовтня. — С. 2. 10. *Корнієвський О.* Роль політичних партій у формуванні державної політики у сфері національної безпеки / О. Корнієвський // Політичний менеджмент. — 2009. — №4. — С.126. 11. *Компанієць І.* Євроатлантична інтеграція України: досвід країн Центрально-Східної Європи / І. Компанієць, Б. Левик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2008. — Вип. 17. — С.481. 12. *Основні позиції партії УДАР* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.udar.if.ua/programa> 13. *Передвиборча* програма партії Наталії Королевської «Україна — Вперед!». 10 пріоритетів економічного плану «Нова економіка — нова країна» [архів автора]. 14. *Програма* партії пенсіонерів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ppu.pp.ua>

15. Там само. 16. *Передвиборча* програма партії «Нова політика» // Хрещатик. — 2012. — 21 вересня. — С. 5. 17. *Ліберальна* партія України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://vubir.com.ua> 18. *Передвиборча* програма Української партії «Зелена планета» // Хрещатик. — 2012. — 14 вересня. — С. 4. 19. *Національна безпека і оборона*. — 2009. — №2. — С. 2. 20. *Моя Батьківщина*. Київщина. — 2012. — №14 (101). — С. 2. 21. *Тарадай Д.* Зовнішня політика як випадковий елемент програм партій [Електронний ресурс] / Тарадай Д. — Режим доступу : <http://bbc.co.uk> 22. *Передвиборча* програма партії «Руський блок» // *Голос України*. — 2012. — 5 жовтня. — С. 3. 23. *Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього* / від. ред А. Кудряченко. — К., 2009. — С. 456.

***Kuras Artem.* The views of political parties at the security policy at the 2012 elections**

The programs of political parties of Ukraine in the sphere of security are characterized in the article, that participated in the election campaign to Verchovna Rada in 2012. It was shown that practically all the parties paid attention to the necessity of strengthening national security of Ukraine in their election programs. It was proved that at these elections it was paid much more attention to the national security than at the previous ones. The author believes that it was connected with great geopolitical changes that were happening at that time and also by the Arab spring events that showed what negative consequences could happen in the country that live through the color revolution.

It is necessary to emphasize that 87 political parties took part in the election campaign in 2012. Analyzing the program documents and state formation activity we came to the conclusion that political parties in the sphere of national security they propose the following: out-of-bloc status of the country; neutrality in the foreign policy sphere; joining European Union and NATO (purpose of right-wing parties); getting back the nuclear status; intensive integration to the structures of CIS (purpose of left-wing parties).

It is necessary to point out that there has been a contradiction between right-wing and left-wing parties as for the approaches to the national security. Right-wing parties believe that only European integration and joining NATO can provide Ukraine with national security. Down to right-wing parties, left-wing parties consider close cooperation with Russia and CIS states to be the way out in the economical development and providing national security.

Key words: national security, elections, political parties.

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ

Досліджено поняття політичної відповідальності, її соціально-політичну природу і зміст. Визначено місце політичної відповідальності у сфері здоров'язбереження в системі різновидів відповідальності. Наголошується на складності притягнення суб'єктів владно-управлінських відносин до політичної відповідальності у сфері здоров'язбереження.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, політична відповідальність, політика здоров'язбереження

Спивак М. В. Политическая ответственность в сфере здоровьесбережения

Исследовано понятие политической ответственности, ее социально-политическую природу и содержание. Определено место политической ответственности в сфере здоровьесбережения в системе разновидностей ответственности. Отмечается на сложности притягивания субъектов властно управленческих отношений к политической ответственности в сфере здоровьесбережения.

Ключевые слова: ответственность, социальная ответственность, политическая ответственность, политика здоровьесбережения

Spivak Maryna. Political responsibility is in the field of health maintenance

Investigational concept of political responsibility, its socio-political nature and maintenance. Certainly a place of political responsibility is in the field of health maintenance in the system of varieties of responsibility. It is marked on complication of attracting of subjects imperiously administrative attitudes toward political responsibility in the field of health maintenance.

Key words: responsibility, social responsibility, political responsibility, political of health maintenance.

Проблема політичної відповідальності час від часу постає в центрі суспільної уваги. На нинішньому етапі політичного процесу для українського соціуму особливо наочним є брак відповідальності державних органів та посадових осіб за випадки неналежного здійснення ними владних повноважень, вибір засобів політичної

діяльності та ухвалення і проведення в життя політичних рішень, наслідки реалізації яких не відповідають демократичному державному правлінню, негативно впливають на взаємодію між державою та громадянським суспільством, ще більше ускладнюють накопичені в соціумі проблеми, порушують права і свободи людини і громадянина, призводять до нестабільності, безладів у суспільстві, погрожують дієздатності самої держави. Усе це зумовлює необхідність поглибленого дослідження політичної відповідальності як чинника запобігання деструктивності влади, з'ясування особливостей, форм та засобів реалізації політичної відповідальності в сучасних умовах розвитку українського суспільства. Формування громадянського суспільства та сучасна політична ситуації в Україні, хибні кроки в реформі охорони здоров'я актуалізували проблему політичної відповідальності у сфері здоров'язбереження. За мету авторка ставить розкрити поняття та виокремити основні підходи до розуміння політичної відповідальності у сфері здоров'язбереження.

Окремі аспекти політичної відповідальності в Україні досліджували Л. Адашис, А. Антоненко, І. Бутирська, Н. Батанова, Л. Балуцька, О. Волошук, Г. Дунаєва, Р. Жмудський, Л. Кормич, М. Логунова, В. Мельниченко, Х. Плецан, О. Проценко, О. Сахань, Ю. Стрілець, О. Ткач, В. Шконда.

Питання притягнення суб'єктів владно-управлінських відносин до політичної відповідальності у сфері здоров'язбереження не були поки-що об'єктом спеціальних політологічних досліджень. Однак, на сьогоднішній день у наявності достатня база для того, щоб зробити висновки про суспільні очікування громадян України від органів державної влади і їх відповідальності перед суспільством за реформу в галузі охорони здоров'я.

Незаперечним є практичне значення в опрацюванні політичної відповідальності, проте важливим є й теоретичний ракурс у її дослідженні, який сьогодні, щоправда, не надто вагомий. Кілька сучасних дослідників сфери політики розглядають категорію політичної відповідальності як різновид соціальної відповідальності. На їхню думку, політична відповідальність виявляється в діяльності, пов'язаній з державною владою, з діями заради досягнення суспільного блага. Така думка притаманна й першовідкривачеві поняття «політична відповідальність» у незалежній Україні М. Самуїліку¹. Його позицію

підтримують інші автори, зокрема С. Балан, І. Кресіна, А. Коваленко. На думку науковців «Об'єктом політичної відповідальності виступає політика в повному обсязі... Суб'єктами виступають її функціонально різні носії: органи державної влади, політичні партії та громадські організації, професійні політики, окремі громадяни. Всіх їх поєднує те, що саме ними виробляється та втілюється в життя реальна політика»². «Політична відповідальність за обсягом ширша, ніж конституційно-правова відповідальність і співвідноситься з останньою як родове і видове явище»³. «...політична відповідальність, хоча і є різновидом відповідальності соціальної, однак не має конкретних правових наслідків. Саме тому, вживаючи термін «політична відповідальність» щодо органів державної влади, ми маємо на увазі саме закріплену законодавством її форму, яка в кожній конкретній країні охоплюється поняттям «конституційно-правова відповідальність». Лише останній вид відповідальності накладає на службових осіб, і насамперед президента, обов'язок зазнати покарання в той момент, коли про нього стало відомо. Дані види відповідальності доповнюють одна одну в тих випадках, коли конституційно-правова відповідальність передбачає нормативне закріплення санкцій за порушення абстрактно побудованої норми. Тоді трактування абстрактної норми, хоча і має політичний характер, проте підкріплене авторитетом державного примусу»⁴.

Учені трактують політичну відповідальність як «самостійний вид відповідальності» і вважають «помилковим розглядати політичну відповідальність як позитивне чи негативне явище, оскільки вона є об'єктивною соціальною категорією, що виникла у зв'язку з появою держави, як апарату політичного управління. Проте політична відповідальність поряд з державною потребує і громадянського суспільства або добре поінформованого електорального корпусу. Суб'єкт політичної відповідальності перебуває у постійному зв'язку з громадянським суспільством, шляхом постійного співвідношення діяльності останнього з поширеною в суспільстві легітимною моделлю здійснення державної влади... Політична відповідальність визначається рівнем народної підтримки (легітимації) діяльності суб'єкта здійснення державної влади»⁵.

Політична відповідальність як складова системи соціальної відповідальності та її різновид є автономним видом відповідаль-

ності, позаяк поширюється на порівняно самостійну особливу сферу суспільних відносин — сферу політики, функціонує в ній, регулюючи політико-владні відносини. У цьому виявляється атрибутивність та інклюзивність політики, як можливість поєднуватися з суспільними явищами, відносинами та сферами, що перебувають поза межами політичного життя, та водночас проникати в них. Політична відповідальність у специфічній системі взаємозв'язків виконує організаційну функцію, задовольняючи інтереси суспільства та охоплюючи відповідне коло суб'єктів політики і об'єктів, залучених до здійснення цих функцій. У часовій тривимірності політична відповідальність має суб'єктивні передумови настання та існування, а водночас відповідні наслідки втілення й реалізації, їх суб'єктивно-об'єктивну оцінку⁶.

Політична відповідальність є формою проявом інституту конституційно правового та громадянського контролю, функціонування якого здійснюється на засадах прозорості та відкритої комунікації між органами державної влади, які представляють державу, та громадянами, які представляють громадянське суспільство. Інституціоналізація цих відносин здійснюється на засадах не тільки встановлених та законодавчо визначених норм і процедур державно-управлінської діяльності як такої, але й передбачає забезпечення політичної освіченості та поінформованості громадян (але не маніпулювання їхньою свідомістю), розвитку їх політичної культури, що в цілому зміцнює громадянську позицію⁷.

В. Кафарський наголошує на співвідношенні політичної і конституційно правової відповідальності у взаємозв'язку політичної, правової і морально етичної системи, виділяє проблеми взаємодії моралі, політики, права в діяльності суб'єктів конституційних правовідносин⁸.

У підтвердження того, що політична відповідальність — багатаспектне поняття, що виходить з соціальної політики. Доцільно навести позицію А. Колосок, яка зводиться до того, що узагальнюючи категорію «соціальна політика», науковець пропонує окремо виділяти поняття «соціально відповідальна політика», яку слід розуміти як систему заходів економічного, соціального, екологічного характеру, направлених на покращення рівня життя як окремого індивідуума, так і соціуму в цілому, що передбачає притягнення стейкхолдерів до відповідальності за невиконання ними зобов'язань⁹.

Для необхідних реформ Україна потребує політичної відповідальності і спільних зусиль усіх¹⁰. Адже за роки незалежності політична відповідальність майже не запрацювала. Існує позиція, що для політика може бути два види відповідальності: політична — за невиконання обіцянок, зміну позиції, та юридична — якщо політики та посадові особи здійснили правопорушення, кримінальний чи адміністративний злочин¹¹.

Водночас необхідно зазначити, що законодавець намагається уникнути вживання поняття «політична відповідальність» при створенні законів, які визначають діяльність учасників політичного процесу в згаданій сфері. Зокрема, Основи законодавства України про охорону здоров'я у Розділ І XII «Відповідальність за порушення законодавства про охорону здоров'я» у ст. 80 визначають, що особи, винні у порушенні законодавства про охорону здоров'я, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством¹². У положеннях Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 року № 2017-III зазначено, що посадові особи, винні у порушенні законодавства про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії, несуть відповідальність у порядку, передбаченому законодавством¹³. У Законі України «Про рекламу» від 03.07.1996 року № 270/96-ВР Законодавець у ст. 27 визначив, що особи, винні у порушенні законодавства про рекламу, несуть дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну та кримінальну відповідальність відповідно до закону¹⁴. У Законі України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» у Розділі VI «Відповідальність за порушення санітарного законодавства» зазначено, що працівники підприємств, установ, організацій, дії яких призвели до порушення санітарного законодавства, невиконання постанов, розпоряджень, приписів, висновків посадових осіб державної санітарно-епідеміологічної служби, підлягають дисциплінарній відповідальності згідно з законодавством.

Цивільно-правова відповідальність за порушення санітарного законодавства настає у разі коли підприємства, установи, організації, підприємці та громадяни, які порушили санітарне законодавство, що призвело до виникнення захворювань, отруєнь, радіаційних уражень, тривалої або тимчасової втрати працездатності, інвалідності

чи смерті людей, зобов'язані відшкодувати збитки громадянам, підприємствам, установам і організаціям, а також компенсувати додаткові витрати органів санітарно-епідеміологічної служби на проведення санітарних та протиепідемічних заходів і витрати лікувально-профілактичних закладів на подання медичної допомоги потерпілим.

У разі відмови від добровільної компенсації витрат або відшкодування збитків спір розглядається у судовому порядку.

Діяння проти здоров'я населення, вчинені внаслідок порушення санітарного законодавства, тягнуть за собою кримінальну відповідальність згідно з законом¹⁵.

Відповідно до положень Закону України «Про відходи» від 05.03.1998 року № 187/98-ВР особи, винні в порушенні законодавства про відходи, несуть дисциплінарну, адміністративну, цивільну чи кримінальну відповідальність¹⁶. Також, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 року № 1264-ХІІ визначає, що порушення законодавства України про охорону навколишнього природного середовища тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільну і кримінальну відповідальність¹⁷.

Така ситуація пояснюється тим, що законодавець не вважає поняття політичної відповідальності юридичним, тобто цей вид відповідальності не містить правопорушень. Законодавець дотримується думки, що політична відповідальність не підсудна органам правосуддя, позаяк судова система не може бути суб'єктом політики. Звідси сформована установка, що політична відповідальність є сферою політичних оцінок та мотивів, а не юридичних приписів. Відтак, притягнення до політичної відповідальності є виключно наслідком невиконання політичних обіцянок.

Аналізуючи положення Закону України «Про державну службу» від 16.12.1993 року № 3723-ХІІ в редакції від 26.04.2015 року, можна зробити висновок, що в основу державної служби закладені принципи: служіння народу України; демократизму і законності; гуманізму і соціальної справедливості; пріоритету прав людини і громадянина; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі; персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни; дотримання прав та законних інтересів органів місцевого і регіонального самоврядування; дотримання прав підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян.

У статті 14 Закону визначено, що дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за порушення правил професійної етики, інший вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює.

До службовців, крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством про працю України, можуть застосовуватися такі заходи дисциплінарного впливу: попередження про неповну службу відповідність; затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду¹⁸.

Отже, політична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, оскільки базується не на нормативно-правових актах, а на соціальних, моральних, політичних, ідеологічних правилах (догмах). Або, політична відповідальність це вид соціальної відповідальності який полягає у відповідності дій індивідів, соціальних та організаційних спільнот як суб'єктів політики суспільним вимогам щодо здійснення публічної влади. Основними такими вимогами є моральні і правові норми, відповідно до яких можна виокремити морально-політичну і політико-правову відповідальність¹⁹.

Розглядаючи дане питання слід зупинитися і на уведенні до наукового життєвого поняття інституту політичної відповідальності, що дає змогу аналізувати політичні відносини під кутом зору відповідальності їх суб'єктів. Враховуючи положення Конституції України (Розділи IV, V)²⁰, Закону України «Про кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 року № 794-VII де визначено, що Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, що здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів, та відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України та основі завдань визначених в статті 2 Закону²¹, беручи до уваги Положення про Міністерство охорони здоров'я України від 25 березня 2015 року № 267 де визначено, що МОЗ є го-

ловним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, захисту населення від інфекційних хвороб, протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та іншим соціально небезпечним захворюванням, забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері епідеміологічного нагляду (спостереження), забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері створення, виробництва, контролю якості та реалізації лікарських засобів, медичних імунобіологічних препаратів і медичних виробів, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу, а також забезпечує формування державної політики у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення²² визначені суб'єкти є відповідальними за політику здоров'язбереження.

Однак, можна висловити і іншу позицію, що політичній відповідальності підлягають не всі суб'єкти органів виконавчої влади а лише у відповідності до п. 3 статті 6 Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Положення статті визначають, що посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу²³. Відтак політичній відповідальності у сфері здоров'язбереження підлягають лише ті суб'єкти, що займають політичні посади.

Враховуючи, що дане питання має дискусійний характер і фрагментарно висвітлене переважно в публікаціях наукового характеру чи пресі обидві позиції заслуговують на існування та авторські зауваження.

На даному етапі дослідження доречно визначити політичну відповідальність у сфері здоров'язбереження як відповідальність, яка виникає у процесі діяльності різних суб'єктів у зв'язку з організацією та реалізацією державної влади в галузі охорони здоров'я населення, а також при розробці та проведенні в життя політики, яка відображає прогресивні напрями та мету розвитку суспільства.

Розв'язання проблеми політичної відповідальності у сфері здоров'язбереження багато в чому пов'язане з таким впливовими соціальними групами як політична та державно-управлінська еліти. Моральна відповідальність має важливе значення у контексті політичної відповідальності, оскільки забезпечує відповідність суб'єктів політики прийнятим у суспільстві уявленням про добро та зло, справедливість

та несправедливість. Проведення в Україні адміністративної реформи, включаючи вдосконалення системи охорони здоров'я і виконання Національної стратегії побудови нової системи охорони здоров'я в Україні на період 2015–2025 рр., не дасть бажаного позитивного результату, якщо не будуть запроваджені нові підходи до правового регулювання етичної поведінки державних службовців.

Подальші дослідження повинні бути направлені на вироблення механізму притягнення до політичної відповідальності суб'єктів за неналежну політику та незаконні рішення у сфері здоров'язбереження.

1. *Самуйлік М.М.* Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук : 23.00.02 / М.М. Самуйлік ; Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. — О., 1997. — 24 с. 2. *Кресіна І.О.* Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В. — К. : Вид. «Юридична думка», 2004. — С. 72–73. 3. *Там само* — С. 74. 4. *Там само*. — С. 79 5. *Кресіна І. О.* Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості / І. О. Кресіна, С. В. Балан ; Національна Академія Наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К. : Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2009. — С. 52–53. 6. *Балуцька Л.* Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-об'єктні особливості, Л. Балуцька // ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ Серія філос. — 2011. — Вип. 14. — С. 172. 7. *Політична* відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління : наук.-метод. розробка / авт. кол. : Е. А. Афонін, О. Л. Валевський, В. В. Голубь та ін. ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова. — К. : НАДУ, 2011. — С. 11–12. 8. *Кафарський В.І.* Політична і конституційно-правова відповідальність суб'єктів державно-політичних відносин / В.І. Кафарський // Держава і право. — 2010. — № 48. — С. 124–131. 9. *Колосок А. М.* Формування соціально відповідальної політики у Волинській області / А. М. Колосок // Актуальні проблеми економіки. — 2014. — № 9. — С. 319–324. 10. *Шрамко Ю.* Для необхідних реформ Україна потребує політичної відповідальності і спільних зусиль усіх [Електронний ресурс] / Ю. Шрамко. — Режим доступу : <http://www.unn.com.ua/uk/news/1450848-dlya-reform-v-ukrayini-potribni-politichna-vidpovidalnist-i-spilni-zusillya-d-gribauskaite>; Для проведення реформ в Україні має бути політична відповідальність — Грібаускайте. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukr.segodaya.ua/politics/pnews/dlya-provedeniya-reform-v-ukraine-dolzha-byt-politicheskaya-otvetstvennost-gribauskaite-601694.html> 11. *Експерт:* За 20 років політична відповідальність спрацювала лише двічі [Електронний ресурс]. — 25 липня 2013. «Українська правда». — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/07/25/6994880/> 12. *Основи законодавства України про охорону здоров'я* : Закон від 19.11.1992 № 2801-ХІІ [Електронний ресурс] // Верховна Рада України ; Редакція від 15.07.2015,

підстава 1697–18. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> **13.** *Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії*: Закон від 05.10.2000 № 2017-III [Електронний ресурс] // Верховна Рада України; Редакція від 07.04.2012, підстава 4523–17. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2017-14> **14.** *Про рекламу*: Закон від 03.07.1996 № 270/96-ВР [Електронний ресурс] // Верховна Рада України; Редакція від 05.08.2015, підстава 422–19. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80> **15.** *Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення*: Закон від 24.02.1994 № 4004-XII [Електронний ресурс] // Верховна Рада України; Редакція від 01.01.2015, підстава 77–19. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4004-12> **16.** *Про відходи*: Закон від 05.03.1998 № 187/98-ВР [Електронний ресурс] // Верховна Рада України; Редакція від 28.06.2015, підстава 222–19. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80> **17.** *Про охорону навколишнього природного середовища*: Закон від 25.06.1991 № 1264-XII [Електронний ресурс] // Верховна Рада УРСР. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1586/D0> **18.** *Про державну службу*: Закон від 16.12.1993 № 3723 [Електронний ресурс]; Верховна Рада України; Редакція від 26.04.2015, підстава 1700-18. XII. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3723-12> **19.** *Малкіна Г.М.* Інститути політичної відповідальності як елементи системи стримувань і противаг. [Електронний ресурс] / Малкіна Г.М. — Режим доступу: http://applicants.univ.kiev.ua/filosofija_politologija/articles/The_institutes_of_the_political_responsibility_as_an_element_of_checks_and_balances_system_16959.pdf **20.** *Конституція України*: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] // Верховна Рада України; Тлумачення від 15.05.2014, підстава v005p710-14. — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-vr **21.** *Про Кабінет Міністрів України*: Закон від 27.02.2014 № 794-VII [Електронний ресурс] // Верховна Рада України; Редакція від 26.04.2015, підстава 1700-18. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18> **22.** *Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України*: Постанова, Положення від 25.03.2015 № 267 [Електронний ресурс]; Кабінет Міністрів України; Редакція від 25.08.2015, підстава 575-2015-п. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-%D0%BF> **23.** *Малкіна Г.М.* Цит. праця.

Spivak Maryna. Political responsibility is in the field of health maintenance

Question of attracting of subjects imperiously administrative attitudes toward political responsibility in the field of health maintenance were not the object of the special political science researches. However, for today in a presence sufficient base in an order to draw conclusion about public expectations of citizens of Ukraine from public and their responsibility authorities before society for reform in industry of health protection.

Social value of health, responsibility of personality for an own health before sociumom and sociuma before a man is stopped up in basis of forming of competence of health maintenance.

A few modern researchers of sphere of policy examine the category of political responsibility as variety of social responsibility. In their opinion, political responsibility appears in activity, related to state power, with actions for the sake of achievement of public benefit.

A subject of political responsibility is in permanent connection with civil society, by permanent correlation of activity of the last with a widespread in society legitimate model realization of state power.

On this stage of research appropriately to define political responsibility in the field of health maintenance as responsibility which arises up in the process of activity of different subjects in connection with organization and realization of state power in industry of health protection population, and also at development and leadthrough in life of policy which represents progressive directions and purpose to development of society.

The decision of problem of political responsibility in the field of health maintenance is in a great deal related to such influential task forces as political and state administrative elites. Moral responsibility has an important value in the context of political responsibility, as it provides accordance of subjects of policy the pictures accepted in society of good and evil, justice and injustice.

An author marks that a leadthrough in Ukraine of administrative reform, including perfection of the system of health protection implementation of National strategy of construction of the new system of health protection in Ukraine on a term 2015–2025, will not give the desired positive result, if the new going will not be incalculated near the legal adjusting of ethics conduct of civil servants.

Key words: responsibility, social responsibility, political responsibility, political of health maintenance.

УДК 321.01

Ю. В. ЛИСЕНКО

ПЛЮРАЛІЗМ ТЕОРЕТИЧНИХ ВИМІРІВ СУТНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Розглядаються основні підходи до трактування змісту та сутності соціальної політики. Автор звертає особливу увагу на гуманістичний підхід у трактуванні сутності соціальної політики.

Ключові слова: соціальна політика, соціальна держава, людський вимір соціальної політики, демократизація, гуманізація політики.

© ЛИСЕНКО Юлія Віталіївна — кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Лысенко Ю. В. *Плюрализм теоретических измерений сущности социальной политики*

Рассматриваются теоретические основы социальной политики, анализируются основные подходы к трактовке содержания и сущности социальной политики. Автор обращает особое внимание на гуманистический подход в трактовке сущности социальной политики.

Ключевые слова: *социальная политика, социальное государство, человеческое измерение социальной политики, демократизация, гуманизация политики.*

Lysenko Yulia. *Pluralism theoretical measurements esseuce of social policy*

The article discusses the theoretical basis of social policy. In the article the maint teoretical approaches to the interpretation of the content and nature of social policy. The authoremp hasizes the human is ticapproach in the interpretation of the essence of social policy.

Key words: *social policy, social state, the human dimension of social policy, democratization, humanization policy.*

У сучасній політичній науці зустрічається значна різноманітність у підходах до визначення та формулювання поняття «соціальна політика». Дослідженню різних аспектів соціальної політики присвячено багато кількості наукових праць, проте не існує єдиного уніфікованого підходу щодо трактування її сутності. Утвердження традицій демократичного розвитку і пошук оптимальних шляхів розвитку демократії в Україні визначають нові вектори і особливості розвитку соціальної політики. Під впливом процесів демократизації, глобалізації і модернізації сучасного суспільства трактування змісту соціальної політики у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі доповнюється й розширюється в умовах ускладнення соціальних відносин.

Зосереджуючись на визначенні змісту і сутності соціальної політики, необхідно відмітити таких класиків світової політичної думки, як Аристотель, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Т. Мор, Т. Кампанелла, Т. Гоббс, Ш. Фур'є, Г. Гегельта ін. У розвитку української наукової думки можна відзначити таких мислителів як, Г. Сковорода, З. Кониський, М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко, які аналізували проблеми соціального розвитку і соціальної справедливості. Концептуальні підходи щодо розуміння соціальної політики знаходимо у працях зарубіжних дослідників, зокрема Р. Баркера, Т. Ганслі, Б. Дікона, Р. Макінтайра, У. Лоренца, Г. Еспінг-Андерсена.

Проблемі формування соціальної політики в умовах демократизації присвячена значна кількість наукових робіт. Теоретико-методоло-

гічний аналіз сутності соціальної політики розглядається багатьма вітчизняними науковцями, зокрема міститься у працях О. Березовської-Чміль, О. Бермічевої, С. Брехарі, М. Головатого, В. Горбатенка, О. Дороніна, Е. Лібанової, М. Михальченка, А. Сіленко, В. Скура-тівського, Л. Четверікової та ін. Проблематика розвитку соціальної сфери і формування сутності соціальної політики та її складових міститься у працях російських дослідників, зокрема, М. Волгіна, І. Григор'євої, Т. Сидоріної, С. Смирнова, С. Тетерського, Н. Тихонової, О. Шкаратана, В. Ярської та ін.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких розглядається дана проблематика ґрунтується на основі наукових праць Т. Семигіної «Соціальна політика: історія та сучасний розвиток», (2008); Н. Хоми «Моделі соціальної держави: світовий та український досвід», (2012) та ін.

Сучасне розуміння соціальної політики, її завдань і функцій знайшли відображення у працях багатьох науковців. Концептуальні основи соціальної політики осмислювались протягом багатьох століть, що знайшло відображення у комплексі існуючих теорій, доктрин. Соціальна політика в її сучасному розумінні починає формуватися з переходом європейських держав на індустріальну стадію розвитку, з появою правової держави, демократичного устрою, громадянського суспільства, сучасної системи права¹. Значний вплив на становлення феномену соціальної політики, як вважає Т. Сидоріна, чинили ідеї і теоретичні конструкти епохи модерну, серед яких — ліберальна доктрина, громадянське суспільство, соціальні ризики і соціальне страхування, благодійність держави й індивіда, а також теорії гуманізму, справедливості та суспільного вибору². Вітчизняні науковці Л. Юрженко і Ю. Шепіло вказують, що на межі ХІХ-ХХ ст. поняття «соціальної політики» розвивалось у контексті поняття «соціальної держави», переважно розглядаючись вченими як різновид економічної політики. Багато дослідників того історичного періоду вважали, що обов'язки соціальної держави зводяться лише до проголошення соціально-економічних прав громадян. Згодом у контексті взаємозалежності людського розвитку і якості соціальної політики утверджується розуміння того, що соціальна держава покликана вирішувати значно ширше коло питань: створювати умови для забезпечення громадян роботою (соціальної зайнятості), забезпечувати прожитковий мінімум, сприяти збільшенню

кількості дрібних і середніх власників, охороняти найману працю, піклуватися про освіту, культуру, охорону здоров'я тощо³.

У своїй фундаментальній основі соціальна політика розглядається і як напрям соціальної теорії, і як галузь наукових досліджень, і як навчальна дисципліна. Крім того, соціальну політику розглядають як сукупність теоретичних принципів і систему практичних заходів, які розробляються й реалізуються державними і недержавними органами, організаціями і установами та які спрямовані на створення необхідних умов життєдіяльності, задоволення соціальних потреб населення, створення в суспільстві сприятливого соціального клімату, в цілому ж поліпшення стану соціальної сфери.

Наведемо кілька визначень соціальної політики, сформованих у рамках вітчизняної політичної науки. У «Політологічному енциклопедичному словнику» вітчизняні науковці трактують соціальну політику як «діяльність держави по збалансованому розвитку суспільства, забезпеченню стабільності державного правління й соціального захисту населення»⁴.

Вітчизняними науковцями соціальна політика визначається як суспільний феномен, що поєднує в собі різноманітні, багатofакторні складові: конституційно-правові, інституціональні, управлінсько-регулятивні, державні, глобальні, національні, наддержавні, громадські, гуманістичні, комунікативні, само регулятивні тощо. Це обумовлює багатоаспектність соціальної політики як суспільного явища і дозволяє виділяти вузьке і широке її розуміння. У вузькому розумінні соціальна політика розглядається як цілеспрямована діяльність, що має за мету здійснення соціального захисту, створення умов для формування безпечного соціального середовища. Соціальна політика в такому аспекті являє собою комплекс заходів, спрямованих на формування соціальних стандартів, забезпечення взаємодії суб'єктів соціально-політичного життя щодо формування соціальної безпеки людини і суспільства. У широкому розумінні соціальна політика трактується як система цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувалась в суспільстві на певному етапі його розвитку, здійснюється на основі певних принципів і засад, спрямована на забезпечення оптимального функціонування та розвитку соціальних відносин⁵.

Грунтовний аналіз теоретико-методологічних засад розуміння соціальної політики здійснила вітчизняний фахівець Т. Семигіна

(«Соціальна політика: історія та сучасний розвиток», 2008)⁶. Зокрема науковець розглядає сучасні уявлення про сутність соціальної політики, встановлює співвідношення соціальної держави і соціальної політики, узагальнюючи бачення вітчизняних і зарубіжних дослідників даної проблематики. Дослідниця наводить думку українського науковця Б. Гаєвського, який вважає, що в організаційному відношенні соціальна політика становить систему принципів, заходів і методів задоволення за допомогою політики основних потреб людини, соціальних прошарків, усього населення країни. Метою соціальної політики вчений вважає «всебічний розвиток людини основі матеріального і духовного добробуту суспільства, національну рівність, рівноправність демографічних і професійних груп населення, врахування особливостей їхнього соціального розвитку»⁷.

У наукових обґрунтуваннях вітчизняного фахівця П. Шевчука соціальна політика постає як багатовимірна система програм, служб і заходів (управлінських, регулятивних та саморегулятивних), спрямованих у соціальну сферу, охоплює різноманітні напрями суспільного буття⁸.

Соціальна політика, як зазначає Г. Лопушняк, є явищем суспільно-історичним, з'являється з виникненням держави, спрямовується на узгодження спільної діяльності людей та утвердження загальнодержавних пріоритетів і виступає регулятором взаємовідносин соціальних структур і соціальних інститутів, а також суспільного та індивідуального життя людини. Крім того, дослідниця узагальнює, що серед науковців та практиків поширеною є думка, відповідно до якої природа соціальної політики пов'язана передусім із структурним поділом суспільства на економічно сильних та економічно слабких індивідів. При цьому соціальна політика є інститутом, який має підтримувати слабких, створюючи умови для реалізації принципу соціальної справедливості⁹.

Український фахівець О. Іванова звертає увагу на те, що в більшості визначень поняття соціальної політики пов'язане з низкою заходів уряду в соціальній сфері, спрямованих на регулювання взаємовідносин, розподіл ресурсів, підвищення добробуту і задоволення потреб як населення в цілому, так і окремих груп та індивідів¹⁰.

Вітчизняний науковець М. Головатий зазначає, що феномен «соціальна політика» у сучасній, в тому числі вітчизняній науці не має

більш-менш усталеного визначення. На думку вченого, її ототожують з «соціальною сферою», «гуманітарною політикою» і навіть «соціальною роботою», хоча вона має суттєві відмінності й особливості. І, як акцентує М. Головатий, з багатьох відомих визначень найбільш поширеним і вдалим вважається таке: «Соціальна політика — це діяльність держави з управління розвитком соціальної сфери суспільства, спрямована на задоволення інтересів і потреб населення»¹¹. У соціальній політиці, особливо на етапі демократизації українського суспільства, як вважає М. Головатий, пріоритету набуває людський фактор. Це особливо важливо у соціальній сфері, оскільки вона була й залишається гуманістично спрямованою за своєю суттю, змістом, особливостями функціонування¹².

Сучасні теоретичні дослідження і практика сьогодення доводять, що соціальна політика та її реалізація нині стають більш прагматичними та орієнтованими не стільки на підтримку економічно слабких верств та консервацію існуючих соціальних імперативів, скільки на створення передумов для підвищення мотиваційного потенціалу, мобільності, трудової продуктивної активності людських ресурсів, як зазначає А. Колот¹³.

Необхідно визнати відсутність системного наукового доробку з проблем людського виміру соціальної політики на теоретико-практичному рівні, оскільки досліджуються лише окремі її аспекти. Поглибленого дослідження потребує питання формування соціальної політики в «людському вимірі», особливостей втілення гуманістичних принципів соціальної політики на шляху демократизації українського суспільства. Виходячи з цього, актуальним є виявлення базових засад та основоположних характеристик згаданого вище виміру, виходячи з яких політика у соціальній сфері сприятиме визнанню людини головною соціальною цінністю і формуванню соціальної стабільності суспільства.

Цікавими видаються і міркування щодо сутності соціальної політики зарубіжних фахівців і, зокрема, російських науковців. Оскільки соціальна політика завжди має місце не тільки в теорії, але й практичному житті, то, на думку російського науковця М. Волгіна, соціальна політика — це не тільки система дій і заходів, а й система взаємовідносин і взаємодій між соціальними групами, соціальними верствами суспільства, основою і кінцевою метою яких є людина, її добробут,

соціального захисту і соціальна безпека в цілому¹⁴. Саме тому соціальна політика визначається як багатогранний процес і складне суспільне явище, а об'єкт і предмет соціальної політики є нелінійними, багатоаспектними, системними.

Спираючись на *Social Policy. Oxford (2003)* і *The Blackwell Dictionary of Social Policy. Malden (2002)*, російський науковець Л. Якобсон узагальнює, що дефініції соціальної політики не претендують на окреслення самостійної «субстанції», а трактуються через перелік сфер діяльності, якими, наприклад, є освіта, допомога малозабезпеченим, охорона здоров'я, тощо¹⁵. Іншими словами, специфіка тлумачення терміну «соціальна політика» залежить від особливостей соціально-економічного розвитку країни. Розвиваючи такий підхід, вітчизняна дослідниця О.Іванова наводить кілька прикладів того, що в різних країнах це поняття визначають по-різному:

— в Американській енциклопедії соціальної роботи Е. Баумхайер і А. Шорр визначили соціальну політику як напрямок дій щодо соціальних явищ з метою управління взаємовідносинами і розподілом соціальних ресурсів;

— *The Blackwell Encyclopedia of Social Work* дає визначення соціальної політики Дж. Стюарта (Велика Британія) як сфери державної діяльності, відповідальної за створення та надання соціального захисту, що включає соціальні послуги та витрати;

— Т. Ганслі (Канада) визначив соціальну політику як функцію державної відповідальності за використання суспільних ресурсів, регулювання приватної діяльності, підтримку приватно-індивідуальної та колективної поведінки з метою максимізації соціальної вигоди та умов життя населення. У такій інтерпретації вона включає в себе: заходи і програми, безпосередньо спрямовані на забезпечення соціальних винагород у формі прибутку або послуг, включно з освітою, охороною здоров'я, соціальним захистом та персональними соціальними службами (догляд за людиною, розвиток людини, реабілітація і профілактика); заходи, що регулюють приватну поведінку для потреб досягнення соціальних цілей, насамперед прав і обов'язків громадян, забезпечення правосуддя; заходи щодо працевлаштування; заходи стосовно сім'ї включно з сімейним правом; соціальні та інші місцеві заходи (наприклад, заходи з метою перерозподілу податків, фінансові заходи для надання робочих місць) тощо¹⁶.

У монографії вітчизняної дослідниці Т. Семигної¹⁷ зустрічаємо аналіз ідей американських учених, зокрема, Б. Дженссона, котрий пропонує орієнтовану на розв'язання проблем дефініцію: «Соціальна політика — це колективна стратегія вирішення соціальних проблем». При цьому він виділяє чотири категорії соціальної політики: 1) офіційну, писану політику; 2) неформальну, неписану політику; 3) особистісну орієнтацію щодо політики; 4) актуалізовану політику (дотримання політики в установах і закладах). Інша група американських дослідників вважає, як відмічає Т. Семигіна, що соціальну політику слід розуміти як ширше поняття, а саме як соціальний інститут, завданням якого є відтворення соціальної структури з метою самозбереження. Так, американська дослідниця Ф. Дей визначає, що завдяки такому інституту поліпшується соціальний та економічний добробут членів суспільства, а також забезпечується їхнє дотримання соціальних норм, стандартів, ідеологій¹⁸.

Узагальнюючи погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників на сутність соціальної політики, можемо виокремити головні теоретичні підходи щодо її трактування.

Інтегральний підхід у визначенні сутності соціальної політики виокремлюють дослідники Н. Тихонова і О. Шкаратан. Вони наголошують, що соціальна політика виявляється центром зіткнення інтересів часто протилежних у своїх поглядах соціальних груп, які ведуть боротьбу за обмежені ресурси соціальних інститутів, що формують уявлення про соціальну справедливість, загальносуспільні соціальні потреби тощо¹⁹.

Телеологічний підхід дозволяє поглянути на соціальну політику як на засіб досягнення політичних цілей і результатів. На думку дослідників, сутність сучасної соціальної політики проявляється не у забезпеченні соціальних потреб індивідів, а в можливості скласти позитивне враження, впливаючи на свідомість громадян, досягнути певних політичних цілей (використовуючи при цьому всі можливі сучасні політичні технології: PR, популізм та ін.)²⁰. Власне, ця концепція забезпечує розуміння сутності соціальної політики будь-якої держави з двох позицій: декларативної і реальної.

Як відмічає російська дослідниця Т. Сидоріна, тривалий час у соціально-економічній і політичній літературі домінувала думка про те, що соціальна політика — це лише комплекс практичних заходів

щодо вирішення соціальних проблем, які розробляються відповідними державними і громадськими структурами. Сутність і призначення соціальної політики зводились до захисту соціально незахищених прошарків населення (серед яких — непрацездатне населення, пенсіонери, інваліди, молодь, багатодітні сім'ї і т.д.), а також розв'язання проблем в галузі зайнятості, безробіття тощо. На думку Т. Сидоріної, соціальна політика розглядалась дослідниками як технічна, навіть технологічна галузь, яка забезпечувала виконання інструментальної функції в суспільстві на кшталт надання соціальної допомоги, згладжування соціальної напруги переважно за допомогою державного механізму²¹. Однак, на наш погляд, зміст феномену соціальної політики не вичерпується провідною роллю держави та технікою вирішення соціальних проблем.

У межах системного підходу соціальну політику розглядають як систему, утворену формальними інститутами, що відповідають за розробку і реалізацію політичних заходів, політичними партіями, зацікавленими групами, взаємозв'язком між потребами, послугами, законами, службами, результатами впровадження соціальних програм. Дослідниця Т. Семигіна відмічає поширеність культурних теорій, що характеризує плив культури суспільства на формування політичних інститутів, цінностей, що лежать в основі тих чи інших рішень і програм соціальної політики, яка і є частиною культури²². Соціокультурний підхід у трактуванні соціальної політики визначається рівнем розвитку політичної культури та свідомості індивідів-учасників політичного процесу, що зумовлено історичними умовами їх розвитку і способом життєдіяльності. Соціокультурний підхід докорінним чином змінює зміст і понятійну конфігурацію соціальної політики, трактуючи останню як суспільну перспективу, в основі якої — можливість попередження небезпек та підтримки позитивних соціальних тенденцій.

Синергетичний підхід дозволяє трактувати соціальну політику як усвідомлену цілеспрямовану діяльність соціальних суб'єктів щодо визначення, захисту й реалізації потреб та інтересів своєї соціальної групи (класу, нації, держави) різними засобами впливу: не лише організацією, регулюванням, контролем та управлінням, а й самоорганізацією цього процесу. Синергетичне визначення соціальної політики забезпечує не лише більш точне її розуміння, але й активну

участь всіх соціальних суб'єктів у політичній діяльності, взаєморозуміння потреб та інтересів усіма учасниками політичного життя, взаємодію між ними, взаємодопомогу і взаємовідповідальність за розв'язання соціальних проблем.

Конфліктологічний підхід окреслює розуміння соціальної політики як можливості прийняття рішень щодо розподілу благ у конфліктній ситуації, що виникає в ході реалізації соціальних функцій суб'єктами влади щодо об'єктів соціальної політики. Як відмічає Т. Семигіна, оскільки соціальна політика спрямована на людей, то вивчення їхнього задоволення чи незадоволення її результатами, а також прагнення змін можна вважати частиною порівняльного аналізу з використанням біхевіористичного підходу²³.

Вирішення більшості соціальних питань державою як головним суб'єктом політики змістило вирішення соціальних проблем в площину теоретико-прикладної діяльності політичних структур, певних політичних сил (політичних партій, рухів та інших політичних інститутів), що перетворило розв'язання проблем соціального характеру на інструмент, засіб здобуття й утримання влади. Таким чином, у сучасному розумінні соціальну політику можемо трактувати через призму інструменталістського підходу.

Окремо варто розглянути один з підходів, який пояснює важливість і виключну роль людини у здійсненні соціальної політики. Загальновідомо, що влада сама себе контролювати не в змозі, навіть за умови наявності відповідного бажання. Це завдання, як зазначає В. Горбатенко, під силу лише розвиненим структурам громадянського суспільства. Науковець обґрунтовує свою думку тим, що раніше відчужені від державного управління носії соціальних інтересів активно заявили про своє прагнення брати участь у демократичному механізмі їх реалізації²⁴, хоча реальні механізми демократичної участі продовжують бути малодоступними для населення. Тому в даному контексті соціальну політику деякі дослідники, зокрема, О. Шкаратан, В. Ярьска розглядають не тільки як важливий напрямок внутрішньої політики держави, в основі якого міститься певна соціальна доктрина, що визначає стратегію і мету розвитку суспільства, але і як важливий напрямок діяльності інститутів громадянського суспільства²⁵. Таким чином, структурний підхід щодо пояснення сутності соціальної політики дозволяє визначити її мету, спрямованість,

механізми здійснення, а також структурувати відносини між суб'єктами здійснення політики (держави і людини, держави і громадянського суспільства), діяльність яких має бути спрямована на вирішення соціальних питань та задоволення соціальних потреб усіх прошарків суспільства.

У науковій літературі зустрічається ще один аспект розуміння соціальної політики, який не повинен за зразком класичного трактування самого поняття «політика» зводитися лише до прийняття рішень у конкретній галузі, а має ґрунтуватися на формуванні свідомості людей і моральних установок суспільства в цілому. Такий підхід до розуміння соціальної політики дослідники називають гуманітарним²⁶.

Мета соціальної політики сучасної демократичної держави полягає у формуванні та реалізації соціальних потреб людини і суспільства, забезпеченні їх соціальної безпеки. Людський вимір соціальної політики і її безпосередня спрямованість на людину обумовлюють формування гуманістичного підходу у трактуванні сутності цього поняття. Незавершеність реформування соціальної сфери негативно позначається на якості життя населення. Реалії сучасного українського суспільства окреслюють проблему визнання й утвердження людини як активного суб'єкта і відповідального об'єкта політики, в тому числі і в соціальній сфері. Оскільки соціальна політика в політичному житті українського соціуму розробляється і реалізується без активної участі громадян, які переважно погоджуються на роль «споживача» чи «спостерігача». Отже, у трактуванні змісту соціальної політики особливої значущості набуває застосування гуманістичного підходу, оскільки реалізація відповідних заходів на практиці вимагає формування установок і цінностей індивіда як свідомого і компетентного учасника політичного процесу.

На сучасному етапі визначення змісту та сутності соціальної політики у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі збагачується і доповнюється. Результати аналізу і систематизації таких поглядів дозволяють стверджувати, що соціальна політика є складним комплексним поняттям. На основі аналізу «вузьких» і «широких» трактувань визначимо, що метою соціальної політики є не тільки задоволення соціальних потреб людини, а й створення умов для формування, розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин,

всестороннього розкриття соціального потенціалу людини, її самореалізації. Досліджуючи зміни у сутності трактування соціальної політики, характеризуючи підходи щодо розуміння даного поняття було зроблено спробу виокремити актуальність обґрунтування «людського виміру» соціальної політики. Поява і вкорінення в українському суспільстві таких явищ як соціальна напруженість, соціальне невдоволення, конфліктність у взаємодії соціальних груп свідчать про необхідність подальшого реформування соціальної сфери. В умовах державної модернізації політичної системи та формування нових стратегій розвитку українського суспільства основним завданням має стати вирішення проблем, пов'язаних з потребами і прагненнями людей, подолання кризових явищ у соціальній сфері.

1. Сидорина Т. Ю. Социальная политика — междуэкономикой и социологией / Т. Ю. Сидорина // Общественные науки и современность. — 2005. — № 6. — С. 112. 2. Сидорина Т. Ю. Социальная политика — попутка философской интерпритации / Т. Ю. Сидорина // Вопросы философии. — 2005. — № 2. — С. 21. 3. Юрженко Л. Конструювання моделі соціальної держави / Л. Юрженко, Ю. Шепіло // Політичний менеджмент. — 2003. — № 1. — С. 75. 4. *Політологічний* енциклопедичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К, 2004. — С. 621. 5. *Політологія* : підручник / [за ред. Ю. Кулагіна, В. Полуріза]. — К. : Альтерпрес, 2002. — С. 446. 6. Семігіна Т. Соціальна політика: історія та сучасний розвиток / Семігіна Т. — К. : ТОВ «Агентство Україна», 2008. — 196 с. 7. Там само. — С. 39. 8. Шевчук П. І. Соціальна політика / Шевчук П. І. — Львів : Світ, 2005. — С. 28. 9. Лопушняк Г. Соціальна політика як визначальний напрям внутрішньої політики держави / Г. Лопушняк // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. — 2011. — № 2. — С. 246. 10. Іванова О. Соціальна політика: теоретичні аспекти / Іванова О. — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. — С. 8. 11. Головатий М. Ф. Соціальна політика: політико-правові засади та особливості управління соціальними процесами / Головатий М.Ф // Управлінські аспекти соціальної роботи : курс лекцій. К. : МАУП, 2002. — С. 11–12. 12. Там само. — С. 21. 13. Колот А. Генезис соціальної політики під впливом глобалізації та лібералізації економічних відносин / А. Колот // Україна: аспекти праці. — 2008. — № 1. — С. 6. 14. *Социальная политика* : учеб. пособие [под ред. Н. А. Волгина]. — М. : Изд-во «Экзамен», 2004. — С. 21–23. 15. Якобсон Л. И. Социальная политика: коридоры возможностей / Л. И. Якобсон // Общественные науки и современность. — 2006. — № 2. — С. 53. 16. Іванова О. Цит. праця. — С. 78. 17. Семігіна Т. Цит. праця. 18. Там само. — С. 40–41. 19. Тихонова Н. Российская социальная политика: выбор без альтернативы? / Н. Тихонова, О. Шкаратан // Социс. — 2001. — № 3. — С. 22. 20. Сидорина Т. Ю. Цит. работа. — С. 22. 21. Там же. — С. 21. 22. Семігіна Т. Цит.

праця.— С. 62. **23.** Там само. — С. 64. **24.** Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / Горбатенко В. П. — К. : Видавничий центр «Академія», 1999. — С. 138–140. **25.** Сидорина Т. Ю. Цит. робота. — С. 21. **26.** Смирнов С. Н. Соціальна політика / С. Н. Смирнов, Т. Ю. Сидорина. — М. : Изд-во ГУ ВШЭ, 2004. — С. 37.

Lysenko Yulia. Pluralism theoretical measurements essence of social policy

Political science examines social policy as a complex and multifaceted phenomenon.

Information about social policy is considered as the direction of social theory and research as an industry and as an academic discipline.

The author examines the social policy as a set of theoretical principles and practical system of measures developed and implemented by public and private agencies, organizations and institutions and are aimed at creating the necessary conditions of life, the social needs of the population.

Domestic scientists social policy is defined as a social phenomenon that combines diverse multifactorial components: the constitutional, legal, institutional, administrative and regulatory, public, global, national, social, humanistic, communication and so on.

In a narrow sense, social policy is seen as a purposeful activity that aims to implement social protection, creation of conditions for forming secure social environment. In a broad sense, social policy is treated as a system of purposeful activity, formed in the society at a certain stage of its development, is based on certain principles and principles aimed at ensuring optimal functioning and development of social relations.

In organizational sense, social policy is a system of principles, measures and methods through policies meet basic human needs, social strata, total population. Specificity interpretation of the term «social policy» depends on the particular socioeconomic development.

Summarizing the views of domestic and foreign researchers on the nature of social policy, can distinguish the main theoretical approaches to its treatment: integrative, sociocultural, the conflict, teleological, synergistic, instrumentalist, behavioral, humanistic.

The goal of social policy is a modern democratic state in formulating and implementing social needs of man and society, providing them social security.

In the interpretation of the content of social policy acquires special significance application humanistic approach, since the implementation of appropriate measures in practice requires the formation of attitudes and values of the individual as a conscious and competent participants in the political process.

Key words: social policy, social state, the human dimension of social policy, democratization, humanization policy.

УДК340.12:342.384

О. Ф. СЛОБОДЯН

СУТНІСТЬ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ЕВОЛЮЦІЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ

Розглянуто еволюцію президентського різновиду політичної влади. Деталізовано процес становлення президентських республік у різних регіонах світу. Вказано на особливості запровадження інституту президента у пост-соціалістичних країнах. Наведено статистичні узагальнення щодо ефективності президентської влади.

Ключові слова: президент, президентська влада, президентська республіка, глава держави, форма правління.

Слободян О. Ф. Сущность президентской республики: эволюция в политическом времени и пространстве

Рассмотрено эволюцию президентской разновидности политической власти. Детализирован процесс становления президентских республик в различных регионах мира. Указано на особенности введения института президентства в постсоциалистических странах. Приведены статистические обобщения относительно эффективности президентской власти.

Ключевые слова: президент, президентская власть, президентская республика, глава государства, форма правления.

Slobodyan Oleg. The essence of the presidential Republic: evolution in political time and space

Reviewed the evolution of presidential varieties of political power. The detailed process of becoming a presidential republics in various regions of the world. Listed on the peculiarities of introduction of Institute of presidency in post-socialist countries. The statistical generalizations about the effectiveness of presidential power.

Key words: president, presidential power, presidential republic, the head of state, form of government.

Президентська республіка з моменту виникнення була й залишається досить поширеним різновидом республіканської форми правління. Її головною рисою є чітке відмежування виконавчої влади, до якої належить інститут президента, від законодавчої. При цьому тісні взаємини між виконавчою та законодавчою гілками влади зберігаються, ґрунтуючись на чітко визначеній системі стримувань і противаг¹.

© СЛОБОДЯН Олег Феліксович — здобувач Центру перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України та НАН України

Історично першою президентською республікою в її сучасному вигляді вважаються Сполучені Штати Америки, хоча в Конституції США 1787 р. таке поняття не вживається. Обрання 30.04.1789 р. Дж. Вашингтона на вищу політичну посаду в новоутвореній заокеанській країні започаткувало традицію президентського правління, яка пізніше набула світового поширення.

Заснування в Сполучених Штатах інституту президента пояснюється насамперед прагненням молодого американської нації встановити сильну й ефективну, проте одночасно демократичну владу та цілісну державу на противагу англійській монархії. Важливим є те, що цей інноваційний інститут було введено в конституційну систему США не випадково, а як суттєву складову єдиної концепції державної влади, принципово нової за змістом і формою та радикально відмінної від європейських аналогів. В її основу було покладено загальноприйняті сьогодні принципи та ідеї республіканської форми правління, поділу влади, свободи і політичної рівності, природних прав людини, відповідального правління тощо².

Республіканська форма правління, очолювана президентом, стала зразком для багатьох інших країн. Насамперед слід виділити латиноамериканський етап упровадження інституту президента в політичні реалії XIX ст., зокрема намагання Бразилії, Венесуели, Гаїті, Гватемали, Гондурасу, Домініканської Республіки, Колумбії, Мексики, Парагваю, Еквадору стати президентськими республіками. Причинами стрімкого копіювання політичної системи США іншими американськими республіками слід вважати територіальну близькість країн західної півкулі, а також вражаючі успіхи Вашингтона у протистоянні з британською метрополією та здобутті незалежності. Вочевидь, вважалось, що повтор досвіду Сполучених Штатів є цілком реальним удержавотворчих умовах молодих латиноамериканських республік. Проте політична практика виявилася далекою від ідеалу: пост глави держави в цих країнах частіше заміщався не шляхом виборів, а в результаті державних переворотів. За 150 років незалежного існування латиноамериканських республік у них відбулося 535 державних переворотів³.

Середина XIX ст. (особливо революційні події 1848 р.) стала часовим рубежем, коли республіканське правління з інститутом президентства стало сприйматися Західною Європою⁴ як ефективна

альтернатива монархічним традиціям. Серед європейських держав передувала Франція: у цій країні посада президента вперше була запроваджена 1848 р. за часів Другої Республіки. 20.12.1848 р. французьким президентом став Луї Наполеон Бонапарт. Перший президент Швейцарської конфедерації ЙонасФурер теж розпочав свою діяльність у 1848 р.

На початку ХХ ст., особливо після закінчення Першої світової війни, впровадження президентства в європейські політичні системи прискорилось. У 1919 р. в Німеччині було обрано президента Веймарської республіки. Німецький (по суті американський) досвід повторили Австрія, Чехословаччина, Польща, країни Балтії. Питання про запровадження в країні поста президента обговорювалось під час підготовки Конституції СРСР у середині 30-х років минулого століття. Приблизно тоді ж президентські структури виникли в деяких азійських країнах — Сирії та Лівані. Після Другої світової війни посаду президента запровадили Італія, Греція, Португалія, Мальта.

Важливо вказати на наступне: статус інституту президентства в західних політичних системах динамічно змінювався, що не позбавляло його ознак демократизму та сумарної ефективності. Цікавим є той факт, що з кінця ХVІІІ ст. з проміжком у 80–90 років світова політико-правова теорія і практика дарували світові нові моделі республіканської форми правління: 1787 р. — президентську республіку (США), 1875 р. — парламентську республіку (Франція), 1958 р. — напівпрезидентську республіку (Франція)⁵. Різниця між цими республіканськими різновидами є досить відчутною: у президентській республіці президенту ввіряється вся повнота виконавчої влади, а також представницькі повноваження; у парламентській республіці — представницькі та номінаційні повноваження; у напівпрезидентській республіці президент отримує найбільш широкі повноваження, що стосуються практично всіх гілок влади та суспільних сфер, але при цьому він функціонально тяжіє до виконавчої влади.

Своєрідним варіантом оновлення політичних систем повоєнного періоду стало запровадження інституту «соціалістичних президентів», який в різні роки існував у Соціалістичній Республіці В'єтнам, Угорській Народній Республіці, Німецькій Демократичній Республіці, Польській Народній Республіці, Чехословацькій Соціалістичній Республіці, Китайській Народній Республіці, Корейській Народно-Демократичній

Республіці, Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії, Соціалістичній Республіці Румунії. В останній період існування Союзної держави (з березня 1990 р. до грудня 1991 р.) спеціально для М. Горбачова була створена посада Президента СРСР, який обійняв її 15.05.1990 р.

З руйнуванням світової системи соціалізму президентський досвід соціалістичного будівництва відійшов в історичне небуття, тоді як буржуазно-демократичний різновид втілення інституту президента набув нових ознак політичної стійкості та суспільної привабливості. Остання теза стосується країн, які на початку 90-х років виникли на уламках колишнього Союзу РСР, колишньої Югославії тощо. Їхні політичні еліти визнали за необхідне терміново запровадити інститут президента, дещо ідеалістично вважаючи його такою собі політичною гарантією забезпечення незворотності та успішності постсоціалістичних реформ.

В цьому контексті слід розрізнити принаймні три моделі становлення президентської влади: а) органічну модель, за якої президентство (по аналогії зі Сполученими Штатами) є природним елементом суспільної самоорганізації населення певної країни, не суперечить демократичним традиціям та вписується в культуру періодичного оновлення центрів соціального управління; б) ініціативну модель, яка означає самопроголошення правлячого лідера в якості президента без необхідних електоральних процедур та демократичного змагання політичних сил; в) імітаційну модель, яка прикриває олігархічний, монархічний та ін. режими запозиченим ззовні президентським обрамленням. В останньому випадку в країні можуть відбуватися політичні вибори, проте їх кінцевий результат в умовах непрозорості та інформаційних зловживань відомий ще до кінцевого підрахунку голосів.

У випадку цілеспрямованого недотримання президентською владою норм демократії доцільно додатково диференціювати на президентсько-монархічну, президентсько-партократичну та президентсько-мілітарну. Президентсько-монархічна республіка є формою президентського абсолютизму, за якого президент очолює єдину легальну партію, є головним ідеологом країни, творцем офіційно проголошеної обов'язкової ідеології (Гана при Кваме Нкруме, Гвінея при Секу Туре, Заір при Мобуту та ін.). У деяких країнах

проголошуються довічні президенти (Заїр, Туніс, Уганда, Екваторіальна Гвінея). Президентсько-мілітарна республіка виникає у результаті військових переворотів та являє собою військове правління, яке періодично виникає у незрілих політичних системах так званого «третього світу». У президентсько-партократичних республіках президент обирається вищим органом єдиної у країні владної партії (Ангола, Бенін, Конго, Мозамбік)⁶.

Останнім часом у науковій літературі здійснено спробу об'єднати форми президентського правління з надмірними повноваженнями у так звану «суперпрезидентську республіку» (*англ. Superpresidency* або *Superpresidentialism*). Цим терміном позначається особливий різновид республіканської форми правління, особливістю якого є юридичне й фактичне зосередження усіх важелів державної влади в руках президента, який у такому випадку виступає не тільки главою держави, але й керівником уряду та лідером правлячої партії. Небезпідставно вважається, що така республіка є різновидом авторитаризму з окремими тоталітарними фрагментами.

У більшості випадків конституції «суперпрезидентських республік» закріплюють за главою держави необмежені права розпуску парламенту, введення надзвичайного (воєнного) стану, видання указів, що мають право законів, одноосібного призначення (зміщення) керівників місцевих адміністрацій, суддів та ін. У «суперпрезидентських» політичних системах практично відсутні конституційні механізми усунення президента від займаної посади. Не існує властивої класичним президентським республікам системи «стримувань і противаг» в особі «сильного» глави держави, дієздатного парламенту та незалежного суду. В сучасних умовах «суперпрезидентські республіки» існують в Індонезії, Сирії, деяких країнах Латинської Америки, а також пострадянських державах — Білорусі, Казахстані, Росії, Узбекистані, Туркменістані⁷. Майбутнє таких політичних систем є слабо-прогнозованим. Зміна президента з високою вірогідністю означатиме системні зміни для решти політичних структур. Останнє міркування частково пояснює намагання політичного лідера «суперпрезидентської республіки» забезпечити або династичне збереження влади, або запровадження неконституційного інституту політичного спадкоємця.

До ключових ознак сучасної президентської республіки в демократичному розумінні її сутності відносяться наступні: як президент,

так і парламент обираються народом (за винятком США, де президент обирається колегією виборщиків); президент як правило не має права достроково розпустити парламент (за винятком конституційно визначених випадків), а парламент не має права припиняти повноваження президента (поза процедурою імпичменту) та відправляти уряд у відставку шляхом вираження йому вотуму недовіри; вирішальну роль в управлінні країною належить президенту, який у більшості президентських країн є одночасно главою держави та главою виконавчої влади; як правило, відсутня посада прем'єр-міністра (за винятком кількох країн); президент самостійно формує уряд і відправляє його у відставку, призначає та звільняє міністрів; президент і уряд не несуть відповідальності перед парламентом за свою політику і діяльність (попри це уряд несе відповідальність перед президентом); парламент не може звільнити міністрів, якщо вони не порушували закон; президент має право вето щодо законів, які приймає парламент (але парламент має право подолати його кваліфікованою більшістю голосів своїх депутатів).

Відносини «президент — уряд» в різних політичних системах суттєво відрізняються. Так, у Болівії, Бразилії, Венесуелі, Коста-Риці, Панамі, Сальвадорі, Уругваї, на відміну від американської системи виконавчої влади, міністри конституційно визначаються як носії виконавчої влади. В Еквадорі, Колумбії, Нікарагуа президент визначається як глава уряду. У Південній Кореї, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані президент є керівником колегіального органу у складі міністрів. В Азербайджані, Кореї, Узбекистані запроваджено посаду прем'єр-міністра, в Аргентині — глави уряду, що підпорядковуються президенту.

Не менш складними є взаємини «президент — парламент». До напрацьованих «точок дотику» президентської та парламентської влади в президентських республіках доцільно віднести наступні: при призначенні главою держави вищих посадових осіб виконавчої влади та суддів у деяких випадках потрібна згода парламенту; укладені президентом міжнародні договори потребують парламентської ратифікації; сформована президентом та парламентом судова влада наглядає за конституційністю та законністю актів законодавчої і виконавчої гілок влади та забезпечує додержання встановленого правопорядку.

Характеризуючи особливий статус глави держави у президентських республіках, слід вказати на його значні повноваження у сфері державного управління. Зокрема, президент є верховним головнокомандувачем збройних сил. Він одноособово призначає на вищі командні посади та присвоює вищі військові звання. Президент здійснює керівництво внутрішньою та зовнішньою політикою країни. Акти, які він видає (укази, розпорядження), є обов'язковими для виконання.

Разом з тим, щоб не допустити надмірного перевищення виконавчої влади, очолюваної президентом, над законодавчою владою — у президентських республіках право законодавчої ініціативи формально надається тільки депутатам парламенту, а не главі держави. Так само діє правило про несумісність парламентського мандата з обійманням посади у вищому органі виконавчої влади. Як засвідчує досвід демократичних країн, президентська республіка встановлюється переважно в умовах двопартійної системи — за домінування у політичній системі країни двох основних партій або партійних блоків.

Підсумок ХХ ст. з приводу глобального поширення президентського формату політичної влади є наступним: понад 140 країн (із майже 200, що є членами ООН), незалежно від того, якими вони є (президентськими, парламентськими, напівпрезидентськими республіками), мають в структурі державних органів посаду президента. Деякі науковці метафорично називають минулі сто років «століттям президентотворення». При цьому президентські повноваження коливаються в широкому діапазоні — від критично важливих до церемоніальних. Термін президенства також є різним — від трьох до семи років, а також «довічно».

Президентські системи правління після Другої світової війни (особливо в період стрімкого руйнування колоніальних імперій) як правило обирали латиноамериканські та африканські держави з важким тягарем соціально-політичних, економічних, духовно-культурних та ін. проблем, обумовлених колоніальним спадком. Останнім доповненням до цього списку став постсоціалістичний світ, зокрема, колишні радянські республіки, що «поставили» на президентство як ідеально-бажаний спосіб подолання труднощів перехідного періоду та динамічного входження до переліку економічно розвинених та політично зрілих країн.

Слід визнати, що результати умовного «президентського експериментування» на пострадянському просторі є різними та в більшості випадків антидемократичними. Винятком стали країни Балтії — Латвія, Литва та Естонія — де відбулося реальне ствердження президентських республік відповідно до західних демократичних взірців з практично повною відмовою від радянських політичних традицій.

Таким чином, практичне значення президентської посади в різних країнах не співпадає. Значна частина політичних систем не стільки повторила, скільки «імітувала» американський підхід щодо запровадження та практичного використання посади демократично обраного глави держави. Доволі багато науковців констатують неефективність президентської форми правління у загальній палітрі владно-суспільних взаємин. Статистично доведено, що рівень життєвості парламентських демократій приблизно втричі перевищує аналогічний показник президентських. Ця тенденція підтверджується на основі політичного розвитку 93 держав світу, що отримали незалежність у період 1945–1979 рр. 52 держави, вибравши президентську форму влади, не дійшли до стадії стійкої демократії⁸.

Разом з тим, у доленосні періоди державотворення нація має право на обрання глави держави, відповідального не лише за стратегічні перспективи, а й тактичні етапи соціально-політичних перетворень. Поетапно узгоджувані, а від того інертні парламентські рішення досить часто запізнюються порівняно з одноосібними рішеннями, які пропонує демократично обраний президент. При цьому виникає момент політичного ризику, пов'язаний з особистісними рисами глави держави. Проте країнам зрілої демократії вдається успішно нівелювати такі ризики оперативністю та рішучістю політичних дій, що генеруються «президентською командою».

1. Батанов О.В. Президентська республіка / О.В. Батанов // Юридична енциклопедія. Т. 5. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. — С. 66.
2. Огірко Р.С. Становлення і тенденції еволюції інституту президента в контексті філософсько-історичного підходу / Огірко Р.С. // Інститут Президента України в системі державної влади України : матеріали наукової конференції (17 січня 2014 р., м. Київ) — КНУ ім. Тараса Шевченка, 2014. — С. 225.
3. Президентська республіка в зарубіжних країнах [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://te.zavantag.com/docs/768/index-39341.html>.
4. Кармазіна М.С. Президентство: український варіант / Кармазіна М.С. — К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса, 2007. — С. 66–67.
5. Тацій В.Я.

Коментар до Конституції України / Тацій В.Я., Битяк Ю.П., Грошевой Ю.М. — К. : Ін Юре, 2003. — 808 с. **6.** *Президентська* республіка як різновид республіканської форми правління [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://e-works.com.ua/work/6855.html>. **7.** *Смолянюк В.Ф.* «Суперпрезидентська» (монократична) республіка / В.Ф. Смолянюк // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalіzми та інші новотвори ; за заг. ред. Н.М. Хоми. — Львів : «Новий світ — 2000», 2015. — С. 375. **8.** *Орзіх М.* Президентська республіка — різновид республіканської форми правління / М.Орзіх // Право України. — 2009. — № 10. — С. 73–74.

Slobodyan Oleg. The essence of the presidential Republic: evolution in political time and space

A presidential Republic is a fairly common variation on the Republican form of government. Its main feature is a clear separation of the Executive power belongs to the Institute of the President of the legislature. Historically, the first presidential Republic in its modern form are considered to be the United States of America. The election 30.04.1789 G. J. Washington as head of the state gave rise to the tradition of the presidential Board. Republican form of government, headed by the President, became a model for many other countries.

In the first half of the nineteenth century this form entered the newly independent States of Latin America — Brazil, Venezuela, Haiti, Guatemala, Honduras, Dominican Republic, Colombia, Mexico, Paraguay, Ecuador. Within the nineteenth century Institute President began to introduce European countries. In 1848 the first European presidents was Louis Napoleon Bonaparte (France) and Jonas Kalan (Swiss Confederation). After the First world war, the introduction of presidency in the European political system has accelerated. In 1919 in Germany was elected President of the Weimar Republic. The German experience was repeated in Austria, Czechoslovakia, Poland, the Baltic States. After world war II, the presidency has introduced Italy, Greece, Portugal, Malta.

In Europe and beyond were tested different variants of the presidential power. In presidential Republic the President wrahts all completeness of and Executive powers. In a parliamentary Republic — a representative authority. In semi-presidential Republic, the President gets the most extensive powers relating all branches of government and the public spheres. However, he tends to the functional Executive.

It is necessary to distinguish three models of formation of presidential power: a) organic model is a natural element of social self-organization of the population of a certain country, is not contrary to democratic traditions and culture fit into the periodic updates of the centers of social control; b) proactive model means the recognition of the ruling leader as President without the necessary electoral procedures and democratic competition of political forces; c) simulation model covers oligarchic, monocationic and other modes borrowed from outside the presidential framing. In the latter case, the country can happen in political elections, but their end result in terms of opacity and information of abuse known to the final counting of votes.

Recently in the scientific literature, an attempt was made to unite the forms of presidential government with excessive powers in the so-called «super-presidential Republic». This is a special kind of Republican form of government, legal and actual concentration of all levers of state power in the hands of the President. The President in this case is not only head of state but also head of government and leader of the ruling party. In modern terms, «super-presidential Republic» exist in Indonesia, Syria and some countries in Latin America and the former Soviet States — Belarus, Kazakhstan, Russia, Uzbekistan, Turkmenistan.

Over 140 countries, regardless of what they are, are in the structure of state agencies the office of President. Some scientists metaphorically called the last hundred years the «century presentation». At that presidential powers fluctuate in wide range — from critical to ceremonial. The term also ranges from three to seven years, and «for life».

The practical significance of the presidential office in different countries does not coincide. A significant part of political systems is not repeated as much as «imitated» the American approach regarding the implementation and practical use the positions of the democratically elected head of state. Quite a lot of scientists have concluded the ineffectiveness of the presidential form of government in the overall palette of power and social relations.

Statistically proven that the level of vitality of parliamentary democracies is about three times exceeds a similar indicator of the presidential. This trend is confirmed on the basis of political development 93 States of the world, which gained independence in the period 1945–1979, 52 States, electing a presidential form of government, have not reached the stage of sustainable democracy.

Key words: president, presidential power, presidential republic, the head of state, form of government.

УДК 323.2; 327.7; 364.4; 376.64

Ю. Г. ГУБЕРТ

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОПІКИ НАД ДІТЬМИ-СИРОТАМИ В РУМУНІЇ ТА БОЛГАРІЇ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

З'ясовано провідну роль тиску ЄС в ініціювання реформ системи опіки над сиротами. Вивчено процес формування законодавчої бази щодо захисту дітей. Досліджено вплив адміністративних реформ, зокрема децентралізації, на становлення політики щодо дітей-сиріт. Проаналізовано основні заходи,

© ГУБЕРТ Юлія Геннадіївна — асистент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

завдяки яким кількість дітей в інтернатах зменшується. Досліджено роль громадських організацій.

Ключові слова: діти-сироти, інтернат, сімейні форми виховання, Євро-союз, реформа, децентралізація, громадські організації.

Губерт Ю. Г. Реформирование системы опеки над детьми-сиротами в Румынии и Болгарии: политологический аспект

Выяснена ведущая роль давления ЕС в инициировании реформ системы опеки над сиротами. Изучен процесс формирования законодательной базы по защите детей. Исследовано влияние административных реформ, в частности децентрализации, на становление политики в отношении детей-сирот. Проанализированы основные мероприятия, благодаря которым количество детей в интернатах уменьшается. Исследована роль общественных организаций.

Ключевые слова: дети-сироты, интернат, семейные формы воспитания, Евро-союз, реформа, децентрализация, общественные организации.

Gubert Ylia. Reforming of system of orphan care in Romania and Bulgaria: politological aspect

The leading role of EU's pressure on initiating reforms of system of orphan care was researched. The process of forming the legal framework for the protection of children was studied. The effect of administrative reforms including decentralization on formation policy for care about orphans was researched. The basic steps whereby the number of children in orphanages reduced was analysed. The role of NGOs was researched.

Key words: orphans, orphanages, family type care, the European Union, reform, decentralization, nongovernment organizations.

Україна проголосила курс на євроінтеграцію. Це передбачає впровадження стандартів ЄС у різні галузі суспільного життя. Зокрема, це стосується політики щодо дітей-сиріт. Основним напрямом реформ у цій сфері в ЄС є відмова від інтернатних та впровадження сімейних форм виховання. Цікавим є досвід реформ у посткомуністичних країнах, які досягли більших порівняно з Україною успіхів у євроінтеграції.

Предметом досліджень були різні аспекти політики щодо дітей-сиріт. Зокрема, принципи формування державної політики в цілому вивчали Т. Дай, О. Дем'янчук, В. Тертичка та ін., соціальну політику — Е. Лібанова, Т. Семигіна, А. Сіленко. Розвиток сфери опіки над сиротами у європейських країнах досліджували А. Гуз, О. Алешка, О. Рудович, С. Хеслі, українські науковці Л. Кривачук, Ж. Петрочко, Л. Лешанич та ін. Проте Україна потребує поглибленого вивчення

досвіду реформ у цій сфері в посткомуністичних країнах. Вибір Румунії та Болгарії зумовлений тим, що реформи в цих країнах у сфері опіки над дітьми-сиротами є одними з найбільш успішних.

Термін «сирота» вживається не лише щодо дітей, офіційно визнаних сиротами, а й щодо всіх дітей, які виховуються поза сімейним середовищем. Термін «інтернат» стосується форм стаціонарного догляду за дітьми без батьків чи опікунів, що триває понад три місяці, у закладі з великою кількістю дітей¹. Сімейні форми виховання включають широку палітру форм виховання, таких як опікунство, прийомна родина, дитячий будинок сімейного типу тощо, а також біологічні сім'ї, повернення дітей до яких може бути метою політики в цій сфері.

У мас-медіа вживають термін «деінституціалізація», під яким розуміють соціальні зміни, що приводять до зниження ролі стаціонарного догляду². Ми не погоджуємося з цим терміном, оскільки він не враховує сучасного розуміння поняття інституції в науці. Згідно з Д. Нортон, інституція — це суспільні норми, які структурують соціальні взаємодії³. Сімейні форми виховання є інституціями, так само як і інтернати. Відтак сутністю реформ є перехід від одних до інших інституційних форм виховання дітей.

У соціалістичній Румунії інтернати були основним закладом виховання дітей-сиріт. У 1997 р. в них утримували 98872 дітей (2%)⁴. Причинами цього були демографічна політика, спрямована на збільшення народжуваності, бідність населення та заохочення батьків віддавати дітей до інтернатів. Радикальні реформи розпочалися у другій половині 1990-х рр., коли постало питання про вступ країни до ЄС. Через шок, що його викликали оприлюднені матеріали про життя дітей у румунських інтернатах за часів режиму Чаушеску, ЄС висунув вимогу зменшення кількості сиріт та інтернатів і розвиток сімейних форм виховання як умову вступу⁵.

У 1996 р. було закладено фундамент реформування — створено Департамент захисту дітей як єдиний відповідальний та координаційний орган у цій сфері. До цього опіка над сиротами покладалася одночасно на багато міністерств. На місцях відповідальність за опіку, зокрема за всі види інституцій, поклали на регіональні підрозділи Департаменту. Саме місцевим службам належала провідна роль у захисті дітей. Проведення реформи ускладнював дефіцит місцевих

бюджетів. Відтак було вирішено субсидіювати її з центрального бюджету та за рахунок ЄС. У 1990-х рр. ЄС надав на ці цілі 100 млн євро⁶.

У 1998 р. було ухвалено Стратегію реформування системи захисту дітей і запроваджено перший проект закриття будинків для дітей до 3 років. У 2000-х рр. проводилося прискорене закриття інтернатів, водночас розвивалися альтернативні форми опіки. Найбільше прийомних сімей створили у 2008 р. — тоді 20780 дітей було розміщено у 15023 професійних прийомних батьків⁷.

Ядром реформи є і превентивна робота з родинами. Акцент робили на розвиток послуг підтримки. З 2001 р. формується ринок соціальних послуг: розробляються стандарти мінімальної якості послуг, запроваджується ліцензування провайдерів послуг як для державних органів, так і для приватних учасників.

У 2005 р. відповідальність за превентивну роботу передали регіонам. Головним провайдером послуг стала місцева служба соціального супроводу та захисту дітей. Це одна з причин, чому, попри дебати за участі неурядових організацій (далі — НУО), не було відрегульовано механізм аутсорсингу, що призвело до зниження активності НУО.

Для забезпечення суспільної підтримки у 2001–2003 рр. було проведено інформаційну кампанію «Дитячий будинок не є домом» з бюджетом, еквівалентним 9,3 млн євро (враховуючи безкоштовний ефірний час, який надавали певні медіа-канали). Кампанія охопила 68% населення. Кількість бажаючих прийняти дитину в сім'ю зросла з 3,8 до 6,3%, а половина респондентів вважали, що для вихованців інтернатів національне усиновлення є найкращим рішенням⁸.

У 2000–2006 рр. у процесі приєднання Румунії до ЄС останній надавав значну фінансову підтримку, що прискорило закриття інтернатів. У цей період на дві третини скоротилася кількість сиріт у цих закладах, загальна кількість інтернатів зменшилася до 341 і лише 180 з них не були організовані за сімейною моделлю⁹.

У 2005 р. прийняли закон про заборону виховання в інтернатах дітей до 2 років. До 2007 р. було закрито інтернати для дітей цього віку. У 2010 р. ліквідували «класичні» дитячі будинки для дітей-інвалідів¹⁰. У 2014 р. вік дітей, яких заборонено утримувати в інтернатах, збільшили до 3 років.

Реформування відбувається за активної участі НУО «Надія і житло для дітей», Child Pact, SERA Romania та ін. Вони заповнюють

прогалини в державній політиці, здійснюють моніторинг та підтримку випускників інтернатних закладів, розробляють та апробують пілотні проекти, проводять наукові дослідження, надають матеріальну допомогу, популяризують ідеї національного всиновлення. Превентивні заходи та альтернативні форми виховання спочатку проходять етап пілотних проектів НУО¹¹.

Загалом у 2000–2015 рр. у процесі ліквідації інтернатної системи та запобігання сирітству було досягнуто значних результатів. Наприкінці 2014 р. під державною опікою були 58178 дітей і лише 8892 з них перебували в інтернатах. Отже, нині система захисту дітей є більш диверсифікованою, пропонує широкий спектр послуг для дітей та уразливих сімей. Але ліквідація інтернатів триває. Окрім неблагополуччя сімей, причиною передачі дітей до цих закладів є вади фізичного або психічного розвитку. Понад 60% з-поміж тих, хто залишається в інтернатах, мають проблеми зі здоров'ям.

У січні 2015 р. уряд у співпраці з громадськими організаціями опублікував нову Національну стратегію щодо захисту дітей. Увагу звернуто, зокрема, на підтримку випускників інтернатів, забезпечення завдяки розвитку послуг дітям з особливими потребами рівних прав у рамках місцевих громад, удосконалення профілактичних послуг для дітей і сімей та їх доступність, відповідність послуг потребам сімей і дітей, надання їх на комплексній та всеосяжній основі¹².

Населення **Болгарії** становить 7,3 млн чол., серед яких 1,1 млн — діти. У 2000 р. в інтернатах утримували 16,4 тис. дітей. Головною причиною потрапляння до них є бідність населення, а найбільш уразлива категорія — діти ромів¹³.

У 2000 р. Комітет ООН з прав дітей провів дослідження «Соціальна оцінка турботи про дітей у Болгарії»¹⁴. Тоді країна перебувала в процесі приєднання до ЄС, що зобов'язувало розвивати систему опіки відповідно до європейських принципів. Того самого року було ухвалено Стратегію і план дій із захисту прав дітей. Однак, на відміну від Румунії, у Болгарії на перших етапах менше відчували тиск ЄС¹⁵, а до того ж, мали місце опір системи та нерозуміння суспільства. Переломити ситуацію вдалося після виходу у 2007 р. знятого ВВС фільму про інтернат у с. Могиліно¹⁶. Стрічка викликала резонанс завдяки натуралістичним подробицям з побуту дітей. Після розголосу цей інтернат став першим з-поміж ліквідованих

у 2007–2009 рр. UNICEF у партнерстві з Альянсом недержавних організацій. До речі, схожий фільм у 2012 р. було знято в Україні, але каталізатором реформ він не став. З 2009–2010 рр. ЄС посилив тиск з метою прискорення реформ та виділив на них 100 млн євро¹⁷.

Ще у 2000 р. для управління та забезпечення якості системи опіки над сиротами при Раді міністрів створили Державне агентство захисту дітей, що координує роботу відповідних установ. При агентстві діють два консультативні органи — Національна рада (майданчик для обговорення питань чиновниками та НУО) і Рада дітей, що складається з неповнолітніх представників від 84 регіонів¹⁸. Реалізацію заходів поклали на Міністерство праці та соціальної політики, при якому створили Агентство соціальної допомоги. На місцевому рівні функціонують локальні дирекції соціальної допомоги, які відповідають за послуги та опіку над дітьми в населених пунктах¹⁹. Але запуск єдиного механізму реформ ускладнився характером розподілу повноважень та відповідальності між центральною, регіональною владою та НУО. Міністерства освіти та охорони здоров'я зберегли важливу роль в управлінні інтернатами, тоді як місцеві ради відповідальні за надання послуг дітям та родинам, розвиток альтернативних форм виховання. У 2003 р. на місцевий рівень передали відання закладами для дітей з особливими потребами, у 2007 р. — дитячі будинки, проте будинки для немовлят ще у 2013 р. залишалися підпорядкованими Міністерству охорони здоров'я.

Плутанина відбувається й у сфері співпраці з НУО. На початку реформування через неспроможність місцевих служб надавати послуги було вирішено залучати НУО до співпраці, тому в деяких муніципалітетах провайдерами послуг є повністю недержавні організації, а в деяких, навпаки, прийняли рішення про розвиток державних служб²⁰.

На думку дослідників, ситуація, коли соціальні служби переходять під юрисдикцію місцевої влади, а інтернати фінансуються з держбюджету, є найгіршим сценарієм, оскільки для місцевої влади вигідніше виховувати дітей в інтернаті, щоб зменшити витрати місцевого бюджету²¹. Тому для досягнення зворотного результату краще утримувати інтернати за кошти місцевих громад, а соціальні послуги сім'ям субсидіювати з держбюджету. Тому скорочення кількості інтернатів у Болгарії відбувалося повільніше.

У 2008 р. в Болгарії прийняли один із ключових актів щодо захисту дітей — Національну стратегію «Діти» на 2008–2018 рр.²², де затверджено пріоритетні напрями політики: всебічна підтримка сім'ї, виховання відповідального батьківства, сімейне консультування та навчання батьків, розвиток сімейних форм виховання. Фінансування покладене на державний та місцеві бюджети. Додатковим джерелом є структурний фонд ЄС.

У 2010 р. було ухвалено Національну стратегію «Бачення деінституціалізації дітей у Болгарії на 2010–2025 рр.»²³. Згідно з нею, протягом 15 років заплановано закрити 137 інтернатів та припинити практику передачі до них дітей до 3 років. Основні джерела фінансування заходів — Європейський структурний фонд, Європейський фонд регіонального розвитку, держбюджет, інші донори (UNICEF, фонди Lumus Foundation, OAK Foundation тощо). Приблизно вартість реалізації стратегії — 108 млн євро²⁴. Першим результатом її впровадження стало зменшення кількості дітей в інтернатах з 6226 у 2011 р. до 2,4 тис. у 2014-му²⁵.

Розвиток альтернативних форм виховання є складовою реформи. Становлення інституту прийомної сім'ї розпочалося у 2002 р. Є два типи прийомних сімей: добровільні та професійні (останні отримують зарплату). У 2010 р. в Болгарії було менше 100 прийомних родин. У 2013 р. їх кількість збільшилася до 1663 (2322 дітей), серед них 150 — добровільні²⁶. Кількість дітей в усіх сімейних формах виховання: у 2002 р. — 0,9 тис., у 2011 р. — 7,5 тис. Водночас удвічі зменшилася кількість усиновлень дітей до 3 років. Але альтернативні форми виховання впроваджуються лише в 10 муніципалітетах, у яких реалізуються пілотні проекти НУО.

У Болгарії є чітке розуміння того, що ліквідація інтернатів неможлива без запобігання вилученню дітей із біологічних родин. З 2001 р. вилучити дитину можна лише за рішенням суду. На рівні муніципалітетів проводиться робота із сім'ями та дітьми. У центрах соціальної підтримки надають послуги сімейного консультування, зокрема психологічну та юридичну допомогу, навчають батьків, здійснюють посередництво у налагодженні стосунків у сім'ях, надають до- та післяпологову допомогу тощо.

Спочатку держава з певною недовірою ставилася до ініціатив НУО, проте досвід підтвердив їх ефективність. Було запроваджено

індивідуальну оцінку потреб дитини, встановлено стандарти мінімальної якості соціальної послуги, запроваджено ліцензування недержавних виконавців соціальних послуг, прийнято законодавство для залучення до виконання соціальних послуг НУО та муніципалітетів, а також закон зі стимулювання співпраці останніх. Впровадження нових соціальних послуг відбувалося в рамках пілотних проектів НУО у співпраці з місцевою владою, після чого подавалася заявка на державне фінансування послуг.

У сфері захисту дітей працюють 125 НУО. За підтримки UNICEF вони об'єдналися у «Національну мережу за дітей» та є ключовим партнером цієї організації. З 2010 р. в країні розпочав роботу Міжнародний благодійний фонд «Надія і житло для дітей», який започаткував пілотні проекти²⁷. У 2014 р. завдяки НУО допомогу отримали 94141 дітей та 6729 сімей.

Водночас експерти застерігають, що покладання фінансової відповідальності за дітей на НУО, зокрема — закордонні, і потрапляння у фінансову залежність від них містить ризики, оскільки це дає НУО змогу диктувати умови (наприклад, про «доступність дітей» для міжнародного всиновлення²⁸).

Отже, основними цілями політики Румунії та Болгарії щодо дітей-сиріт були: відмова від інтернатних закладів, зростання ролі сімейних форм виховання дітей, повернення дітей до біологічних родин. У цілому її реалізацію слід вважати успішною, про що свідчить значне зменшення кількості дітей в інтернатах та збільшення частки дітей, охоплених сімейними формами виховання.

Чинниками цієї політики були: курс на євроінтеграцію, тиск та підтримка з боку ЄС, адміністративні реформи (зокрема децентралізація), демократизація суспільного життя (співпраця держави з НУО та участь останніх у реалізації пілотних проектів, апробації послуг, моніторингу), інституційні економічні реформи (створення ринку соціальних послуг). Важливим чинником був стан громадської думки, через що значної ваги набувала інформаційна кампанія держави та громадських організацій.

Аналіз відмінностей у реалізації політики в обох країнах дає підстави стверджувати, що:

По-перше, одним із визначальних чинників швидкості реформ є позиція ЄС. Ця позиція щодо Румунії привела до інтенсифікації

реформи. Натомість для Болгарії таких жорстких умов спочатку поставлено не було, а тиск посилювався вже після вступу країни до ЄС.

По-друге, на стан реформ впливає якість політики децентралізації. Якщо в Румунії передача закладів опіки місцевій владі сприяла швидкому реформуванню (дефіцит місцевих бюджетів покривали за рахунок державного бюджету та допомоги ЄС), то в Болгарії, де децентралізація була слабшою та незавершеною, місцеві ради були відповідальні за послуги для дітей та сімейні форми виховання, а заклади для сиріт залишалися підпорядкованими міністерствам, що перешкождало реформуванню.

1. *Деінституціалізація та трансформація послуг для дітей* / [Ж. Мюльгейр, К. Браун, Х. Агатанос-Георгопулу та ін.]. — К. : Видавничий дім «Калита», 2009. — С. 13. 2. *Там само*. — С. 35. 3. *North D. C. Institutions / D. C. North // The Journal of Economic Perspectives*. — Vol. 5. — № 1. — P. 97. 4. *Buzducea D. Welcoming europe's youngest How The EU Accession Process Transformed Child Protection in Romania FOR Current EU enlargement and neighbourhood policies to increase the impact of child protection reform in the region* [Електронний ресурс] / D. Buzducea, A. Guth // *World Vision International*. — 2012. — Режим доступу : <http://www.wvi.org/europe/publication/welcoming-europes-youngest>. 5. *Oprea M. Georgia: The Missing Page in the Association Agreements* [Електронний ресурс] / M. Oprea, G. Comai // *ChildPact*. — 2014. — Режим доступу : <http://www.childpact.org/2014/06/24/the-missing-page-in-the-association-agreements/#sthash.nE2i5ank.dpuf>. 6. *Buzducea D.* Цит. праця. 7. *Алешко А.* Проблема сиротства и опыт ее решения В Австрии, Болгарии И Польше. Возможные уроки для Беларуси [Електронний ресурс] / А. Алешко, А. Рудович // *CASE Беларусь*. — 2013. — Режим доступу : http://case-belarus.eu/wp-content/uploads/2013/04/Orphanage_Other-countries_experience.pdf. 8. *Guth A.* Reform steps towards child protection Bulgaria — Romania a comparative approach [Електронний ресурс] / A. Guth // *ChildPact*. — 2013. — Режим доступу : http://www.childpact.org/wp-content/uploads/2014/04/Reform_steps_Romania-and-Bulgaria.pdf. 9. *Buzducea D.* Цит. праця. 10. *Guth A.* Цит. праця. 11. *Integrated services for youth* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.fonpc.ro/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=256&Itemid=729&lang=en. 12. *Romania* [Електронний ресурс] // *The Opening Doors Europe's Children*. — 2015. — Режим доступу : <http://www.openingdoors.eu/where-the-campaign-operates/romania/>. 13. *Bulgaria's Abandoned Children (Full length)* [Електронний ресурс] // *BBC*. — 2007. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=UQZ-ERQczj8>. 14. *Petrova-Dimitrova N.* Development of alternative services, including foster care, within the framework of reforming child protection system Experience of Bulgaria [Електронний ресурс] / N. Petrova-Dimitrova // *Child care System Reform*. — 2009. — Режим доступу : http://www.unicef.org/ceecis/Family_based_care_-

_Nelli_Petrova_ENG.doc. 15. Guth A. Цит. праця. 16. *Bulgaria's Abandoned Children* (Full length) [Електронний ресурс] // BBC. — 2007. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=UQZ-ERQczj8>. 17. *Як у Болгарії, аби наблизитися до стандартів Євросоюзу, знищили сиротинці* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://espresso.tv/article/2014/12/16/dity>. 18. *Съвет на децата към ДАЗД* [Електронний ресурс] // Държавна агенция за закрила на детето. — Режим доступу : <http://sacp.government.bg/konsultativni-organi/savet-na-decatakam-dazd/>. 19. *Алешко А.* Цит. праця. 20. Guth A. Цит. праця. 21. *Деінституціалізація та трансформація послуг для дітей...* — С. 41. 22. *Націонална стратегия за детето 2008–2018 г.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=464>. 23. *Націонална стратегия «Визия за деинституционализацията на децата в република България»* [Електронний ресурс] // Държавна агенция за закрила на детето. — 2009. — Режим доступу : <http://sacp.government.bg/detstvo-za-vsichki/viziya-za-deinstitucionalizaciya/>. 24. *4687 деца в домове чакат семейство* [Електронний ресурс] // Труд. — 2013. — Режим доступу до ресурсу : <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=1755387>. 25. *Як у Болгарії, аби наблизитися до стандартів Євросоюзу, знищили сиротинці* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://espresso.tv/article/2014/12/16/dity>. 26. *Алешко А.* Цит. праця. 27. *Hope and Homes for Children* — клон България [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://hopeandhomesbg.com>. 28. *Деінституціалізація та трансформація послуг для дітей...* — С. 26.

УДК 321.727

А. О. РУДИК

ЗАГАЛЬНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНИХ МОНАРХІЯХ

Розглядаються особливості конституційного закріплення та практичної реалізації форм політичної відповідальності глави держави в 28 сучасних монархіях, таких як Андорра, Бахрейн, Бутан, Ватикан, Йорданія, Катар, Лесото, Ліхтенштейн та інших.

Ключові слова: *політична відповідальність, вето, законодавча ініціатива, референдум, контрактиування.*

Рудик А. А. *Общие формы политической ответственности главы государства в современных монархиях*

Рассматриваются особенности конституционного закрепления и практической реализации форм политической ответственности главы государства

© РУДИК Андрій Олексійович — студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

в 28 современных монархиях, таких как Андорра, Бахрейн, Бутан, Ватикан, Иордания, Катар, Лесото, Лихтенштейн и других.

Ключевые слова: политическая ответственность, вето, законодательная инициатива, референдум, контрасигнатура.

Rudyk Andriy. General forms of political responsibility of the head of state in contemporary monarchies

This article deals with features of constitutional recognition and practical realization of forms of political responsibility of the head of state in 28 contemporary monarchies such as Andorra, Bahrain, Bhutan, Vatican City, Jordan, Qatar, Lesotho, Liechtenstein etc.

Key words: political responsibility, veto, right of legislative initiative, referendum, countersign.

Монархія — форма державного правління, за якої главою держави є монарх, що отримує владу в порядку престолонаслідування і здійснює її за власним правом довічно¹.

На сьогоднішній день монархії складають трохи більше четвертої частини існуючих нині держав, а саме — 44. На думку деяких дослідників, монархія зберігається в деяких країнах або як данина історичній традиції, або в силу пануючих у суспільстві значних пережитків феодалізму та архаїчних форм суспільної організації². Але, не дивлячись на це, політичні системи країн з даною формою державного правління модернізуються. Таким чином, відбувається пристосування до нових зовнішніх викликів та забезпечення подальшого стабільного існування монархій.

Одним з елементів політичної модернізації сучасних монархій є поява інституту політичної відповідальності глави держави або його подальша еволюція. Конституційний статус монарха визначається недоторканістю та невідповідальністю його особи, які, до того ж, мають абсолютний характер. Відповідно, як зазначає український дослідник П. Шляхтун: «Монарх за законом є особою недоторканою. Він не несе ні юридичної, ні політичної відповідальності за свої дії»³. З правової точки зору це дійсно так, оскільки майже в кожній з 28 розглянутих конституцій монархічних держав тим чи іншим шляхом закріплено недоторканість та невідповідальність глави держави, а саме шляхом:

— перекладення відповідальності на певні органи (Андорра, Бельгія, Данія, Іспанія, Нідерланди);

— прямої вказівки про недоторканість та/або святенність особи монарха (Бахрейн, Камбоджа, Катар, Кувейт, Люксембург, Марокко, Монако, Норвегія, Оман, Тонга);

— проголошення його особи невідповідальною (Йорданія);

— звільнення особи монарха від відповідальності перед судом (Бутан, Лесото, Ліхтенштейн, Малайзія, Свазіленд, Таїланд, Швеція).

В конституціях Ватикану, Брунею, Об'єднаних Арабських Еміратів Саудівської Аравії та Японії взагалі відсутні норми щодо недоторканості чи невідповідальності монарха. Але якщо поглянути в цілому на зміст положень, які встановлюють вище зазначені елементи правового статусу монархів, то можна зробити висновок, що вони їх стосуються виключно як приватних осіб, а не як глав держав. Це також підтверджується подальшим розглядом конституцій досліджуваних країн.

Якщо говорити про конкретні форми політичної відповідальності глави держави в сучасних монархіях, то їх слід розподілити на дві групи:

— загальні — тобто такі, що притаманні значній кількості досліджуваних держав (але не більшості);

— специфічні — які зустрічаються лише в декількох з них.

Відповідно, до першої групи слід віднести такі форми політичної відповідальності монарха:

— контрасигнатура (Андорра, Бельгія, Данія, Іспанія, Люксембург, Марокко, Нідерланди, Таїланд, Японія);

— право монарха на законодавчу ініціативу (Бахрейн, Бельгія, Бутан, Данія, Кувейт, Люксембург, Монако, Нідерланди);

— право вето у глави держави (Бахрейн, Бутан, Йорданія, Катар, Кувейт, Марокко, Норвегія, Свазіленд, Таїланд);

— право монарха видавати декрети, що мають силу закону (Бахрейн, Данія, Катар, Кувейт, Ліхтенштейн, ОАЕ);

Детальний розгляд специфічних форм політичної відповідальності монарха не є предметом даного дослідження, але для розуміння загальної картини їх варто виокремити. Тому до них належать:

— здійснення главою держави переліку повноважень виключно на основі рекомендацій відповідного органу (Лесото, Свазіленд);

— можливість промульгації закону виключно одним співправителем (Андорра);

- письмове пояснення членам уряду (Бруней);
- судовий розгляд актів монарха за його власної згоди (Ватикан);
- право монарха на референдну ініціативу (Бахрейн, Бутан, Катар);
- скасування органом судового конституційного контролю декрету монарха (Таїланд);
- оскарження актів князя третіми особами (Монако);
- скликання парламенту, який достроково припинив свої повноваження (Бахрейн, Кувейт);
- непереообрання (ОАЕ);
- імпичмент (Бутан, Лесото, Малайзія);
- дострокове припинення повноважень монарха за рішенням загальнонаціонального референдуму (Ліхтенштейн).

Першою загальною формою політичної відповідальності монарха є контрасигнатура. Як зазначає український вчений П. Шляхтун: «Контрасигнатура — скріплення акта глави держави підписом прем'єр-міністра та/або відповідного міністра, без якого акт не набирає юридичної сили»⁴. На думку дослідниці Г. Малкіної інститут контрасигнатури корелюється з невідповідальністю глави держави, як одним із принципів його конституційного статусу⁵. Наприклад, у ст. 44 ч. 3 Конституції Андорри зазначено, що: «Крім випадків, передбачених чинною Конституцією, Співправителі невідповідальні. Відповідальність за їх акти покладається на органи, які їх контрасигнують»⁶. Але, як підкреслює Г. Малкіна: «Реально у політико-правовій практиці зарубіжних країн він виступає засобом підпорядкування глави держави урядові»⁷. Підтвердження даній думці можна знайти, наприклад, в ст. 106 Конституції Бельгії: «Жоден акт Короля не може вступити в дію, якщо він не контрасигнований міністром, який, таким чином, несе за нього відповідальність»⁸. Специфічними в даному плані є Андорра, Іспанія, Таїланд, а також Нідерланди. У перших трьох монархіях деякі акти глави держави візуються не прем'єр-міністром, а головою парламенту (Андорра, Таїланд), головою нижньої палати парламенту (Іспанія, Таїланд), головою верхньої палати парламенту (Таїланд), головою Таємної Ради — спеціальний орган при королю (Таїланд). Відповідно, в цих державах контрасигнатура встановлює відповідальність монарха не лише перед урядом, а й перед головою парламенту, який є представником правлячої більшості.

Специфіка інституту контрасигнатури в Нідерландах полягає в тому, що на відміну від загальної політико-правової практики, акт короля про призначення прем'єр-міністра візує «майбутній» прем'єр. Таким чином посилюється підконтрольність короля правлячій більшості в парламенті, оскільки навіть при здійсненні такого формального повноваження він позбавляється самостійності.

Якщо говорити про право на законодавчу ініціативу, то слід зазначити, що політична відповідальність монарха настає лише за умов відхилення запропонованого ним законопроекту. Як вже зазначалося, даний інститут існує в Бахреїні, Бельгії, Бутані, Данії, Кувейті, Люксембурзі, Монако та Нідерландах. Слід наголосити на тому, що реальне настання політичної відповідальності глави держави внаслідок відхилення запропонованого ним законопроекту парламентом залежить від однієї обставини. Нею є наявність у монарха права достроково припинити повноваження парламенту (або його палат). Відповідно це стосується Бельгії, Бутану, Данії, Люксембургу та Нідерландів. В перших трьох країнах монархи володіють правом розпуску парламенту, але воно фактично реалізується через прем'єр-міністра або, як це має місце в Бельгії, з дозволу абсолютної більшості Палати представників (нижня палата парламенту)⁹. Відповідно в них депутати мають реальну змогу відхилити запропоновані монархом законопроекти. В Конституціях Люксембургу та Нідерландів не вказано жодної причини, за настання якої глава держави може скористатися своїм правом на дострокове припинення повноважень парламенту. Тобто воно має необмежений характер. Але, як засвідчує політична практика даних країн, їх монархи перед прийняттям такого рішення радяться з прем'єр-міністром. З огляду на це доречно говорити про політичну традицію, яка унеможливорює свавілля монарха по відношенню до парламенту. Відповідно, як і у вище згаданих країнах, настання політичної відповідальності глави держави внаслідок відхилення запропонованого ним законопроекту парламентом (або його палатами) є можливим.

В Бахреїні, Кувейті та Монако монарх має реальні важелі впливу на парламент. Тому в цих країнах настання політичної відповідальності глави держави внаслідок відхилення запропонованого ним законопроекту парламентом (або його окремими палатами) є малоімовірною, а фактично — фіктивною. Наприклад, в Конституціях Бахреїну¹⁰ та

Кувейту¹¹ вказано, що монарх може своїм указом, в якому вказані причини, достроково припинити повноваження парламенту. Також зазначено про те, що одна й та сама причина не може бути підставою для повторного розпуску. Зрозуміло, що можна вигадати будь-яке пояснення такому рішенню (що й відбувалося в політичній практиці Бахрейну та Кувейту). Відповідно, монарх має необмежений ресурс для здійснення тиску на парламент з метою прийняття необхідних йому законів. Тому дана форма політичної відповідальності глави держави конституційно закріплена і можлива, але на практиці — фіктивна. За Конституцією Монако князь може видати указ щодо дострокового припинення повноважень парламенту виключно після висновку Ради Корони¹². Але персональний склад останньої формується особисто главою держави. Тому в Монако норма про політичну відповідальність князя внаслідок вище зазначеної обставини також є фіктивною.

Наступна форма політичної відповідальності монарха реалізується через застосування ним права вето, а саме — з моменту його подолання парламентом. Її настання також залежить від наявності у глави держави важелів впливу на законодавчий орган. Інститут вето існує не лише в таких монархіях як Бахрейн, Бутан, Йорданія, Катар, Кувейт, Марокко, Норвегія, Свазіленд і Таїланд. Але лише в цих державах можливе подолання вето парламентом (як приклад, в Ліхтенштейні його застосування має абсолютний характер). Фактично, з вище зазначених країн, лише в Бутані настання політичної відповідальності короля внаслідок окресленої обставини є реальним. Це пояснюється тим, що хоч для цього й потрібно 2/3 голосів членів обох палат на їх спільному засіданні, тобто 48 з 72 депутатів, але монарх Бутану не має права одноосібно достроково припинити повноваження парламенту (лише за рекомендації прем'єр-міністра, якого підтримує депутатська більшість)¹³. Реальна можливість настання політичної відповідальності глави держави внаслідок вище зазначеної обставини також існує в Кувейті, Марокко, Норвегії й Таїланді. Але, порівняно з Бутаном, в цих країнах існують певні «перепони». Наприклад, щоб подолати вето еміра Кувейту також потрібно 2/3 членів Національної Асамблеї, тобто 44 голоси з 65. Слід зазначити, що парламент Кувейту складається з 50 депутатів, але відповідно до ст. 80 Конституції Кувейту, міністри, що не є обраними членами Національної Асамблеї, вважаються за посадою як

такі¹⁴. Відповідно, щоб подолати вето, потрібно майже 90% голосів від складу Національної Асамблеї, оскільки уряд більшою мірою залежний від волі монарха. Слід врахувати й те, що емір Кувейту має фактично необмежене право дострокового припинення повноважень парламенту. Але дана ситуація компенсується тим, що згідно ст. 66 Конституції Кувейту, якщо відхилений еміром законопроект був ухвалений абсолютною більшістю членів Національної Асамблеї, тобто 33 депутатами, то емір зобов'язаний санкціонувати та промудувати даний законопроект протягом 30 днів¹⁵. Таким чином, політична відповідальність монарха Кувейту внаслідок окресленої обставини можлива, але значно ускладнена.

В Марокко король наділений правом вимагати в обох палатах повторного читання законопроекту, яке вони не в змозі проігнорувати¹⁶. Але якщо Палата представників та Палата радників ухвалили законопроект перший раз, то імовірно, що він буде ухвалений знову. Слід зазначити, що хоч дана процедура й виглядає як слабке відкладальне вето, але вона, на відміну від нього, не має одноразового характеру. Відповідно, король Марокко може скільки завгодно застосовувати дане право. Також слід звернути увагу, що він має право розпуску обох палат парламенту. Хоча воно реалізується не одноособово, оскільки король повинен діяти згідно рекомендації голови Конституційного Суду. Але згідно ст. 130 Конституції Марокко, король сам призначає голову Конституційного Суду¹⁷. Відповідно, це допускає можливість здійснення тиску на парламент. Але, враховуючи політичну практику Марокко після конституційної реформи 2011 року, яка посилила повноваження парламенту та уряду, король не вдається до таких заходів. Тобто, можливість настання політичної відповідальності монарха внаслідок вище окресленої обставини залежить від конкретної ситуації.

В Норвегії король наділений правом абсолютного вето, яке має специфічний характер, завдяки якому він може понести політичну відповідальність. Згідно ст. 78 Конституції Норвегії, якщо законопроект приймається без змін на двох сесіях, які були проведені не підряд, Стортингу двох різних скликань, то король не має права його відхилити¹⁸. Абсолютність права вето в даному випадку полягає в тому, що парламентарі не можуть повернутися до його розгляду не лише наступної сесії, а й взагалі до кінця терміну своєї каденції. Відповідно специфіка розкривається в наявності можливості його подолання. Зрозуміло,

що така процедура є занадто складною. Тим паче слід зазначити, що в Конституції Норвегії відсутня норма щодо розпуску Стортингу. Таким чином встановлюється баланс між монархом та парламентом, але з можливістю настання політичної відповідальності першого.

Король Таїланду наділений правом вето, яке долається так само як і в Бутані¹⁹. Але він володіє необмеженою можливістю дострокового припинення повноважень парламенту (як і емір Кувейту). Слід зазначити, що на рівні конституції це дає королю Таїланду реальний важіль впливу на парламент. Але, як засвідчує політична практика, монарх користується даним правом виключно в екстраординарних умовах, а саме — під час військових переворотів. Тому в Таїланді фактична реалізація політичної відповідальності глави держави внаслідок окресленої обставини залежить від конкретної ситуації.

В Бахреїні, Йорданії, Катарі та Свaziленді настання політичної відповідальності глави держави внаслідок подолання накладеного ним вето парламентом є малоімовірним, а фактично — фіктивним. Наприклад, відповідно до ст. 35 Конституції Бахреїну²⁰ та ст. 93 Конституції Йорданії²¹, накладене королем вето долається 2/3 голосів членів кожної палати парламенту. Тобто одразу вбачається ускладнення даної процедури порівняно з вище описаними країнами. Але неможливість реалізації політичної відповідальності глави держави внаслідок окресленої обставини пояснюється тим, що відповідно до ст. 52 Конституції Бахреїну²² та ст. 36 Конституції Йорданії²³ монархи цих країн повністю формують склад верхньої палати парламенту. Таким чином встановлюється контроль над процедурою подолання вето. Додатковим важелем впливу королів Бахреїну та Йорданії на Національні Асамблеї є вже вище згадуване право на дострокове припинення повноважень Палат Представників (нижні палати парламентів даних країн).

Емір Катару згідно ст. 47 Конституції Катару призначає лише 1/3 персонального складу однопалатної Консультативної Ради, тобто 15 депутатів з 45, а інші 30 обираються²⁴. Вето монарха в даній державі також долається 2/3 голосів членів парламенту. Зрозуміло, що фактично для здійснення даної процедури потрібні голоси всіх виборних депутатів Консультативної Ради. Враховуючи політичну практику Катару, серед них також знаходяться прибічники еміра. Тому це робить дану процедуру фіктивною. Навіть якщо складеться ситуація за якої всі 30 виборних депутатів будуть представниками опозиції,

то емір, відповідно до ст. 104 Конституції Катару, має право необмеженого розпуску парламенту.

У Свaziленді король може направити законопроект на повторний розгляд, який повинен відбутися на спільному засіданні обох палат парламенту і протягом 60 днів переданий королю на підпис. Причому, відповідно до ст. 118 Конституції Свaziленду, він не має права знову повернути законопроект назад²⁵. Тобто конституційно дана процедура виглядає як слабе відкладальне вето, оскільки палати парламенту Свaziленду можуть повторно прийняти закон абсолютною більшістю голосів від свого складу. Але відповідно до ст. 107 Конституції Свaziленду, якщо король не підписує законопроект (відмовляється або не приймає будь-яких дій щодо нього), то він вважається відхиленим, причому остаточно²⁶. Таким чином, монарх Свaziленду насправді володіє правом абсолютного вето, що й вказує на фіктивний характер настання його політичної відповідальності внаслідок даної обставини.

Остання форма політичної відповідальності глави держави аналогічна двом попереднім. Її реалізація пов'язана з правом монарха видавати декрети, що мають силу закону. Відмова парламенту ухвалити такий указ протягом встановленого терміну означає настання політичної відповідальності глави держави. Таким правом володіють монархи Бахрейну, Данії, Катару, Кувейту, Ліхтенштейну та ОАЕ. Настання політичної відповідальності глави держави внаслідок вище зазначеної обставини корелюється з його можливостями впливу на парламент. Раніше згадувалося, що в Данії монарх самостійно не може достроково припинити повноваження законодавчого органу. Тому настання його політичної відповідальності внаслідок відхилення Фолькетингом виданого ним декрету є цілком реальним.

Князь Ліхтенштейну навпаки самостійно може розпустити парламент²⁷. Але це не дає йому можливості уникнути політичної відповідальності внаслідок вище окресленої обставини. В Ліхтенштейні важливу роль відіграють конституційні традиції, що засвідчується політичною практикою.

Настання політичної відповідальності монархів Бахрейну, Катару та Кувейту внаслідок відхилення виданого ним декрету парламентом є фіктивним. Оскільки її реалізація аналогічна вище описаним формам, вона унеможливується раніше розглянутими важелями впливу глав даних держав на відповідні законодавчі органи.

Згідно ст. 113 Конституції ОАЕ, президент разом з Радою Міністрів може видати декрет, що має силу закон, який протягом тижня повинен бути затверджений Вищою Радою (федеральний орган, який складається з лідерів всіх еміратів)²⁸. Якщо такого санкціонування не буде, то можна говорити про політичну відповідальність президента ОАЕ. Фактично можливість її настання залежить від політичної кон'юнктури. Слід зазначити, що в ОАЕ традиційно главою держави обирається саме емір Абу-Дабі — лідер найпотужнішого суб'єкта федерації. Відповідно, як засвідчує політична практика країни, між всіма емірами існує певний компроміс — вони визнають першість монарха Абу-Дабі, але останній рахується з їхньою думкою. Тому президент та прем'єр-міністр (емір Дубая — другого за впливом суб'єкта федерації) видаючи декрет, що має силу закону, враховують інтереси інших емірів. Відповідно, можна зробити висновок, що настання політичної відповідальності президента ОАЕ є малоімовірним, оскільки це зумовлено логікою політичного процесу. Але воно є реальним, тому що за умов нехтування інтересами інших емірів останні, маючи більшість над монархами Абу-Дабі та Дубая можуть не затвердити запропонований декрет.

Таким чином, розглянувши 28 сучасних монархій, можна сказати, що в конституціях більшості з них вказані норми про те, що особа глави держави є невідповідальною та недоторканою. Але, як з'ясувалося, в тих країнах, де існує таке положення, насправді можна говорити про політичну відповідальність монарха (окрім Оману, де стаття конституції дійсно корелюється з наявною політичною практикою). У свою чергу основні закони Брунею²⁹, Ватикану³⁰, ОАЕ³¹, Саудівської Аравії³² та Японії³³ не містять жодної норми про недоторканість особи монарха. Але в цих країнах, окрім ОАЕ та Японії, не існує інституту політичної відповідальності глави держави як такого. Вище згадувалося про її форми в Брунеї та Ватикані, але в першому вона набирає форми підзвітності й фактично ніяких санкцій для султана не передбачає, а в другому — реалізація залежить виключно від волі понтифіка. Щодо ОАЕ та Японії, як винятків з вище зазначеної тези, то варто сказати, що в перших до монарха ставляться як до виборної особи, оскільки навіть його посада має назву «Президент ОАЕ», а в другій це пов'язано зі специфікою конституційного процесу, а саме із задумом американців послабити роль імператора в політичній системі Японії.

Відповідно, базовою особливістю інституту політичної відповідальності глави держави в сучасних монархіях є те, що в більшості з них такі риси конституційного статусу монарха як недоторканість та невідповідальність з абсолютних перетворюються на відносні. Тобто вони стають аналогічними президентським. Власне така еволюція й дозволила говорити про політичну відповідальність монарха. А такі країни як Оман та Саудівська Аравія були включені до розгляду, щоб вказати на контраст між фактично «модернізованими» та «традиційними» (в контексті політичної відповідальності) монархіями.

Наступною особливістю є те, що не дивлячись на специфіку та унікальність кожної взятої країни, було виявлено цілу низку форм політичної відповідальності глави держави, які притаманні значній кількості сучасних монархій. Таким чином, це відображає поступовий рух в бік уніфікації інституту політичної відповідальності монарха. Це підтверджується схожістю формулювання відповідних норм в деяких конституціях, а також роками їх редакцій, що вказує на запозичення (наприклад, Бахрейн, Катар, Кувейт).

Особливістю власне розглянутих форм політичної відповідальності є залежність настання тієї чи іншої з них від здатності глави держави впливати на органи, що її реалізують. Це може здійснюватися або прямим шляхом, як наприклад в Бахреїні, або опосередкованим і повністю залежати від політичної практики, як в Катарі. Відповідно можна говорити про розбіжність між конституційним закріпленням і фактичною можливістю реалізації тієї чи іншої форми політичної відповідальності глави держави в сучасних монархіях. Варто враховувати й наявність в ряді досліджуваних країн конституційних та політичних традицій, які впливають на реалізацію тієї чи іншої форми політичної відповідальності глави держави, як наприклад в Люксембурзі, Камбоджі, Нідерландах, ОАЕ й Таїланді.

Специфікою контрасигнатури, як форми політичної відповідальності монархів Андорри, Бельгії, Данії, Іспанії, Люксембургу, Марокко, Нідерландів, Таїланду та Японії є те, що вона декларується як засіб зняття відповідальності глави держави. Але насправді даний інститут підпорядковує монарха певному органу. Таким чином, відображається еволюція контрасигнатури в сторону набрання нею значення аналогічному в парламентарних та парламентарно-президентських республіках. Особливо її модернізація підкреслюється наявністю

фактично усної контрасигнатури в Люксембурзі³⁴ та Марокко³⁵, а також розширенням кола державних органів, що її здійснюють, як наприклад в Андоррі, Іспанії й Таїланді. Варто відзначити, що вона «вийшла» за межі Європи і була впроваджена в одній африканській і двох азійських монархіях. Відповідно, якщо згадати те, що її конституційне закріплення повністю корелюється з політичною практикою, тобто контрасигнатура є ефективною формою політичної відповідальності, то це дозволяє говорити про її важливе значення у процесі політичної модернізації сучасних монархій.

На відміну від неї, наступні три форми політичної відповідальності, а саме: право монарха на законодавчу ініціативу, право вето у глави держави та право монарха видавати декрети, що мають силу закону не володіють такою ефективністю. Оскільки, як вже зазначалося, їх реалізація залежить від здатності монарха прямо чи опосередковано впливати на парламент. Так було з'ясовано, що в Бахреїні, Кувейті та Монако законопроект монарха навряд чи буде відхилений, оскільки він володіє можливістю тиснути на законодавчий орган або навіть впливати на законодавчий процес. Тому в даних країнах таке право посилює повноваження глави держави. Відповідно, як засіб реалізації політичної відповідальності воно існує лише на нормативному, але не на практичному рівні.

Якщо звернути увагу на монархії, в яких глава держави володіє правом вето, то варто зазначити, що їх перелік неповний, оскільки в інших даний інститут або відсутній (в Андоррі, Бельгії, Данії, Іспанії, Камбоджі, Лесото, Люксембурзі, Малайзії, Нідерландах, Швеції та Японії — внаслідок обмеження повноважень монарха, а в Брунеї, Ватикані, Монако, ОАЕ, Омані та Саудівській Аравії — внаслідок зосередження законодавчої влади в руках глави держави) або має форму абсолютного (Ліхтенштейн, Тонга). Перш за все, варто зазначити, що наявність інституту відкладального вето свідчить про існування іншого центру легітимності влади в монархії, а саме — парламенту. Відповідно, надання такого повноваження главі держави означає встановлення балансу між ним та законодавчим органом, але водночас уможливорює настання політичної відповідальності першого. Можна зробити висновок, що інститут відкладального вето має рудиментарний характер, оскільки в більшості монархій від нього відмовилися. А в значній частині країн, де дане право продов-

жує існувати, його використання як форми політичної відповідальності є фіктивним. Але слід зазначити, що все ж існування навіть фіктивної можливості настання політичної відповідальності внаслідок подолання вето парламентом є значним прогресом у процесі подальшої політичної модернізації сучасних монархій. В цьому й полягає особливість даної форми політичної відповідальності в сучасних монархіях.

Більш рудиментарний характер має право глави держави видавати декрети, що мають силу закону. Оскільки воно є своєрідним залишком від необмеженої законодавчої влади в добу абсолютних монархій. Тим паче, як вже зазначалося, таке право значно обмежується парламентом. Як і у випадку з попередніми двома формами політичної відповідальності монарха, її реалізація залежить виключно від наявності в останнього важелів впливу на парламент або від наявності сильних конституційних та політичних традицій.

Таким чином, на даний момент, в сучасних монархіях існує повноцінний інститут політичної відповідальності глави держави який представлений загальними та специфічними формами. Найбільш ефективною з перших є контрасигнатура, як продукт еволюції монархічних держав у бік парламентарних та парламентарно-президентських республік. Реалізація інших трьох загальних форм політичної відповідальності глави держави залежить від існуючої там політичної практики та традицій.

1. *Шляхтун П. П.* Конституційне право: словник термінів / Шляхтун П.П. — К. : Либідь, 2005. — С. 259. 2. *Конституционное право* зарубешных стран : учебник для вузов / под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбои, Л. М. Энтина. — М. : Норма, 2004. — С. 117. 3. *Шляхтун П. П.* Цит. праця. — С. 259. 4. *Там само.* — С. 222. 5. *Малкіна Г.М.* Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : монографія / Малкіна Г.М. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. — С. 67. 6. *The Constitution of the Principality of Andorra* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://http://www.consellgeneral.ad/fitxers/documents/constitucio/const-en> 7. *Малкіна Г.М.* Цит. праця. — С. 67. 8. *The Constitution of Belgium* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.const-court.be/en/basic_text/belgian_constitution.pdf 9. *Там само.* 10. *The Constitution of the Kingdom of Bahrain* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.shura.bh/en/LegislativeResource/Constitution/Pages/default.aspx> 11. *The Constitution of Kuwait* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.constituteproject.org/constitution/Kuwait_1992.pdf 12. *The Constitution of the Principality of Monaco* [Електронний ресурс]. —

Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf-file=CDL-REF\(2013\)021-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf-file=CDL-REF(2013)021-e) **13.** *The Constitution of the Kingdom of Bhutan* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bhutanaudit.gov.bt/About%20Us/Mandates/Constitution%20of%20Bhutan%202008.pdf> **14.** *The Constitution of Kuwait* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.constituteproject.org/constitution/Kuwait_1992.pdf **15.** Там само. **16.** *The Constitution of the Kingdom of Morocco* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.constitutionnet.org/files/morocco_eng.pdf **17.** Там само. **18.** *The Constitution of the Kingdom of Norway* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/constitutionenglish.pdf> **19.** *The Constitution of the Kingdom of Thailand* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.constituteproject.org/constitution/Thailand_2007.pdf **20.** *The Constitution of the Kingdom of Bahrain* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.shura.bh/en/LegislativeResource/Constitution/Pages/default.aspx> **21.** *The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.representatives.jo/pdf/constitution_en.pdf **22.** *The Constitution of the Kingdom of Bahrain* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.shura.bh/en/LegislativeResource/Constitution/Pages/default.aspx> **23.** *The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.representatives.jo/pdf/constitution_en.pdf **24.** *The Constitution of the Kingdom of Qatar* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.constituteproject.org/constitution/Qatar_2003.pdf **25.** *The Constitution of the Kingdom of Swaziland* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gov.sz/images/stories/Constitution%20of%20SD-2005A001.pdf> **26.** Там само. **27.** *The Constitution of the Principality of Liechtenstein* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www1.umn.edu/humanrts/research/liechtenstein-constitution.pdf> **28.** *The Constitution of the United Arab Emirates* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.constituteproject.org/constitution/United_Arab_Emirates_2004.pdf **29.** *The Constitution of Brunei Darussalam* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.constituteproject.org/constitution/Brunei_1984.pdf **30.** *The Fundamental Law of Vatican City State* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/va/va004en.pdf> **31.** *The Constitution of the United Arab Emirates* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.constituteproject.org/constitution/United_Arab_Emirates_2004.pdf **32.** *The Basic Law of Saudi Arabia* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.constituteproject.org/constitution/Saudi_Arabia_2005.pdf **33.** *The Constitution of Japan* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html **34.** *The Constitution of Luxembourg* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.constituteproject.org/constitution/Luxembourg_2009.pdf **35.** *The Constitution of the Kingdom of Morocco* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.constitutionnet.org/files/morocco_eng.pdf

Rudyk Andriy. General forms of political responsibility of the head of state in contemporary monarchies

This article deals with features of constitutional recognition and practical realization of forms of political responsibility of the head of state in 28 contemporary monarchies such as Andorra, Bahrain, Bhutan, Vatican City, Jordan, Qatar, Lesotho, Liechtenstein etc.

Monarchy is the form of government in which the head of state is the monarch, who receives power in the order of succession and performs her own right for life.

The fourth part of all modern states is monarchies. But this analysis considered 28 of them, because other 16 — are the countries of the Commonwealth and Great Britain. They require special attention because they have specific political systems.

It was found the following forms of political responsibility of the head of state as countersign, the right to legislative initiative, the right of veto and the right to issue decrees with the force of law.

Countersign declares as the way of removing responsibility from the head of state. But this institute subordinates the head of state to some authority. In that way, countersign evolves toward into the same importance in parliamentary and semi-presidential republics. Especially its modernization emphasizes the presence of verbal countersign actually in Luxembourg and Morocco, and expanding the range of public authorities that carry it, such as in Andorra, Spain and Thailand. Constitutionalization of countersign fully correlated with the practice of its application. Therefore, it is an effective form of political responsibility.

The rights of legislative initiative, the right of veto the head and the right to issue decrees having the force of law does not have such efficiency. Their implementation depends on the ability of the monarch directly or indirectly influence the parliament.

The institute of suspensive veto is rudimentary because it was abandoned in most monarchies. It is a fictitious form of political responsibility in the large part of countries where this right continues to exist. But the existence of fictitious possibility of occurrence of political responsibility, as a result of overcoming a veto by parliament, is significant progress in the process of further political modernization of modern monarchies. Herein lies the peculiarity of this form of political responsibility in modern monarchies.

Also rudimentary nature has the right to issue decrees that have the force of law. It is a kind of vestige of unlimited legislative power in absolute monarchies day.

Thus, there is a complete institution of political responsibility of the head of state in modern monarchies which presented general and specific forms.

Key words: political responsibility, veto, right of legislative initiative, referendum, countersign.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА

УДК 355.121

АЛЬ-АЗАВІ ХАЙДЕР АДІЛ КАДІМ

РОЛЬ ЗБРОЙНИХ СИЛ У ФОРМУВАННІ БЕЗПЕКОВОЇ Й ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Проаналізована еволюція участі й ролі Збройних сил Турецької Республіки у розробленні й реалізації безпекової та зовнішньої політики держави, з'ясовані чинники поступового усунення військових від вирішального впливу на внутрішньополітичні процеси й визначення стратегічних засад міжнародної діяльності країни.

Ключові слова: *армія, безпека, держава, зовнішня політика, стратегія.*

Аль-Азави Хайдер Адил Кадим. Роль Вооруженных сил в формировании политики безопасности и внешней политики Турецкой Республики

Проанализирована эволюция участия и роли Вооруженных сил Турецкой Республики в разработке и реализации политики безопасности и внешней политики государства, выяснены факторы постепенного удаления военных от решающего влияния на внутривнутриполитические процессы и определение стратегических основ международной деятельности страны.

Ключевые слова: *армия, безопасность, государство, внешняя политика, стратегия.*

© *АЛЬ-АЗАВІ Хайдер Аділ Кадім* — аспірант кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Azawee Header-Adil. Armed forces' role in formation of security and foreign policy of Turkish Republic

The article spotlights evolution of the Turkish Armed Forces' participation and role in elaboration and realization security and foreign policy of state, highlights factors of militaries slowly eradication from decisive influence on internal processes and definition of strategic basis of country's international activity.

Key words: *army, security, state, foreign policy, strategy.*

Від проголошення Турецької Республіки й до останнього часу її другі за чисельністю в НАТО Збройні сили володіли значними привілеями і були невід'ємною частиною політичної системи країни. Більше того, вони виступали головною організацією, до функції якої входили нейтралізація й ліквідація загроз національним інтересам держави та її національній безпеці. Більшість зарубіжних аналітиків-міжнародників сходиться на думці, що армія завжди відігравала роль гаранта збереження кемалістської лінії у внутрішній і зовнішній політиці країни та захисті світських засад держави¹.

Чинна Конституція Турецької Республіки, розроблена Установчим меджлісом за безпосередньої участі військових і схвалена на референдумі 7 листопада 1982 р., відвела Збройним силам важливу роль у формуванні зовнішньої політики й у питаннях гарантування національної безпеки. До прийняття в 2001–2003 рр. (на вимогу ЄС) «гармонізаційних законів», згідно статті 117 Конституції, безпекові питання обговорювалися й вирішувалися не урядом Турецької Республіки, а передусім Радою національної безпеки, більшість голосів у якій належало військовим². Як державний інститут, Збройні сили вищою мірою чутливі до «захисту Турецької держави» і її світських кемалістських засад та реагували відповідно.

Низка військово-політичних переворотів (28 квітня 1960 р., 12 березня 1971 р. і 12 вересня 1980 р.), невдалих військових залотів (22 лютого 1962 р. і 20 травня 1963 р.) та військових ультиматумів урядові (1 березня 1997 р. і в січні 2001 р.), спрямованих на недопущення повномасштабних політичних криз і захоплення влади екстремістами, передусім ісламськими фундаменталістами, призвела до створення в Туреччині багатопартійної політичної системи, в якій чітко визначались «пороги» допустимих, з погляду військових, суспільно-політичних настанов і вимог.

Військові розглядали армію як «творця, рятівника і охоронця» єдиної Турецької держави. Виклики, з котрими стикався кемалістський проєкт протягом десятиліть (ісламський фундаменталізм, сепаратизм, правий і лівий радикалізм), підтверджували їхні побоювання, що коли військові не виконуватимуть свою роль охоронця, ідентичність Турецької Республіки може змінитися за рахунок втрати її територіальної чи національної цілісності³.

На початку ХХІ ст. безпекова політика Турецької Республіки стала формуватися, виходячи з таких чинників:

— особливого значення для Анкари набула поява на міжнародній арені низки нових незалежних держав, що постали внаслідок розпаду СРСР і СФРЮ, а також окремих анклавів та цілих ісламських і тюркських регіонів, що тою чи іншою мірою тяжіють до Туреччини;

— виникли принципово нові політичні функції Туреччини у планах Заходу щодо держав Південного Кавказу і Центральної Азії, зокрема як посередника і плацдарму для економічного й політичного проникнення Заходу в ці регіони, та водночас як могутньої перешкоди на шляху експансії ісламського фундаменталізму й радикального екстремізму;

— відбувся перерозподіл і розширення функцій Туреччини у військовій організації НАТО, коли внаслідок різноманітних конфліктів, які охопили Балкани, Кавказ, Молдову, Палестину, Перську затоку і Центральну Азію, Анкара опинилася в епіцентрі міжнародної напруженості й нестабільності, перетворившись із флангової країни Північноатлантичного альянсу у «прифронтову державу».

Для успішного здійснення армією свого безпосереднього призначення турецьким військовим командуванням спільно з фахівцями Альянсу й на базі блокових документів були розроблені базові військово-стратегічні концепції будівництва та використання національних Збройних сил. Зокрема такі:

1) «Стратегічне стримування і оборона»:

— націлює на утримання Збройних сил, здатних застерігати супротивника від нападу й завдавати йому превентивних ударів;

— передбачає перехід до нової форми концепції «передової оборони» — оборони з рубежів державних кордонів;

— передбачає використання ядерної зброї як «останнього засобу» дії на ворога.

2) «Передова присутність»:

— передбачає присутність турецьких військ у «життєво важливих районах» (Кіпр, Середземне й Чорне моря), участь у миротворчих операціях під егідою ООН і НАТО;

— допускає використання турецьких формувань у складі Сил швидкого реагування НАТО в зоні відповідальності Альянсу й на інших театрах війни; - обумовлює розташування на турецькій території сил передового базування США і НАТО.

3) «Реагування на кризи»:

— передбачає наявність ефективних мобільних сил для швидкого реагування на регіональні кризи, що зачіпають безпекові інтереси Туреччини та її союзників по НАТО;

— в конфліктах із сусідніми державами, крім Росії, націлює на розгром їхніх Збройних сил;

— зобов'язує всіма наявними силами відновлювати стабільність за внутрішніх криз.

Водночас у Турецькій Республіці окреслився процес поступового відсторонення армії від політики, Збройні сили почали втрачати свої привілеї й функціональну незалежність, дедалі більше трансформуючись на ефективний інструмент проведення зовнішньої й безпекової політики правлячої партії. Примітно, що на тлі таких принципових змін уряд країни почав розглядати зміцнення авторитету Туреччини на міжнародній арені в контексті модернізації й підвищення боєздатності армії згідно «Стратегії й політики військової промисловості на період до 2020–2025 рр.», що відбиває прагнення політичного керівництва держави вирішувати проблеми національної безпеки з поступовим посиленням позицій офіційної Анкари у Чорноморському регіоні та Східному Середземномор'ї.

Реалізація зазначеного плану дасть змогу забезпечити турецькі армію і флот озброєнням та військовою технікою власного виробництва більш як на половину і вийти на замкнутий цикл виробництва їхніх основних зразків. Але Туреччина використовує не тільки власні ресурси, а й приймає допомогу від своїх союзників. Так, наприклад, розміщення американського зенітно-ракетного комплексу «Патріот» сприяло значному посиленню системи протиповітряної оборони й одночасному зміцненню позицій Туреччини на Близькому Сході. У цьому зв'язку на порядок денний виходить питання про

перспективи розвитку турецької армії та її ролі в житті турецького суспільства.

Як уже зазначалося, протягом десятиліть Збройні сили країни не тільки забезпечували безпеку Туреччини, а й залишалися гарантом дотримання секуляристських принципів у проведенні зовнішньої і внутрішньої політики країни. До приходу до влади Партії справедливості і розвитку (ПСР) жодна політична сила, що має ісламську спрямованість і сприяє зміцненню політичного ісламу в країні, не могла розраховувати на довге перебування при владі. При перших же ознаках порушення світських засад держави армія безпосередньо або опосередковано сприяла відстороненню цієї партії від влади або її повного закриття.

Але 3 листопада 2002 р. ПСР вдалося переконливо перемогти на парламентських виборах завдяки своїй продуманій економічній програмі. При цьому ПСР позиціонувалася не як ісламістська, а як консервативно-демократична партія, порівнюючи себе з німецьким Християнсько-демократичним союзом. Завдяки проведенню успішної економічної політики і відсутності на той момент чіткої ісламістської лінії ПСР безперешкодно вдалося вигравати й парламентські вибори 2007, 2011 та 2015 рр. Посилення ролі Турецької Республіки на світовій арені, а також з її активний економічний і політичний розвиток надають цій країні всі шанси стати потенційним лідером мусульманського світу.

До 2007 р., коли почалося активне судочинство проти представників як опозиційних лівих і кемалістських сил, так і військової верхівки, турецька армія була привілейованим регулятором внутрішньополітичного процесу в країні. Все змінилося з початком справи «Ергенекон» (міфічна прабатьківщина тюркських і монгольських народів в Алтаї), коли Туреччиною прокотилася низка арештів колишніх і діючих військових, бізнесменів, журналістів — тих, хто нібито був причетний до змови проти уряду 2003 р.

Судовий процес у справі «Ергенекон» не дійшов до бажаного для влади завершення, однак схожий процес у справі «Бальоз» («Кувалда») закінчився в 2012 р. на користь правлячої партії. Потім почалося розслідування у справі про підпільну організацію «28 лютого», і є вагомі підстави вважати, що він також закінчиться не на користь обвинувачених.

Проведення судових процесів за звинуваченням представників Збройних сил в підготовці військового перевороту проти правлячої партії призвело до повного відсторонення армії від політики і зміцнило позиції ПСР. В умовах слабкості опозиційного руху армія залишалася єдиним серйозним політичним актором, що хоч і не явно, але досить ефективно, регулював внутрішньополітичний курс Туреччини.

ПСР вдалося усунути свого головного суперника у владі завдяки обережному підходу до цього питання. Не афішуючи своїх справжніх намірів, партія з 2007 р. проводить курс на внесення змін до конституції країни. Поправки, які були схвалені в результаті проведення загальнонародного референдуму 12 вересня 2010 р., значно обмежили участь армії в політичному процесі. Зокрема, була зменшена роль військових трибуналів і позбавлені імунітету від судового переслідування учасники військового перевороту 1980 р. Наступним кроком на шляху законодавчого відсторонення від політики представників військових структур може стати зміна статті 35-ї Внутрішнього статуту Збройних сил, що визначає їхню основну мету як «збереження і захист Турецької Республіки». Про це на початку жовтня 2012 р. заявляв віце-прем'єр Бекір Боздаг, адже, по суті, на підставі саме цієї статті були вчинені військові перевороти 1960, 1971 і 1980 рр.

Серйозною перемогою ПСР на правовому терені стало прийняття в 2010 р. нового «Політичного документа про національну безпеку країни» («Червоної книги»). У цьому документі, який ще називають «секретною конституцією», викладається стратегія національної безпеки держави й визначаються основні виклики і загрози для країни. Якщо в 2005 р. розробленням цього документа фактично займалися Збройні сили країни і саме їхня позиція була в ньому прописана, в 2010 р. цей обов'язок був покладений на цивільні особи, і зокрема, на тодішнього міністра закордонних справ Туреччини Ахмета Давутоглу. Тому не дивно, що одним з основних пріоритетів держави було названо створення поясу безпеки навколо Туреччини.

Крім законодавчих і судових ініціатив, Партія справедливості і розвитку прагне змінити систему навчання молодих солдатів і офіцерів, щоб цілком усунути загрозу виникнення державних переворотів. У військових навчальних закладах навчання традиційно ведеться на основі кемалістських принципів, які мають на увазі збереження світського характеру держави. Але в жовтні 2012 р. міністр

освіти Омер Дінчер висловився на підтримку ідеї демократизації військових училищ та введення основ ісламу в програму навчання молодих курсантів. Подібна діяльність ПСР спрямована на повне відсторонення військових від політики й безперешкодне здійснення нової ідеології Туреччини, а саме поміркованого ісламу.

Таким чином, очевидно, що сучасний уряд Туреччини здійснює комплексний підхід до вирішення проблеми втручання військових у політичну сферу. Вже зараз армії складно повернути втрачену довіру громадськості і відновити свій авторитет, тому можливість повернення військових у політику за допомогою проведення державного перевороту уявляється вкрай малоімовірною.

На тлі триваючого процесу відсторонення армії від внутрішньої політики й розроблення зовнішньої, на міжнародній арені авторитет Збройних сил Туреччини, навпаки, зростає. Туреччина все активніше починає брати участь у миротворчих операціях під егідою НАТО та ООН, демонструвати свої бойові можливості та політичні амбіції. Офіційна Анкара притягувалася до миротворчих операцій ООН у Ліберії, Кот-д'Івуарі й на Гаїті; Туреччина брала активну участь у військових операціях НАТО в Афганістані й Косово. В даний час Турецька Республіка входить до числа 15 держав, які надають найбільш чисельні поліцейські сили для участі в операціях з підтримання миру і стабільності.

З настанням т. зв. «арабської весни» на Близькому Сході і в Північній Африці Туреччина отримала реальну можливість здобути статус регіонального лідера. Такі великі і впливові регіональні держави як Єгипет (на Близькому Сході) й Лівія (у Північній Африці) були дестабілізованими і стали ареною для протиборства внутрішніх і зовнішніх політичних сил. Іран до останнього часу перебував у стані «облоги» міжнародних санкцій, спричинених його ракетно-ядерною програмою. З одного боку, крім охопленої громадянською війною Сирії, у нього більше немає союзників у регіоні, а з іншого — економічні санкції обмежують його можливості для проведення активного зовнішньополітичного курсу.

За таких умов Туреччина, висловивши підтримку опозиційним силам в арабських країнах, досить швидко стала регіональним «героєм». Однак турецьке керівництво розуміло, що в разі початку збройного конфлікту в регіоні за участю іноземних сил всі лаври від

перемоги дістануться переможцям, сама ж Туреччина не отримає нічого — і, більше того, перестане впливати на регіональну ситуацію.

Тому офіційна Анкара змінила зовнішньополітичний курс і зробила ставку на демонстрацію свого військового потенціалу всьому світу, по суті, заявивши про ключову роль своїх Збройних сил у процесі формування нових реалій в регіоні. Військова база НАТО в Ізмірі стала командним центром ведення лівійської операції Альянсу й плацдармом, з якого бойові літаки відправлялися для ведення бомбардувань.

На даний момент вся увага турецького уряду прикута до Сирії. Заяви західних політиків про наявність в цій країні хімічної зброї (попри згоду офіційного Дамаска на її знищення) роблять реальною загрозу іноземної інтервенції. Ситуацію ускладнює зростаюча нестабільність на турецько-сирійському кордоні, що виникла після того, як один із сирійських снарядів впав на території Туреччини, ставши причиною смерті кількох осіб. Туреччина відреагувала негайною мобілізацією різних видів військ на кордоні з Сирією, бомбардуваннями позицій ісламістів у Дамаску і на прилеглих територіях.

Варто відзначити, що ще до цього інциденту на турецько-сирійському кордоні відбувалися перестрілки, які могли бути ініційовані сирійськими курдами. У ході конфлікту в сусідній країні Туреччина не раз закликала міжнародне співтовариство створити на півночі Сирії т. зв. «буферну зону безпеки», в якій військові дії вестися не будуть, зате будуть розміщені сирійські біженці, яких Туреччина змушена приймати на своїй території. Тому падіння сирійського снаряда дало правлячій ПСР зручний привід для ескалації конфлікту між Туреччиною і Сирією. Але й тут не все так просто.

На даний момент Туреччина використовує співробітництво в рамках НАТО для реалізації власних інтересів. Тобто доки і Туреччина, і США зацікавлені у поваленні Башара аль-Асада, вони будуть діяти спільно. При цьому ні Туреччині, ні США, ні силам НАТО не вигідно починати повномасштабні військові дії проти сирійського уряду або проводити військову операцію за прикладом лівійської, яка викликала найгострішу критику на адресу Альянсу. Інша справа — підтримка ситуації невизначеності на кордоні, користуючись якою Туреччина може продемонструвати на повну силу свою військову міць і привернути до себе увагу НАТО.

Для Альянсу це вигідно, оскільки США ще не володіють достатніми можливостями і головне бажанням вести військові дії в Сирії, втручаючись у внутрішньополітичний сирійський конфлікт. Присутність Туреччини в регіоні та її участь в сирійському конфлікті можуть допомогти НАТО розв'язати цю проблему чужими руками. У лютому 2012 р. міністр закордонних справ Туреччини Ахмет Давутоглу заявив про те, що НАТО проводить політику встановлення миру і безпеки на Близькому Сході, і Туреччина підтримуватиме всіма силами цю ініціативу. Тобто на Близькому Сході офіційна Анкара виступає в якості союзника і виразника інтересів НАТО, що відповідає її власним цілям.

Але початок військового вторгнення до Сирії відкладено завдяки зусиллям Росії та Китаю. Спершу Росія прагнула зміцнити свої позиції в регіоні не шляхом прямої військової агресії, а виключно дипломатичними ресурсами й постачанням офіційному Дамаску продукції ВПК. Тому Кремль негативно відреагував на рішення Туреччини розмістити на кордоні з Сирією зенітно-ракетні комплекси «Патріот», які НАТО планувало розгорнути в 2013 р. Росія неодноразово закликала Туреччину до початку прямого діалогу з офіційним Дамаском, однак Туреччина відмовлялася відновлювати відносини з адміністрацією Башара аль-Асада, при цьому відкрито оголошуючи про підтримку сирійських опозиціонерів. Візит президента Росії В.Путіна до Туреччини на початку грудня 2012 р. мав допомогти виробити спільне бачення керівництвом двох країн сирійської проблеми. Проте сторони так і не змогли окреслити єдиного підходу до досягнення головної мети — стабілізації ситуації в Сирії. З сирійського питання і Туреччина, і Росія, що наприкінці вересня 2015 р. розпочала відверту воєнну агресію на підтримку режиму Башара аль-Асада, зайняли принципові протилежні позиції й навряд чи зможуть досягти консенсусу з цієї проблеми в найближчій перспективі.

У даному випадку турецька армія виступає виключно як інструмент проведення нового зовнішньополітичного курсу країни, який офіційно не проголошений, але активно реалізується на практиці. Туреччина все більше відходить від свого іміджу мирної держави, роблячи ставку на військову силу і міць за подобою свого стратегічного партнера — США.

Сирійський сценарій може виявитися для Туреччини перевіркою на лояльність щодо НАТО і США. В офіційній Анкари з'явився шанс довести, що співпраця з НАТО є для неї абсолютним пріоритетом, в т. ч. перед власними зовнішньополітичними настановами, а також продемонструвати свій військовий потенціал. А для цього необхідна боєздатна і модернізована армія.

Станом на 2012 р. турецькі Збройні сили налічували близько 700 тис. осіб, тобто обіймали шосте місце у світі. Тим не менше, проблема турецької армії полягає в нестачі достатньої кількості модернізованого озброєння. В даний час значна частина озброєння, що знаходиться в розпорядженні турецької армії, була закуплена в США та Ізраїлі, причому деякі види озброєння Туреччині доводиться повністю імпортувати. Проте Анкара не зацікавлена в переозброєнні і модернізації своєї армії за допомогою закупівлі іноземної техніки. Пріоритетом для Туреччини є розвиток власного військово-промислового комплексу: на поч. 2012 р. Департамент оборонної промисловості Міністерства оборони Туреччини представив план з розвитку ВПК до 2016 р. Згідно цьому плану, Туреччина має намір увійти до десятки країн з найбільшою національною оборонною промисловістю.

Туреччина оперативно розробила власний безпілотною «АНКА», який було запущено в серійне виробництво в 2013 р. У листопаді 2012 р. було підписано угоду про поставку 10 таких безпілотною з Туреччини до Єгипту. Також в 2013 р. почалося серійне виробництво турецького ударного вертольота Т-129. У грудні 2012 року в Китаї був запущений турецький супутник «Гекторк-2», що передає на командний пункт зображення з усього світу, а наприкінці жовтня 2012 р. на виставці зброї у Вашингтоні Туреччина представила свою нову ракету «Джиро». Відмінною особливістю цієї ракети є оснащення лазерною голівкою самонаведення, яка практично не має аналогів у світі.

15 листопада 2012 р. компанія «Отокар», що належить холдингу «Коч», представила перший бойовий танк, розроблений і зібраний в Туреччині. Завдяки високоточному прицілу цей танк може з великою ефективністю вражати навіть рухомі цілі. Крім цього, танк обладнаний спеціальним захистом екіпажу від хімічної, біологічної та ядерної зброї. У рамках програми модернізації Збройних сил розробляється турецька гвинтівка «Мехметчік-2». У липні 2012 р. стало

відомо про те, що Туреччина почала розробку програми виробництва балістичних ракет, здатних вражати ціль на відстані до 2500 км. Активно розвиваються в Туреччині і проекти по створенню власних бойових корветів, підводних човнів, авіаносця і винищувача.

І все ж НАТО продовжує відігравати важливу роль у процесі модернізації турецької армії. Американські винищувачі-бомбардувальники F-16, які складають основу ударної потужності турецьких ВПС, були задіяні при бомбардуваннях Сирії в жовтні 2012 р. і території Північного Іраку. Зібрані в США вертольоти корпорації «Сікорські Ейркрафт» постійно забезпечують прикриття з повітря при проведенні бойових операцій проти курдів на сході країни. Позитивно вирішено питання про розміщення на турецько-сирійському кордоні зенітно-ракетних комплексів НАТО «Петріот».

Очевидно, що Туреччина прагне до модернізації своїх Збройних сил за допомогою розвитку власного ВПК. Безліч проектів у сфері розробки озброєнь, які Туреччина ефективно реалізує водночас, є гарним показником перспектив національного ВПК, який через кілька десятиліть зможе за деякими видами озброєння скласти конкуренцію Заходу. І все ж наразі Туреччина змушена закуповувати іноземні зброю і бойову техніку (в першу чергу це стосується артилерії), які роблять суттєвий внесок у посилення збройних сил країни.

На завершення можна сказати, що процес трансформації внутрішньополітичної і зовнішньополітичної ролі турецької армії йде повним ходом. Через деякий час вона буде повністю позбавлена можливості брати дієву участь у внутрішньополітичному процесі й вирішальним чином впливати на розроблення безпекової й зовнішньої політики.

1. *Задонский С.М.* Роль военного фактора во внутренней и внешней политике Турции / С.М. Задонский // *Армия и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии* : сборник статей. — М. : Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. — С. 256–268; *Косиков А.В.* Военно-политический потенциал Турции / А.В. Косиков // *Востоковедный сборник*. — Вып. 2 / отв. ред. В.А. Исаев, А.О. Филоник. — М. : Институт востоковедения, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. — С. 215–219; *Larrabee F. Stephen.* Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty / F. Stephen Larrabee, Ian O. Lesser. — Santa Monica, CA : RAND, 2003. — 218 p. 2. *Овсепян Л.* Реформы Совета национальной безопасности Турции в контексте демократических преобразований [Электронный ресурс] / Левон Овсепян // *Проблеми*

национальной стратегии. — 2010. — № 2(3). — С. 41–53. — Режим доступа : https://riss.ru/images/pdf/journal/2010/2/Ovsepiyn_2010_2.pdf. 3. Задонский С.М. Цит. работа. — С. 267.

Azawee Header-Adil. Armed forces' role in formation of security and foreign policy of Turkish Republic

The article spotlights evolution of the Turkish Armed Forces' participation and role in elaboration and realization security and foreign policy of state, highlights factors of militaries slowly eradication from decisive influence on internal processes and definition of strategic basis of country's international activity.

From proclamation of the Turkish Republic and until recently its second largest armed forces in NATO had great privileges and were an integral part of the political system. Moreover, they were the main organization, that had the function of neutralization and elimination of threats to national interests of the state and its national security. The Turkish army has always played the role of a guarantor of the preservation Kemalist line in domestic and foreign policy of the country and protecting the secular principles of the state.

At the beginning of XXI century Security Policy of the Turkish Republic was formed, based on such factors:

— special importance for Ankara gained appearance in the international arena a number of new independent states that emerged due to the collapse of the Soviet Union and Yugoslavia, and some enclaves and the whole Islamic and Turkic regions, to varying extent, tend to Turkey;

— arose a fundamentally new political function of Turkey in the West plans for the states of the South Caucasus and Central Asia, in particular as a mediator and a springboard for economic and political penetration of the West in these regions, and at the same time as powerful obstacles to the expansion of Islamic fundamentalism and radical extremism;

— redistribution and expansion of Turkey's functions in the military organization of NATO; as a result of various conflicts that have engulfed the Balkans, the Caucasus, Moldova, Palestine, the Persian Gulf and Central Asia, Ankara found itself at the epicenter of international tensions and instability, transformed from the flank of NATO countries in the «frontline state».

In Republic of Turkey there is process of gradual removal of the army from politics, armed forces began to lose their privileges and functional independence, increasingly transformed into an effective tool for conducting external and security policy of the ruling party. On the background of fundamental changes the Turkish government began to consider improvement the authority of Turkey in the international arena in the context of modernization and strengthening of military capacity of the Army under «Strategies and policies of the military industry in the period up to 2020–2025 years», which reflects the desire of the political leadership of the state to solve problems of national security with a gradual strengthening in the position of official Ankara the BSEC area and the Eastern Mediterranean.

Implementation of this plan will provide the Turkish army and navy armament and military equipment of its own production by more than half and enter the vicious cycle of their basic designs. But Turkey uses not only its own resources, but also accepts assistance from its allies. For example, the deployment of US anti-missile system «Patriot» contributed to a significant strengthening of air defense system and simultaneously consolidated the position of Turkey in the Middle East.

The current Turkish government has a comprehensive approach to solving the problem of military intervention in politics. Even now the Army is difficult to regain public trust and restore its credibility, because the possible return of the military in politics through a coup seems very unlikely. On the background of the ongoing process of removal of the Army from internal development and external policy, in the international arena authority of the Turkish armed forces, by contrast, is growing. Turkey is increasingly beginning to participate in peacekeeping operations under the auspices of NATO and the UN to demonstrate its military capabilities and political ambitions.

Many projects in developing of weapons that Turkey effectively implements the same time, a good indicator of the prospects for the national defense industry, which in a few decades will for certain types of weapons to compete West.

Key words: *army, security, state, foreign policy, strategy.*

ПРИКЛАДНА ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.01

Л. П. МАКАРЕНКО

ДІАЛОГІЧНА МОДЕЛЬ КОМУНІКАЦІЇ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Розглядаються основні концепції діалогічної моделі комунікації, звертається увага на той факт, що діалогові методи комунікації в нашій політичній системі не користуються належною увагою. Більше того, факти свідчать про відсутність чіткої стратегії комунікативної діяльності держави та інших політичних інститутів.

Ключові слова: зв'язки з громадськістю, діалог, діалогова модель комунікації, взаємодія, організація, громадськість.

Макаренко Л. П. Диалоговая модель коммуникации: теория и практика

Рассматриваются основные концепции диалогической модели коммуникации, обращается внимание на тот факт, что диалоговые методы коммуникации в нашей политической системе не пользуются должным вниманием. Более того, приводятся аргументы в пользу отсутствия четкой стратегии коммуникативной политики государства и других институтов власти.

Ключевые слова: связи с общественностью, диалог, диалоговая модель коммуникации, взаимодействие, организация, общественность.

Makarenko Liliya. Dialogic model of communication: theory and practice

This article discusses the basic concepts of dialogic model of communication, attention is drawn to the fact that the interactive methods of communication in our political system do not have necessary attention. Moreover, not even the dialogue, but it is missing a clear strategy for communication policy of the state and other institutions.

Key words: *public relations, dialogue, interactive model of communication, interaction, organization, society.*

Діалогічні методи суб'єкт-суб'єктної комунікації в політичній сфері досі використовуються вкрай рідко, неефективно і обережно, з великою часткою підозрливості і недовіри до двосторонніх технологій зв'язків із громадськістю. Діалогічна модель як і раніше знаходиться на периферії зв'язків з громадськістю. При цьому багато практиків відверто скептично ставляться до можливості і доцільності її застосування в сучасній Україні, де в інтеракції держави і громадянського суспільства традиційно домінують монологічні, пропагандистські, маніпулятивні комунікації. У той же час модель діалогічних зв'язків з громадськістю вкрай необхідні в умовах глобальних перетворень, що анонсовані владою в сучасній Україні. Симетрично-діалогові комунікації неодноразово підтверджували більшу ефективність, ніж монологічні суб'єкт-об'єктні моделі дискурсу влади і суспільства. Нормативна модель діалогічного дискурсу була розроблена ще Ю. Хабермасом. Однак діалогічну модель комунікації влади і суспільства розробляв не тільки цей мислитель, але і ряд менш іменитих авторів. У статті розглянуто погляди саме цих дослідників діалогічної моделі зв'язків із громадськістю. Звертається увага на необхідність співставлення моделі діалогічної інтеракції з політичною реальністю сучасної України в сфері комунікації держави і громадянського суспільства.

Розглянемо спочатку більш поширені в політичній реальності PR-моделі. Перша модель — «маніпулятивна». У цій комунікативній моделі головна мета відправника інформації полягає у впливі на свідомість адресата і спрямуванні його політичної поведінки в потрібному для ініціатора комунікації напрямку. Зворотній зв'язок між джерелом інформації і його аудиторією повністю відсутній. Ефект від використання такої односторонньої, а по суті пропагандистської комунікації полягає у зміні свідомості адресата без будь-яких змін в поведінці відправника інформації. Обмежуючи свободу думок

і плюралізм політичного дискурсу, пропаганда сприяє насадженню авторитарних порядків. У ХХ столітті пропаганда, як домінуючий спосіб політичної комунікації, мала місце не тільки в фашистській Німеччині або в СРСР, але також у багатьох країнах Західної Європи і навіть у США. Для пропагандистського типу політичної комунікації в цілому характерні три основні риси: 1) ретельний відбір інформації і жорсткий контроль за каналами і змістом масової комунікації; 2) ігнорування запитів реципієнтів на угоду інтересам держави і правлячої еліти як суб'єктів політичного управління; цілеспрямоване формування пропагандистськими методами конформістської політичної культури суспільства; 3) політичний монолізм у вигляді інформаційного панування держави, прагнення до політичної єдності влади і суспільства, придушення інакомислення, опонентів, опозиції та всіх незалежних від влади громадянських активістів. Дана комунікативна стратегія зовсім не є історичним раритетом, вона інтенсивно використовується і в сучасних умовах як основна стратегія вирішення багатьох завдань.

Основні характеристики другої — «інформаційної» моделі: 1) регулярна робота зі ЗМІ; 2) інформація хоча точна і правдива, але тільки позитивна, негативні факти і події замовчуються; 3) «інформування» відноситься до односторонніх моделей комунікації, необхідність вивчення запитів адресатів і зворотного зв'язку з ними не передбачається. У рамках даної моделі джерело інформації здійснює «м'який вплив на свідомість аудиторії (одержувача) через дозовану подачу інформації»¹. Тут мета зміни поведінки адресата інформації її відправником вже не ставиться, але в латентній формі ефект впливу на свідомість реципієнта — присутній. Основна відмінність моделі інформування від пропагандистської моделі в тому, що «повідомлення тут не носить прямого маніпулятивного характеру, пов'язаного зі свідомим перекручуванням фактів, подачею помилкової, спеціально сконструйованої або препарованої інформації»². Але й тут очікуваний ефект від інтеракції суб'єкта й об'єкта комунікації очікується у вигляді трансформації свідомості та поведінки аудиторії.

Третя комунікативна PR-модель — це двостороння асиметрична діалогова комунікація, яка відрізняється тим, що в ній вперше починають використовуватися методи аналізу, в першу чергу для того, щоб визначити, яка інформація викличе позитивну реакцію громадськості.

Саме в цьому сенсі комунікативна практика стає двосторонньою, з наявністю механізму зворотного зв'язку, тобто діалоговою. Проте, процес такого виду комунікації є асиметричним. У цій моделі комунікації зворотний зв'язок присутній лише у вигляді реакції аудиторії на отримане повідомлення. Одержувач інформації в цій комунікативній парадигмі вже не є абсолютно пасивним об'єктом впливу, але набуває певні якості суб'єкта. Тобто, це ще не повноцінний учасник дискурсу, а все той же об'єкт з певними ресурсами впливу. Переважно саме в цьому форматі в даний час реалізується комунікація держави і громадянського суспільства. Очікуваний ефект від такого спілкування влади з соціумом полягає в м'якому впливі на свідомість аудиторії, вже без використання архаїчних прийомів політичної пропаганди.

Четверта модель — це симетрична діалогова комунікація, являє собою такий вид взаємодії, «при якому кожен з її учасників виступає в якості повноправного суб'єкта, поперемінно виконуючи роль джерела і одержувача інформації»³. Саме такий симетричний інформаційний обмін є повноцінним діалогом.

Дж. Грюніг вважав, що запропонована ним модель симетричного діалогу дозволить уникнути проблеми етичного релятивізму, оскільки вона визначає етику як процес суспільних відносин, а не як результат. Тому модель симетричних зв'язків з громадськістю являє собою відкритий форум для діалогу, обговорення та дискурсу щодо питань, з яких люди з різними думками прийшли до різних висновків. Модель відкритих систем використовує двосторонні симетричні підходи, — стверджують класики PR С. Катліп, Сентер А., Г. Брум. Це означає, що комунікації є двосторонніми, і що обмін інформацією викликає зміни по обидві сторони відносин організація-громадськість. У той же час «закриті системи» використовують односторонні моделі комунікації і спрямовують зусилля на те, щоб, пропагуючи сприятливі для своєї влади ідеї та погляди, внести відповідні зміни у свідомість суспільства, зберігаючи власну ригідність і не реагуючи на зміни в навколишньому соціальному середовищі. Проти цього рішуче виступав Дж. Грюніг, вважаючи фахівців PR, які функціонують у рамках односторонніх комунікацій і «закритих систем» ремісниками, а тих, хто діяв на основі двосторонньої комунікації — справжніми професіоналами зв'язків із громадськістю⁴.

У своєму прагненні розробити й обґрунтувати діалогічний підхід на основі етики Дж. Грюніг був не самотній. Над цією ж проблемою працювали і продовжують працювати й інші зарубіжні фахівці. Так, цікаві роздуми про роль діалогу в PR-комунікаціях належать канадцеві Р. Пірсону. Він написав дисертацію і опублікував кілька статей, в яких він застосовує теорію етики дискурсу Ю. Хабермаса для розвитку етичних принципів у сфері PR-комунікацій. З точки зору Р. Пірсона, етика PR-комунікацій найтіснішим чином пов'язана з ідеєю діалогу. Він стверджував, що в основі зв'язків з громадськістю лежить «управління системами комунікації», які повинні виходити і ґрунтуватися на «діалогічному стандарті»⁵. Ще до Р. Пірсона в 1965 р. етика зв'язків з громадськістю була темою дослідження А. Саллівана, який для обґрунтування етичності PR-комунікацій висунув поняття спільних цінностей, яким протистоять вузькі інтереси. Оскільки загальні інтереси полягають в захисті прав людини, то вони повинні бути визнані вище групових інтересів⁶. Спираючись на погляди свого попередника, Р. Пірсон стверджує, що з точки зору етичності зв'язків з громадськістю, має бути визнано наявність перетину приватних і загальних цінностей та інтересів. Тому, в сфері PR-комунікацій повинні гармонійно взаємодіяти вузькі інтереси клієнта (замовника, роботодавця, організації) і суспільні цінності, ідеали, принципи та пріоритети. Р. Пірсон вважає, що між ними має бути баланс і врахування всіх існуючих «точок зору, інтересів і прав інших осіб»⁷. Він поділяє позицію А. Саллівана, який запропонував «принцип взаємності», у відповідності з яким: «Якщо у людини є право, інша зобов'язана поважати це право і реалізовувати це право»⁸. Одним з таких фундаментальних прав є право доступу людини до точної і повної інформації в питаннях, які зачіпають її інтереси⁹. Р. Пірсон стверджує, що людина не просто вільна, але вона має законне право на те, щоб «брати участь у прийнятті рішень, обговоренні проблем і питань, які її стосуються»¹⁰.

Розмірковуючи над етичними засадами комунікації Р. Пірсон пише: «Важливим питанням стає не те, що певні дії чи політика в цілому кращі, ніж інші, але те, що діалогічна система комунікації максимізує ймовірність того, що конкуруючі інтереси можуть бути трансформовані»¹¹. Таким чином, акцент у зв'язках з громадськістю переміщається від проблеми правильності чи неправильності артикульованих

точок зору до етичних аспектів процесу комунікації. Р. Пірсон позиціонує свою концепцію діалогу як етичну основу для зв'язків з громадськістю. Відповідно до цієї установки діалогічна модель комунікації здійсненна лише в межах «етичного імператива зв'язків з громадськістю»¹². У свою чергу, «етичний імператив» характеризується Р. Пірсоном в якості «ключового» елемента в практиці паблік рілейшенз¹³. Етичним імперативом, по Р. Пірсону, є, по-перше, комунікативна діяльність з налагодження та підтримання взаємовідносин з усіма групами суспільства, на які організація може здійснювати той чи інший вплив. І, по-друге, вдосконалення комунікативних зв'язків, трансформація і перетворення їх на повноцінний симетричний діалог з відповідним рівнем відкритості, взаєморозуміння та координації діяльності між організацією та громадськістю¹⁴. Переходячи до практичного використання концепту «етичний імператив», Р. Пірсон згадує концепцію Ю. Хабермаса про ідеальну мовну ситуацію, яка, на його думку, може претендувати на етичні закони дискурсу у сфері зв'язків з громадськістю. У своїй дисертації «Теорія етики зв'язків з громадськістю» Р. Пірсон стверджує, що для практики етичних зв'язків з громадськістю характерна наявність діалогічної системи взаємодії, а не монологічної політики впливу на громадськість і громадську думку¹⁵. З точки зору Р. Пірсона, «діалог є необхідною умовою для будь-якої легітимної корпоративної поведінки, яке зачіпає громадськість цієї організації»¹⁶. «Етичний імператив» зв'язків з громадськістю Р. Пірсона безпосередньо впливає з концепції Ю. Хабермаса про ідеальну мовну ситуацію. Незважаючи на те, що Ю. Хабермас розглядав зв'язки з громадськістю як втручання в політичну публічну сферу і тим самим позиціонував політичні PR-комунікації ще й як спосіб відчуження громадян від політичного життя суспільства, Р. Пірсон стверджує, що його концепція етичних зв'язків з громадськістю дозволить подолати комунікативний бар'єр між владою та громадянським суспільством.

Проблематику, підняту Р. Пірсоном, продовжує Р. Ліпер у статті «Моральна об'єктивність, етика дискурсу Юргена Хабермаса і зв'язки з громадськістю». Він, як і його попередник, намагається пристосувати етику дискурсу Ю. Хабермаса «для практики зв'язків з громадськістю»¹⁷. Його аргументація на користь такої позиції включає три основних елемента: а) він впевнений, що етика дискурсу

«сумісна з двосторонньою симетричною моделлю суспільних відносин Грюніга і Ханта»; б) можливе її застосування в якості етичного кодексу зв'язків з громадськістю, зокрема в політиці; в) демонстрація використання положень теорії Ю. Хабермаса Р. Пірсоном в якості практики етичних зв'язків з громадськістю під час катастрофічного для навколишнього середовища розливу нафти в 1989 р. з танкера Ексон Валдез поблизу Аляски, та наслідки якого вдалося усунути лише до 2010 р.

Р. Ліпер підкреслює важливість етичного дослідження в галузі зв'язків з громадськістю, з одного боку, і факт розповсюдження апатії у ставленні до цього питання як серед учених, так і з боку практикуючих піарменів, з іншого боку¹⁸. Р. Ліпер підкреслює актуальність етичних досліджень у сфері зв'язків з громадськістю, які, на його думку, потребують глибокого філософського обґрунтування¹⁹.

Комунікації, на думку Р. Ліпера, ведуть до розуміння. Основна мета комунікацій полягає у сприянні взаємному порозумінню між людьми та організаціями.

Через деякий час після Р. Пірсона про діалог заговорив К. Боцан, нині живий професор комунікативістики та зв'язків з громадськістю з Університету Джорджа Мейсона в штаті Вірджинія, США. На його думку, ідея діалогу є основою для розширення і вдосконалення теорії і практики сучасних піар відносин. К. Боцан пише: «Традиційні підходи до зв'язків з громадськістю відносять громадськість на другий план, що робить її інструментом для досягнення організацією своїх цілей або маркетингових потреб... В той час як діалог піднімає громадськість до стану рівноправного члена комунікації з організацією»²⁰. К. Боцан, як і інші прихильники діалогічної концепції зв'язків з громадськістю, розглядає PR-комунікації не як набір маніпулятивних технологій, не як оновлену пропагандистську практику спрямування громадської думки в потрібне для реципієнта русло, а як управлінську діяльність, спрямовану на встановлення ефективної двосторонньої комунікації між зацікавленими сторонами. Відповідно, піармени повинні враховувати у своїй діяльності інтереси свого роботодавця або клієнта, з одного боку, і громадськості — з іншого. З цієї точки зору, основні функції зв'язків з громадськістю трансформуються в практику управління конфліктами на основі діалогу і злагоди, в той час як будь-які форми нав'язування думки, чи навіть

переконання засуджуються як неетичні²¹. Цю позицію К. Боцан розвиває у своїй теорії творчої взаємодії громадськості та організації. Слід зауважити, що в сфері маркетингових комунікацій — це одна із стратегій співтворчості споживачів і виробників, відповідно до якої ринок розглядається як глобальний форум, де відбувається зустріч фірми і її креативних клієнтів. Споживачі тепер не розглядаються як пасивні одержувачі товарів і послуг, клієнти тепер займають активну роль і залучаються в безпосередній процес виробництва товарів і послуг. Таким чином, зв'язки і відносини набувають двостороннього творчого, тобто діалогічного характеру. Нові форми співпраці бізнесу і клієнтів з легкістю можна перенести в сферу політичних відносин і дозволити громадськості брати участь в ухваленні долевних рішень.

Дуже багато для дослідження діалогічної моделі зв'язків з громадськістю зробили М. Кент і М. Тейлор. З їхньої точки зору, діалог — не шлях до досягнення згоди, це процес відкритої дискусії та обговорення існуючих проблем²². «Діалог не панацея, — пишуть М. Кент і М. Тейлор. — Діалогічний підхід не може змусити організацію поводитися етично, і навіть доцільно в деяких обставинах... Діалог може здійснюватися для моральних і аморальних цілей... Тільки тому, що організація та її публіка створили «діалогічну» структуру спілкування, не означає, що вони поведуться етично. Якщо один з партнерів підриває діалогічний процес шляхом маніпуляцій, відмови від нього, або виключення, то кінцевий результат не буде діалогічним. Діалог є не процесом або ланцюжком кроків. Скоріше, це продукт зв'язків і відносин»²³.

Діалог як орієнтація на продукт включає в себе п'ять функцій, а точніше, принципів: «обопільність, взаємність або визнання єдиних правил гри; єдність, або безпосередність взаємодії з громадськістю; емпатію, або підтвердження підтримки громадських цілей та інтересів; ризик, або готовність взаємодіяти з окремими особами та громадськістю на їх умовах; нарешті, зобов'язання, або якою мірою організація віддає себе діалогу. Ці принципи включають неявні і явні припущення, що лежать в основі концепції діалогу»²⁴. Розглянемо ці принципи більш докладно. Взаємність означає, що організації та громадськість в нашому взаємозалежному світі, тісно і нерозривно пов'язані між собою і обопільно залежать один

від одного. На відміну від переговорів, в діалозі мова йде не про визнання чиєїсь перемоги або поразки, нанесення збитку або отримання переваг та вигоди. Учасники діалогу мають власні позиції і захищають їх. Діалог — це розуміння і пояснення інших точок зору. У діалозі його учасники виступають як повноцінні суб'єкти, а не об'єкти впливу. «У діалозі здійснення влади або переваги слід уникати. Учасники повинні відчувати себе комфортно, обговорюючи будь-які теми»²⁵. Для організації діалогічна єдність виступає як готовність до консультацій, вибудовування двосторонніх відносин та риторичного обміну із громадськістю. Для громадськості діалогічна єдність означає можливість і готовність чітко сформулювати свої запити до організації. Єдність створюється трьома особливостями діалогічних відносин: «безпосередністю присутності», «темпоральним плином» і «взаємодією». Безпосередність присутності означає, що комунікація здійснюється в загальному для всіх публічному просторі. Темпоральність діалогу базується на тому, що діалогічна комунікація включає в себе розуміння і презентацію минулого, а також має свій погляд на майбутні відносини. Діалог орієнтується не тільки на сьогодні, але його увага сконцентрована і на спільному майбутньому для всіх учасників комунікації. Взаємодія припускає діалогічну близькість і доступність учасників комунікації. Емпатія — здатність до співпереживання або співчуття означає здатність до створення особливої психологічної атмосфери довіри, проникнення у внутрішній світ іншої особи. Це вимагає співучасті і підтримки, загальної координації та визнання один одного як повноцінних суб'єктів діалогу.

Ризик полягає в тому, що діалог може призвести до непередбачуваних наслідків. Сторони діалогу, приймаючи його ризики, можуть розраховувати як на певну винагороду, так і на можливі іміджеві втрати і витрати. М. Кент і М. Тейлор відзначають, що учасники діалогу залишаються вразливими для маніпуляції і глузувань з боку своїх партнерів по комунікації. Однак уразливість в діалозі — це не самоприниження, а саморозкриття, самооновлення і трансформація його учасників. Тому діалог — «це можливість зростання» для всіх партнерів²⁶. «Діалогічні зв'язки несподівані і спонтанні, — пишуть М. Кент і М. Тейлор. — Діалогічні обміни — це не сценарії, і вони не передбачувані. Ця спонтанність виникає при взаємодії учасників та їх окремих вірувань, цінностей і відносин... Ця функція

ризиком представляє безумовне прийняття унікальності та індивідуальності свого співрозмовника. Визнання дивацтв інакшості не обмежується взаємодією незнайомих або знайомих, але також включає в себе обмін з тими, хто добре відомий»²⁷. Зобов'язання — заключний принцип PR-діалогу, що включає в себе три риси діалогічної комунікації: ширість, прихильність переговорам і прихильність інтерпретації. Незважаючи на можливість обману, або маніпуляції, діалог повинен бути чесним і відкритим. Діалог призначений не для перемоги однієї точки зору над іншою, а «для цілей взаємної вигоди і розуміння»²⁸. Ця обставина має найважливіше значення для PR-комунікацій між організаціями та громадськістю. Для досягнення взаєморозуміння необхідні обговорення і на цій основі інтерпретація відмінних позицій. Інтерпретація означає «що вживаються всі необхідні зусилля для того, щоб зрозуміти позиції, переконання, цінності інших людей, перш ніж їх позиції можуть бути справедливо оцінені»²⁹. Такі принципи, етика і моделі діалогічної комунікації у зв'язках з громадськістю, цілком застосовні в сфері політичних комунікацій. Але чи застосовуються вони в політичній практиці України?

Комунікативна політика в Україні тривалий час залишалася тим компонентом державної стратегії, що забезпечував одностороннє інформування населення — зворотний зв'язок владу не цікавив. Розвиток громадянського суспільства, впровадження демократичного врядування, становлення публічної політики — ці фактори дали поштовх до зміни відносин у площині влада — суспільство. У Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики» від 13 січня 2010 р. № 85-р зазначено: «...необхідно удосконалити механізм регулювання процесу обміну інформацією, зокрема впровадити принцип партнерської взаємодії, що передбачає не тільки інформування населення, а і налагодження ефективного зворотного зв'язку, проведення відповідної роз'яснювальної роботи, встановлення громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим існує нагальна потреба у розробленні основних засад державної комунікативної політики, впровадженні стандартів інформаційного обміну між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, засобами масової комунікації і громадськістю»³⁰. Концепція має

на меті визначення шляхів законодавчого врегулювання питання забезпечення взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, засобами масової комунікації і громадськістю на засадах рівноправного партнерства, що сприятиме зміцненню демократії, становленню громадянського та інформаційного суспільства. Прийняття концепції — перший крок на шляху до унормування комунікативної діяльності, наступним кроком повинно стати розроблення Закону про державну комунікативну політику.

На сьогодні питання комунікації органів державної влади, органів місцевого самоврядування, ЗМІ регулюються законами України: «Про інформацію»; «Про доступ до публічної інформації»; «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації»; «Про телебачення та радіомовлення»; «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»; «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», «Про об'єднання громадян»; «Про звернення громадян»; «Про політичні партії в Україні»; «Про соціальні послуги»; указами Президента: «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» від 1 серпня 2002 р. № 683; «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 31 липня 2004 р. № 854; «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 вересня 2005 р. № 1276.

Назви нормативно-правових актів свідчать про те, що державна комунікативна політика ще не стала базовою засадничою концепцією в державній політиці. Кожен з документів торкається лише окремого аспекту взаємодії органів державної влади із громадськістю та ЗМІ, а не всього комплексу інституційних, правових, організаційних, методичних та інших напрямів роботи. Певні положення щодо здійснення комунікацій визначаються рішеннями уряду України, тому поширюються лише на органи виконавчої влади як постанови Кабінету Міністрів України: «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996, «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976; Розпорядження КМУ «Про

схвалення Концепції проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики» від 13 січня 2010 р. № 85-р; від «Деякі питання удосконалення роз'яснювальної роботи органами виконавчої влади» 29 вересня 2010 р. № 1912-р.

14 січня 2014 року Кабінет Міністрів України ухвалив постанову, у відповідності до якої створено Міністерство інформаційної політики України та затверджено відповідне Положення.

Це Положення було публічно обговорено з народними депутатами України, громадськими організаціями, професійними об'єднаннями. Зокрема, свої пропозиції надали: Комітет з питань свободи слова та інформаційної політики ВРУ, Національна спілка журналістів України, Незалежна медіа-профспілка, Незалежна асоціація теле-радіомовників, Українська асоціація видавців періодичної преси та інші. Документ з урахуванням їхніх зауважень було подано на розгляд Кабінету Міністрів України.

Ключовими завданнями, визначеними для Міністерства, є: протидія інформаційній агресії з боку Росії; розробка стратегії інформаційної політики держави та концепції інформаційної безпеки України; координація органів влади в питаннях комунікації та поширення інформації. Ці завдання закріплено в Програмі дій уряду, а також в Коаліційній угоді, яку підписали п'ять парламентських фракцій ВРУ.

У своїй діяльності Міністерство зобов'язується базуватися виключно на принципах захисту свободи слова та думки, захисту прав громадян на вираження своєї позиції. Як будуть виконуватися ці зобов'язання покаже час. Поки що, реальних результатів діяльності відомства не видно.

Отже через розпорошеність нормативно-правових актів нез'ясованими залишаються чимало аспектів, зокрема щодо діяльності, статусу та структури комунікативних підрозділів органів державної влади, які мають забезпечувати умови для ведення двостороннього партнерського діалогу з громадськістю. Відкритими залишаються питання щодо єдиних механізмів встановлення та вивчення зворотного зв'язку — громадської думки, пропозицій, оцінок, моніторингу публікацій у ЗМІ, планування довгострокових комунікативних стратегій. Одним із механізмів підвищення ефективності державних комунікацій у діяльність органів влади є створення дієвих комунікативних

підрозділів замість діючих відділів із взаємодії з громадськістю — яких на заході давно вже не існує: громадяни — платники податків вважають недоцільним витратити спільні бюджетні кошти на політичну рекламу. Не можуть виконувати функції комунікативних підрозділів в органах державної влади і прес-служби, які виконують завдання поточного інформування, оперативних зв'язків із ЗМІ.

Відсутність законодавчо визнаних стандартів щодо здійснення двобічних інформаційних обмінів призводить до зниження якості прийнятих політико-управлінських рішень та реалізації державної політики в цілому.

Природно, що в умовах незавершеності демократичних перетворень в Україні, триває пошук нових форм взаємодії органів державної влади та інститутів місцевого самоврядування з громадянським суспільством, мають місце різні спроби налагодження системи інформування населення про діяльність влади, намагання забезпечити сталий зворотній зв'язок між інститутами влади та громадянами у рамках формування культури державно-громадського управління. Відповідно до цього, з'являються окремі намагання використовувати механізми та інструментарій електронної демократії на центральному та місцевому рівнях державного управління, запровадження механізмів громадської експертизи, інші сучасні діалогові форми політичної комунікації³¹.

1. *Гавра Д.П.* Основы теории коммуникации : учеб. пособ. / Гавра Д.П. — СПб., 2011. — С. 183. 2. Там само. — С. 183. 3. Там само. — С. 184. 4. *Шелен И.А.* Утопия Джеймса Грюнига: к вопросу об эволюции PR-моделей в XX веке / И.А. Шелен // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского. Сер.: Соц. науки. — 2010. — № 2. — С.70–76. 5. *Pearson R.* A Theory of Public Relations Ethics: unpublished doctoral thesis / R. Pearson // State University, USA. — 1989. — P. 57. 6. *Sullivan A.J.* Values in Public Relations / Sullivan A.J. // Information, Influence, and Communication: a reader in Public Relations / eds. O. Lerbinger, A. Sullivan. — N.Y. : Basic Books. 1965. — P. 57. 7. *Pearson R.* Reviewing Albert J. Sullivan's Theory of Public Relations Ethics / R. Pearson // Public Relations Review. — 1989. — Vol. 15. — № 2. — P. 57. 8. Там само. — P. 57. 9. Там само. — P. 58. 10. Там само. — P. 53. 11. *Pearson R.* Business Ethics as Communication Ethics: Public Relations Practice and the Idea of Dialogue / Pearson R. // C. Botan (ed.) Public Relations Theory. Hillsdale. — N.J. : Erlbaum, 1989. — P. 125. 12. Там само. — P. 127. 13. Там само. — P. 123. 14. *Pearson R.* A Theory of Public Relations Ethics: unpublished doctoral thesis / R. Pearson // State University, USA. — 1989. — P. 377. 15. Там само. — P. 206. 16. Там само. — P. 128. 17. *Leeper R.V* Moral

Objectivity, Jurgen Habermas's Discourse Ethics, and Public Relations / R. Leeper // *Public Relations Review*. — 1996. — Vol. 22. — № 2. — P. 133. **18.** Там само. — P. 133–135. **19.** Там само. — P.140. **20.** *Botan C.* Ethics in Strategic Communication Campaigns: the Case for a New Approach to Communication with the Public / *C. Botan* // *Journal of Business Communication*. — 1997. — Vol. 34. — № 2. — P. 196. **21.** Там само. **22.** *Kent M.L.* Building Dialogic Relationships through the World Wide Web / M.L. Kent, M. Taylor // *Public Relations Review*. — 1998. — Vol. 24. — № 3. — P. 325. **23.** *Kent M.L.* Toward a Dialogic Theory of Public Relations / M.L. Kent, M. Taylor // *Public Relations Review*. — 2002. — Vol. 28. — № 1. — P. 24. **24.** Там само. — P. 24. **25.** Там само. — P. 25. **26.** Там само. — P. 28. **27.** Там само. — P. 28. **28.** Там само. — P. 29. **29.** Там само. — P. 29. **30.** Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 січня 2010 р. № 85-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/85-2010-%D1%80> **31.** *Бережа А. В.* Доступ до інформації як складова електронного уряду / А.В. Бережа // *Держава і право*. — 2010. — Вип. 50. — С. 719–725.

***Makarenko Liliya.* Dialogic model of communication: theory and practice**

This article discusses the basic concepts of dialogic model of communication by J. Gryunigh, R. Pearson, A.Sullivan, R. Leeper, Botsan K., M. Kent, and M. Teylor. Attention is drawn to the fact that the interactive methods of communication in our political system do not have necessary attention and it is still rarely and ineffective used, despite the fact that they have repeatedly reaffirmed more effective than monologue discourse model of government and society. Dialogue is not positioned as a panacea from all troubles and conflicts in society. However, it is defined as a way of establishing trust to the government and the key of understanding. In contrast to the theory, it is given the facts of the Ukrainian political reality, where the real dialogue with the public authorities is on the law stage of development. Moreover, not even the dialogue, but it is missing a clear strategy for communication policy of the state and other institutions, also there is fragmentation of the regulatory framework that regulates relations in this field.

It is possible to summarize the essence of dialogic model of communication by the words M. Kent and M. Teylor. From their perspective, the dialogue is not the way to reaching an agreement, a process of open debate and discussion of problems. «Dialogue is not a panacea — write M.Kent and M.Teylor. — Dialogic approach can not force the organization to behave ethically, and even useful in some circumstances... Dialogue can be made for moral and immoral purposes ... just because the organization and the public created a «dialogical» structure of communication, it does not mean that they behave ethically. If one partner breaks dialogic process through manipulation, rejection or exclusion, the end result will not be dialogic. Dialogue is not a process or chain steps. Rather, it is the product of connections and relationships.

We can also add the words K. Botan who wrote: «Traditional approaches to public relations refers public to the wayside, making it a tool to achieve own goals or organization marketing needs ... While the dialogue raises public to the equal status of member communication with the organization».

It is considered on the opinion of the majority of experts in the field of communications, that that dialogue is the only possible way of legitimizing the decisions taken by the authorities and the means of achieving mutual understanding. No democratic political regime cannot ignore the views, opinions and interests of civil society.

Communicative policy in Ukraine for a long time remained the same component of state strategy that provides one-sided information of the population — feedback power is not interested. The development of civil society, implementation of democratic governance, public policy formation — these factors have given rise to a change in the relations between Government and Society.

Naturally, in conditions of incompleteness of democratic changes in Ukraine, the search for new forms of interaction of state and local government institutions and civil society still lasts, there are various attempts to establish a system of informing the public about the activities of government, seeking to ensure sustainable inverse relationship between government institutions and citizens in the framework of creating a culture of state and public administration. Accordingly, there are some attempts to use the mechanisms and tools of e-democracy at central and local levels of government, the introduction of public examination and other modern forms of political dialogue communication. However, this is only the beginning of a long and difficult path, because changing the system is extremely difficult.

Key words: public relations, dialogue, interactive model of communication, interaction, organization, society.

РЕЦЕНЗІЇ

С. М. НАУМКІНА

**ТЕРИТОРІЯ ДЕРЖАВИ:
ПОЛІТИЧНИЙ І ПРАВОВИЙ ВИМІРИ**

Сучасний етап розвитку Української держави, пов'язаний з розвитком демократії, громадянського суспільства, форм безпосередньої демократії, структурних змін у взаємовідносинах між органами державної влади та органами місцевого самоврядування та громадянами, вимагає формулювання нових підходів до розуміння суті територіальної організації держави. Для України ця проблема стоїть особливо гостро, оскільки тривалий час вона була змушена користуватися моделями територіального устрою, які нав'язувалися державами-метрополіями, до складу яких входили українські території і не враховували історичних, етнічних, політичних, культурних аспектів розвитку та самовизначення української нації.

У монографічному дослідженні «Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна» ґрунтовно аналізуються комплекс проблем, пов'язаних з просторовим

© *НАУМКІНА Світлана Михайлівна* — доктор політичних наук, професор

* Матвієнко А. С. Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна : монографія / А.С. Матвієнко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2015. — 376 с.

виміром державної влади, тому воно є актуальним та інноваційним, а його результати — затребувані практикою державотворення.

У першому розділі автор слушно відзначає залежність адміністративно-територіального устрою від ідеологічного наповнення поняття держави. При цьому автор багато уваги приділив аналізу концепцій держави-нації, держави загального добробуту і неоліберальної держави (с. 52–74).

Історія територіального устрою, який більшістю країн був успадкований імперій, що існували на їх території, та антагоністичні процеси детериторіалізації та ретериторіалізації, спровоковані глобалізацією, визначають рамки моделювання територіальної організації держави і детально розглянуті в другому розділі книги. З одного боку, автор відзначає необхідність враховувати інституційну спадщину, яка накладає обмеження на можливість радикальних змін, а з іншого — потребу адаптуватися до вимог майбутнього, що вимагає нових підходів до розуміння взаємозв'язку між територією та державою.

Масштабність та глибина авторського задуму розкриваються у третьому та четвертому розділах монографії, присвячених детальному аналізу реформ територіальної організації влади як у розвинених державах (Норвегії, Фінляндії, Швеції), так і в пострадянських країнах.

Логічним завершенням роботи став критичний аналіз історичного підґрунтя та сучасних проблем в організації територіального устрою України. Розробка власної моделі адміністративно-територіального устрою представлено в останньому розділі. Тут автор йде всупереч поширеним уявленням про необхідність збереження трирівневої моделі та пропонує взяти за основу розукрупнені райони (базовий рівень територіальної організації держави), в яких буде проживати не менше 10 тис. осіб, що входитимуть до складу областей (другий рівень) (с. 294–304). Таким чином вдасться створити спроможні одиниці, здатні виконувати широкий перелік завдань, який їм буде передано в ході децентралізаційної реформи, та мінімізувати спротив адміністративно-територіальній реформі серед громадян. Дискусійність цієї моделі очевидна, однак вона стимулює подальші наукові розвідки щодо оптимальної моделі територіальної організації держави, що слід віднести до інновацій даного монографічного дослідження.

Зроблені автором висновки будуть корисними для політиків, керівників центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, політологів і юристів, оскільки є джерелом об'єктивної інформації про сучасні тенденції територіальної організації держави в умовах глобалізації та посилення децентралізаційних тенденцій.

ЗМІСТ

Розділ 1. Теорія та методологія політологічних досліджень

<i>Дем'янчук О. П.</i> Теорія політичного ринку і політичного підприємництва: сучасний стан та основні концепти	3
<i>Костира І. О.</i> Атрактори та актори культурної дипломатії осьового часу	18

Розділ 2. Історія політичної думки

<i>Кіянка І. Б.</i> Ідеї народництва та популізму в українській політиці: основні сподівання і реалії самодержавної імперії: приклад Кирило-Мефодіївського товариства	35
<i>Коломієць Л. В.</i> Технократична складова індустріальних концепцій 50-60-х років ХХ ст.: теорія Р. Арона	47

Розділ 3. Етнополітологія та конфліктологія

<i>Кресіна І. О.</i> Значення етнонаціональної політики для формування національної ідентичності в Україні	57
<i>Горбатенко В. П., Кресін О. В.</i> Політика управління етнічним розмаїттям: від асиміляції до інтеграції та інтернаціоналізму	64
<i>Вітман К. М.</i> Конструктивізм: до проблеми синтезу парадигм вивчення етнічності	74
<i>Асланов С. А.</i> Грузія у пошуках механізмів протидії етнополітичній нестабільності та реінтеграції Абхазії й Південної Осетії	86

Розділ 4. Політичні інститути та процеси

<i>Годлевська В. Б., Денисюк А. В.</i> Громадська дипломатія як механізм реалізації політичного діалогу	97
<i>Кирик В. О.</i> Екологічний контекст сталого розвитку	106
<i>Курас А. І.</i> Погляди на політику безпеки у програмах політичних партій на виборах 2012 року	117
<i>Снівак М. В.</i> Політична відповідальність у сфері здоров'язбереження	128
<i>Лисенко Ю. В.</i> Плюралізм теоретичних вимірів сутності соціальної політики	138
<i>Слободян О. Ф.</i> Сутність президентської республіки: еволюція в політичному часі та просторі	151
<i>Губерт Ю. Г.</i> Реформування системи опіки над дітьми-сиротами в Румунії та Болгарії: політологічний аспект	160
<i>Рудик А. О.</i> Загальні форми політичної відповідальності глави держави в сучасних манархіях	169

Розділ 5. Міжнародна політика

<i>Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім.</i> Роль збройних сил у формуванні безпекової й зовнішньої політики Турецької Республіки	184
--	-----

Розділ 6. Прикладна політологія

<i>Макаренко Л. П.</i> Діалогічна модель комунікації: теорія і практика	197
---	-----

Розділ 7. Рецензії

<i>Наумкіна С. М.</i> Територія держави: політичний і правовий виміри	212
---	-----

Наукове видання

ДЕРЖАВА І ПРАВО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія Політичні науки

Випуск 69

Науковий редактор *І.О. Кресіна*
Художнє оформлення *В.С. Жиборовського*

Підп. до друку 17.09.2015. Формат 60 × 84/16.
Ум. друк. арк. 12,67. Наклад 200 прим.

ТОВ „Видавництво „Юридична думка”
01103, м. Київ, вул. Кіквідзе, 18-а
Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004
Тел./факс (044) 278-02-23
E-mail: yurdumka@ukr.net
www.yurdumka.com

Віддруковано у ТЗОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013
Тел. (044) 424-40-69

До уваги авторів

Захищаючи права авторів, редакція стежить за плагіатом або некоректним використанням статей, опублікованих у журналі. Надіслані статті можуть бути перевірені щодо наявності повторів з текстів, що були опубліковані раніше. Якщо буде встановлено, що стаття містить плагіат або частини чужих текстів без належного посилання, чи виникнуть сумніви щодо авторства статті, редакція залишає за собою право:

- відмовити у публікації;
- опублікувати спростування.

Редакція проводить відбір статей, виходячи виключно з їх наукової цінності. Якщо стаття прийнята до друку, вона розміщується у відкритому доступі, а авторські права належать авторам. Редакція передає отримані матеріали на рецензування членам редакційної колегії.

ВИМОГИ ДО ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ЗБІРНИКА «ДЕРЖАВА І ПРАВО»

1. УДК
2. Прізвище, ім'я та по батькові повністю, науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи — трьома мовами – укр., рос., англ.
3. Заголовок трьома мовами — укр., рос., англ.
4. Три анотації — українська + ключові слова, російська + ключові слова, англійська + ключові слова.
5. Обсяг статті 20 000 знаків /10 сторінок з переліком літератури/.
6. Після тексту статті треба зробити розширену англійську анотацію на 2 сторінки, або 4000 знаків. Вона не входить до кількості сторінок статті.
7. 14 шрифт.
8. Полуторний інтервал.
9. Рецензія наукового керівника.
10. Роздрукований текст; електронний варіант.
11. Формат RTF; Windows 98-2003.
12. Бібліографічні посилання оформляти і нумерувати в порядку надходження (1, 2, 3,...). Список посилань слід наводити в кінці тексту в такому ж порядку із зазначенням цитованих сторінок.
13. Текст статті має бути особисто підписаний автором до друку з датою підписання.

Редакція